

શ્રી શંભેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ

આચાર્યભુવનભાનુ

◆ અધ્યેતા ◆

પ.પૂ.આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના પટ્ટાલંકાર
પ.પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના શિષ્યાણુ
પં. જયસુંદરવિજય (હાલ પ.પૂ.આ.જયસુંદરસૂરિ મ.સા.)

◆ પ્રકાશક ◆

દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ

શ્રી શંભેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ

વ્યાયભુવનભાગુ

◆ અધ્યેતા ◆

પ.પૂ.આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના પટ્ટાલંકાર
પ.પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના શિષ્યાણુ
પં. જયસુંદરવિજય (હાલ પ.પૂ.આ.જયસુંદરસૂરિ મ.સા.)

◆ પ્રકાશક ◆

દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ

૩૯, કલિકુંડ સોસાયટી - ધોળકા, પીન - ૩૮૭૮૧૦

કિંમત રૂા. ૫૦-૦૦

આવૃત્તિ બીજી
વિ.સં. ૨૦૬૨

◆ મુદ્રક ◆

વર્ધમાન પુસ્તક પ્રકાશન

શાહીબાગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૪.

ફોન : (૦૭૯) ૨૨૮૬૦૭૮૫, ૯૩૭૭૪ ૨૨૬૪૨

પ્રકાશકીય

ચિરકાલપૂર્વે અમદાવાદ મુકામે સ્વર્ગસ્થ થયેલા પ.પૂ. ન્યાયવિશારદ આચાર્યભગવંત શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા. ની પવિત્ર સ્મૃતિને ચિરંજીવ બનાવવા માટે 'ન્યાયભુવનભાનુ' નામના પ્રારંભિક ન્યાયના તત્ત્વોને સમજાવતાં ગ્રન્થની પહેલી આવૃત્તિનું પ્રકાશન કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ. પ.પૂ.પં.શ્રી જયસુંદરવિજય ગણિવરે ન્યાયશાસ્ત્રના નૂતન અભ્યાસીઓ માટે, સ્વ. પૂજ્યપાદ આચાર્યભગવંત ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબે રચેલા 'ન્યાયભૂમિકા' વિશાલકાય ગ્રન્થના આધારે આ નાનકડા ગ્રન્થનું સંકલન કર્યું છે. જેનાથી નૂતન અભ્યાસીઓને અભ્યાસમાં ઘણી સરળતા રહેશે. કેટલીક એવી પરિભાષાઓ કે જે શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં વારંવાર આવતી હોય પરંતુ તેનું સ્વરૂપ જ જાણવામાં ન હોય જેથી મુંઝવણ થાય - તેનું નિવારણ કરવામાં આ લઘુકાય ગ્રન્થ ઘણો ઉપયોગી બનશે.

(દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રસંગે....)

મહેસાણાની શ્રી યશોવિજય જૈન પાઠશાળામાં પણ હવે આ પુસ્તકનો અભ્યાસ ચાલુ થયો હોઈ નવી આવૃત્તિ સુધારા-વધારા સાથે પ્રકાશિત કરવાની જરૂર ઊભી થઈ. તેમજ અનેક અભ્યાસુઓની માગણીને માન આપી, પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ આ ગ્રન્થનું સાદ્યન્ત અનેક સંઘ સમુદાયની જવાબદારીઓ સાથે પ્રૂફ રીડીંગ કરી આપ્યું. પૂ. મુનિશ્રી કૃપાબિંદુ વિ.જી.મ.ની સહાયથી બીજી આવૃત્તિ જિજ્ઞાસુઓ સમક્ષ મૂકતા અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

— કુમારપાળ વિ. શાહ

આર્થિક લાભાર્થી

વિ. સં. ૨૦૬૧માં શ્રી અરિહંત-પાર્શ્વશાન્તિ શ્વે.મૂ.જૈન સંઘ (રેવા જૈન સંઘ, શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ જૈન આરાધના ભવન, શાન્તા એપાર્ટમેન્ટ, વાસણા)માં પર્યુષણારાધના કરાવવા માટે પધારેલા પૂ. મુનિરાજ શ્રી હ્રીંકારયશ વિજય મ. તથા પૂ. મુનિરાજ શ્રી સુભાષિત વિજય મ.સા.ની પ્રેરણાથી ઉપરોક્ત શ્રી સંઘ તરફથી તેમના જ્ઞાનનિધિમાંથી આ ગ્રન્થના મુદ્રણ માટે સમ્પૂર્ણ રીતે આર્થિક લાભ લેવામાં આવેલ છે. તેની અમો ધન્યવાદ સહ અનુમોદના કરીએ છીએ.

— વિ. પ્રકાશક

પ્રસ્તાવના

મુમુક્ષુપણામાં જ્યારે પૂજ્યપાદ ન્યાયવિશારદ ગુરુભગવંતશ્રીની સાથે સૂરતથી મુંબઈ તરફના વિહારમાં હતો ત્યારે પરમોપકારી પૂજ્ય ગુરુભગવંતે દમણ મુકામે ન્યાયભૂમિકાનું અધ્યયન શરૂ કરાવવાની મહાન્ કૃપા કરેલી.

સામાન્યથી દરેક શાસ્ત્રની, વિશેષ કરીને ન્યાયશાસ્ત્રોની ભણાવવાની કળાને પૂજ્યશ્રીએ એટલી સરસ હસ્તગત કરેલી કે આજે આ સમુદાયમાં જેટલા પણ ન્યાયના વિષયમાં પ્રખર વિદ્વાનો વિચરી રહ્યા છે તેનું પરમશ્રેય પૂજ્યપાદ ગુરુભગવંત આચાર્યવર્ય શ્રી ભુવનભાનુસૂ. મ.સા.ને છે.

ત્યારબાદ દીક્ષા જીવનમાં પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ શ્રી જયઘોષસૂરીશ્વરજી મ.સા. પાસે આગમ - પ્રકરણ આદિનો અભ્યાસ થયો સાથે સાથે પ.પૂ. આચાર્યભગવંત શ્રી જગચન્દ્રસૂરિજી મ.સા. પાસે ન્યાયભૂમિકાથી માંડીને વ્યાપ્તિપંચક સુધીનો અભ્યાસ થયો. તે ઉપરાંત પંડિતશ્રી દુર્ગાનાથજી અને પંડિતશ્રી બદરીનાથજી શુક્લ પાસે પણ કેટલાક ન્યાયના ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરેલું.

પ્રાચીન અને નવ્યન્યાયનો અભ્યાસ આજે ઘણો જટિલ મનાય છે. કારણ કે કેટલીક ન્યાયની પરિભાષાઓ સમજાવનાર વિશિષ્ટ કક્ષાનો કોઈ ગ્રન્થ ઉપલબ્ધ હતો નહીં. ન્યાયના અભ્યાસી વિદ્યાર્થીઓ અવચ્છેદક-અવચ્છિન્ન કે નિરૂપક-નિરૂપિતની ભાષા આવે તેનાથી ઘણા મુંઝાયા કરતા હતા. આ મૂંઝવણનું નિવારણ કરવા માટે પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબ અનેક વિદ્યાર્થી - સાધુઓને પહેલા એ બધી પરિભાષાઓ ભૂમિકારૂપે સમજાવી દેતા હતા જેથી આગળનો અભ્યાસ સરલ થઈ જાય.

વર્ષો પછી એ ભૂમિકાને પૂજ્યશ્રીએ લિપિબદ્ધ કરીને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું અને ‘ન્યાયભૂમિકા’ નામનો અજોડ ગ્રન્થ તૈયાર થયો જે થોડા વર્ષો પૂર્વે છપાઈ ચુક્યો છે. પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીએ પ્રસ્થાપિત કરેલી આ ઉજ્જવળ પરમ્પરાને આગળ લખાવવા માટે કંઈક કરવાનું મન થયું. એના પરિપાકરૂપે આ ‘ન્યાયભુવનભાનુ’ ગ્રન્થ પ્રકાશમાં આવી રહ્યો છે. એમાં જે કાંઈ સારું છે તે બધાનું શ્રેય તો પૂજ્યપાદ ગુરુભગવંતને જ છે. ‘ન્યાયભૂમિકા’ કરતાં વિશેષ એમાં ખાસ કાંઈ નથી. માત્ર દરેકની અભ્યાસ કરાવવાની પદ્ધતિ જુદી જુદી હોય તેથી મારી પાસે અભ્યાસ

કરનારા મુનિઓએ જે કમથી આ વિષયનો અભ્યાસ કર્યો અને એ વિદ્યાર્થીઓની શંકાઓનું સમાધાન કરવા માટે જે કાંઈ નવી નવી દલીલો અને દાખલાઓ આપવાના આવ્યા એના ફલસ્વરૂપે કંઈક જુદી રીતે, પૂજ્યપાદશ્રીએ જ ભણાવેલા પદાર્થોનું આ ગ્રન્થમાં સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. એટલે ન્યાયભૂમિકાનું જ આ એક નૂતન પરિષ્કૃત સંસ્કરણ છે તેમ સમજવામાં ઔચિત્ય છે.

ન્યાયશબ્દના ઘણા અર્થો થાય છે. લોકવ્યવહારમાં ન્યાય એટલે પ્રામાણિકતા. ન્યાયાધીશદ્વારા કરાયેલા નિષ્પક્ષ ફેંસલાને પણ ન્યાય કહે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં કેટલાક સ્વીકૃત ધોરણો કે જેનો સૂત્રોમાં ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય પણ આડકતરી રીતે સૂચિત કર્યા હોય, દા.ત. અપવાદસૂત્ર ઉત્સર્ગનું બાધક હોય છે—વગેરે, તેને ન્યાય કહેવાય છે. કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણોનો પણ શાસ્ત્રોમાં ન્યાયશબ્દથી ઉલ્લેખ થાય છે. દા.ત. ‘તુષ્યતુ દુર્જનઃ’ ન્યાય - અર્થાત્ અમુક પ્રવૃત્તિ જેમ સજ્જનને પ્રિય ન હોવા છતાં માત્ર દુર્જનને રાજી રાખવા માટે કરાય તેમ શાસ્ત્રકારો પોતાને માન્ય ન હોય તેવા સિદ્ધાન્તનો એક વાર ઉપરછલ્લો સ્વીકાર કરીને આગળ નિરૂપણ કરે ત્યારે આ હકીકત દર્શાવવા આ ન્યાય વપરાય છે.

દર્શનશાસ્ત્રોમાં જે ન્યાયશબ્દ વપરાય છે તેનો અર્થ આ બધાથી લગભગ જુદો હોય છે. અહીં ન્યાય એટલે અનુમાન. નૈયાયિકો અનુમાન પ્રમાણનો ઉપયોગ પ્રચુરતાથી કરતા આવ્યા છે એટલે એમના દર્શનનું તો નામ પણ ન્યાયદર્શન પાડ્યું છે.

ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવી બાબત એ છે કે આ ગ્રન્થ માત્ર વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવવા માટે જ સંકલિત કર્યો છે એટલે એમાં કેટલાય તત્ત્વોનો પરિચય ઘણી જ સ્થૂલદૃષ્ટિએ કરાવેલો છે. ઉપર ઉપરના પરિષ્કારો કે ઉપર ઉપરની કોટિઓ કે બહુ સૂક્ષ્મ નિરૂપણને અહીં સ્થાન આપ્યું નથી. જેમ જેમ વિદ્યાર્થીઓ આગળના ગ્રન્થો ભણશે તેમ તેમ સ્વયં સમજી જશે કે આ ગ્રન્થમાં કરાયેલ પદાર્થનિરૂપણ ઘણું ઉતરતી કક્ષાનું જ છે પરંતુ પ્રવેશ માટે જ કરાયેલું છે.

અસ્તુ. જૈન-જૈનેતર શાસ્ત્રગ્રન્થોનો સુંદર અભ્યાસ કરાવનાર પૂજ્યપાદ ગુરુભવંતોના ચરણોમાં કોટિ કોટિ વન્દના.

(પહેલી આવૃત્તિમાંથી)

જયસુંદર વિજય - મલાડ

(હાલ પ.પૂ.આ. જયસુંદરસૂરિ મ.સા.)

“ગૌતમ-વીરની યાદ અપાવે... ગુરુ-શિષ્યની જોડી”



પૂ. આ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.

પ. પૂ. આ. શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા.

ન્યાયભુવન-ભાનુ

ખંડ પહેલો

(પ્રમાણ શાસ્ત્ર સોપાન)

જયતિ વિજિતરાગઃ કેવલાલોકશાલી
સુરપતિકૃતસેવઃ શ્રીમહાવીર-દેવઃ ।
યદસમસમયાલ્બેશ્ચારુગામ્ભીર્યભાજઃ
સકલનયસમૂહા બિન્દુભાવં ભજન્તે ॥

આ મંગલ શ્લોક ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની શ્રીગુણરત્નસૂરિજીએ રચેલી વિસ્તૃત ટીકાનો છે. એનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

“રાગના વિજેતા, કેવલજ્ઞાનપ્રકાશના પુંજ, સુરેન્દ્રોદી સેવાયેલા ભગવાન મહાવીર પરમાત્માનો જય થાઓ કે જેમના - વાસ્તવિક ઊંડાણને ધારણ કરનાર બેનમૂન આગમસમુદ્રની સામે તમામ નયો (દર્શનો)નો સમુદાય માત્ર બિંદુ સમાન થઈ રહે છે.”

સર્વજ્ઞ જિનેશ્વર દેવનું દર્શન સિન્ધુ સમાન છે.

અલ્પજ્ઞ લોકોએ રચેલા દર્શનો બિંદુ સમાન છે.

ન્યાય, વૈશેષિક, વેદાન્ત, મીમાંસા સાંખ્ય કે બોદ્ધ આ બધા જૈનેતર આસ્તિક દર્શનો અને ચાર્વાકોનું નાસ્તિક દર્શન જગતના તત્ત્વો - મૂલભૂત તથ્યોનું અધૂરું અને સંદિગ્ધ તેમજ ક્યારેક સાવ વિપરીત પ્રતિપાદન કરનારા છે કેમકે પેલા હાથીનું એક એક અંગ પકડીને હાથીને સૂપડા જેવો - થાંભલા જેવો, દોરડા જેવો....વગેરે દર્શાવનારા છ અંધપુરુષોની જેમ એ બધા દર્શનો વસ્તુના એક એક અંશને અવ્યવસ્થિત રીતે પકડી - પકડીને વસ્તુનું વિપરીત અથવા આંશિક જ નિરૂપણ કરી શકે છે.

જૈન દર્શનનું નિરૂપણ સાવ અનોખું છે. વસ્તુના તમામ સંભવિત અંશોને યથાર્થપણે અવગાહી - તપાસીને પછી ગૌણ-મુખ્ય ભાવે વસ્તુનું સર્વાંશ નિરૂપણ



કરે છે. એ માટે એણે સ્વતંત્ર સ્યાદાદ - અનેકાન્તવાદ - નયવાદ - સપ્તભંગી - નિક્ષેપપ્રક્રિયા વગેરેનું દિગ્દર્શન પણ સચોટ રીતે કરાવ્યું છે.

આપણે જૈન છીએ માટે આ રીતે આંખ મીંચીને અન્ય દર્શનોનો તિરસ્કાર કરવાપૂર્વક માત્ર જૈનદર્શનની મહત્તા ગાયા કરીએ તો પક્ષપાતનો આક્ષેપ થયા વિના રહે નહીં. એ આક્ષેપને ટાળવા માટે આપણે ઊંડાણથી જૈનેતરદર્શનોનો અને જૈન દર્શનોનો, એમ પરિપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને સાચા-ખોટાના નિર્ણય માટે સ્પષ્ટ પ્રમાણો રજૂ કરવા જોઈએ.

દરેક દર્શનોનો અભ્યાસ કરવા માટે તમામ દર્શનોના સર્વસામાન્ય પદાર્થો - તત્ત્વો - સિદ્ધાંતોનો તેમજ તે તે દર્શનોની વિશિષ્ટ પ્રતિપાદન શૈલીનો પાયામાં અભ્યાસ હોવો જોઈએ. પ્રમાણોના સ્પષ્ટ જ્ઞાન વિના તે શક્ય નથી.

પ્રમાણો એ તમામ દર્શનોનો સર્વસાધારણ વિષય છે એટલે આ ભૂમિકાતુલ્ય ગ્રંથમાં ખંડ પહેલામાં સંક્ષેપથી પ્રમાણોની વ્યાખ્યા વગેરે સમજવા કોશિશ કરશું.

તથા, વર્તમાનકાળમાં અભ્યાસની દૃષ્ટિએ નવ્ય - પ્રાચીન ન્યાયદર્શનના પદાર્થો અને એની શૈલી જાણવાની એટલી જ જરૂર છે જેટલી અન્યદર્શનોને જાણવાની. તેથી આ ગ્રંથમાં નૂતન અભ્યાસીઓની સરળતા ખાતર ન્યાયદર્શનનાં, એમાં પણ નવ્યન્યાયનાં અમુક તત્ત્વોને બીજા ખંડમાં સમજાવવા એક સ્થૂલ પ્રયાસ આદર્યો છે.

જૈનમતે - ભગવતીસૂત્ર, અનુયોગદ્વારસૂત્ર, તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને તેનું ભાષ્ય, ન્યાયાવતાર, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, જૈનતર્કવાર્તિક, પ્રમાલક્ષ્મ, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, રત્નાકરાવતારિકા, સ્યાદ્વાદમંજરી, જૈનતર્કભાષા, પ્રમાણમીમાંસા વગેરે અનેક ગ્રન્થરત્નો,

બૌદ્ધમતે - ન્યાયબિંદુ, પ્રમાણવિનિશ્ચય, પ્રમાણવાર્તિક

ન્યાયમતે - ન્યાયસૂત્ર - તત્ત્વચિંતામણિ - સિદ્ધાંતમુક્તાવલી

વેદાન્તમતે - વેદાન્તસાર, વેદાન્તપરિભાષા વગેરે

મીમાંસકમતે - શ્લોકવાર્તિક વગેરે અનેક ગ્રંથો પ્રમાણતત્ત્વના વ્યુત્પાદક છે.

૧ પ્રમાણશાસ્ત્ર

પ્રમાણ એટલે શું ?

પ્રમાણની વ્યાખ્યા અનેક રીતે થયેલી છે. લોકવ્યવહારમાં પ્રમાણ શબ્દ કોઈપણ હકીકતને સિદ્ધ કરવા માટે અપાતી સાબિતી (પૂરુ - પુરાવા - સાક્ષી)ના અર્થમાં વધુ વપરાય છે. પરંતુ એ અધૂરી ઓળખ છે. આપણે મહર્ષિઓના શબ્દો દ્વારા તેની વિશિષ્ટ ઓળખ પ્રાપ્ત કરીએ.

પહેલા આપણે વ્યુત્પત્તિ-અર્થ જોઈએ.

A પ્રમીમીતે ઈતિ પ્રમાણમ્, વસ્તુનું માપ કાઢે અર્થાત્ વસ્તુના સ્વરૂપને બરાબર પ્રતિબિંબિત કરે તે પ્રમાણ. (જ્ઞાન)

B પ્રમીયતે ઈતિ પ્રમાણમ્ (ભાવે પ્રયોગ). પ્રકૃષ્ટપણે યથાર્થરૂપે (સત્યરૂપે) મપાય - વેદાય - અનુભવાય તે પ્રમાણ.

આ બંને વ્યુત્પત્તિ દ્વારા એ ફલિત થાય છે કે વસ્તુને પ્રતિબિંબિત કરનાર જ્ઞાન એ જ પ્રમાણ છે - અર્થાત્ પ્રમાણ જ્ઞાનમય પદાર્થ છે. જ્ઞાનથી જુદું નથી.

C પ્રમીયતે અનેન ઈતિ પ્રમાણમ્ (કરણ અર્થમાં).

જેના દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપનું સાચું માપ નીકળે એ પ્રમાણ. આ અર્થમાં પ્રમાણ જ્ઞાનમય પણ હોઈ શકે છે અને નેત્ર વગેરે ઈન્દ્રિયોરૂપ પણ હોઈ શકે છે કેમકે કે નેત્ર વગેરે દ્વારા પણ લોક વ્યવહારમાં કલશ વગેરે પદાર્થોનું કંઈક અંશે સાચું માપ નીકળી શકે છે. (પણ તત્ત્વથી જોઈએ તો ઈન્દ્રિયો માત્ર સાધન છે, વસ્તુસ્વરૂપનું ખરું માપ કાઢનાર તો એ ઈન્દ્રિયો દ્વારા થયેલું જ્ઞાન જ હોય છે.)

આપણે પૂર્વ મહર્ષિઓની રચેલી વ્યાખ્યાઓ જોઈએ.

૧ સ્વ- પર- વ્યવસાયી જ્ઞાન પ્રમાણ.

જ્ઞાન પોતે બાહ્ય/આંતર વિષય, નિશ્ચાયક = સંવાદી નિશ્ચય કરાવનાર
સંવાદી = વસ્તુ કે હકીકત સાથે મેળ મળે એવો નિશ્ચય.

***** ૩

પ્રમાણ = સત્યજ્ઞાન કે જે વ્યવહારની સફળતાનો આધાર બને.

વ્યવહાર = ઈષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ અથવા અનિષ્ટથી નિવૃત્તિ.

જ્ઞાન ખોટું હોય તો વ્યવહાર નિષ્ફળ બને. ખોટા જ્ઞાન ને અપ્રમાણ અથવા ભ્રમ (કે મિથ્યાજ્ઞાન) કહી શકાય.

સફળ પ્રવૃત્તિ અથવા સફળ નિવૃત્તિનો આધાર પ્રમાણ છે.

નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિ અથવા નિષ્ફળ નિવૃત્તિનું મૂળ ભ્રમ છે.

અર્થ = પદાર્થ = વસ્તુ = હકીકત = સત્ = પ્રમેય = તત્ત્વ આ બધા લગભગ એકાર્થક શબ્દો જાણવા.

(૨) સમ્યગ્ અર્થ - નિર્ણય = પ્રમાણ

સંવાદી

નિશ્ચય અથવા નિશ્ચય કરાવનાર જ્ઞાન.

જ્ઞાન અને નિશ્ચય અહીં સાવ જુદા નથી. જેમ છરી અને છરીની ધાર, તેલ અને તેલની ધાર વચ્ચે કંઈક ભેદ છતાં અભેદ હોય છે એ રીતે અહીં પણ જાણવું.

(૩) તદ્ધર્મયુક્ત વસ્તુ વિશે તદ્ધર્મસ્પર્શી (અથવા તદ્ધર્માવગાહી) જ્ઞાન = પ્રમાણ.

તદ્ધર્મસ્પર્શી એટલે તદ્ધર્મને સ્પર્શતું, ને લગતું તદ્ધર્મવાળાનું જ્ઞાન.

રહેનારું તત્ત્વ ધર્મ કહેવાય.

રાખનારું તત્ત્વ ધર્મી કહેવાય.

દા.ત. પાણી વાળો ઘડો, અહીં પાણી ઘડામાં રહે છે તે ધર્મ કહેવાય અને પાણીને રાખનાર ઘડો ધર્મી કહેવાય.

એક નિયમ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનો કે દરેકે દરેક ચીજમાં (તે તે વસ્તુમાં) છેવટે 'તે-તે પણું' તો ધર્મરૂપે રહેતું જ હોય છે. દા.ત. જલમાં જલત્વ (જલપણું), ઘટમાં ઘટત્વ (ઘટપણું). જલત્વ કે ઘટત્વ એ ધર્મ કહેવાય અને જલ કે ઘટ અનુક્રમે તે ધર્મોના ધર્મી કહેવાય.

૪ * * * * *

(એ પણ ખ્યાલ રાખવાનો કે ધર્મ પણ કોઈનો ધર્મી હોઈ શકે અને ધર્મી પણ કોઈનો ધર્મ હોઈ શકે.) દા.ત. જલ એ જલત્વનો ધર્મી છે પણ ઘડામાં રહેલું જલ ઘડાનો ધર્મ છે. ઘડામાં રહેલું શ્યામરૂપ એ ઘડાનો ધર્મ છે, વળી શ્યામત્વ (શ્યામપણું) એ શ્યામરૂપનો ધર્મ છે, શ્યામરૂપ ધર્મી છે.

ધર્મી = આશ્રય = આધાર = વિશિષ્ટ = રાખનાર, એકાર્થક શબ્દો.

ધર્મ = વિશેષણ = આશ્રિત = વૃત્તિ = આધેય = નિષ્ઠ = રહેનાર, એકાર્થક શબ્દો.

થોડા વધુ ઉદાહરણોથી ધર્મી - ધર્મ સ્પષ્ટ સમજાશે.

ધર્મી	ધર્મ	ધર્મી	ધર્મ
ઘડો	પાણી	હંસ	હંસત્વ
ભૂતલ	ઘડો	હંસ	શ્વેતરૂપ
ગુણી	ગુણ	કાક(કાગડો)	કાકત્વ
પાણી	ઠંડક	કાક(કાગડો)	શ્યામરૂપ
આગ	ઉષ્ણતા	સાધુ	સાધુત્વ/સાધુતા
ક્રિયાવાળો	ક્રિયા	સુંદર	સૌંદર્ય
દ્રવ્ય	ગુણ	મહાન્	મહત્તા - મહત્ત્વ
પર્ણ	કમ્પનક્રિયા	મધુર	મધુરતા - માધુર્ય
વિશાલ	વિશાલતા	ઉચ્ચ	ઉચ્ચતા
ભાગ્યશાલી	ભાગ્ય	તપસ્વી	તપ
અભાવવાન્	અભાવ	જાતિમાન્	જાતિ
શૂન્ય	શૂન્યતા	જ્ઞાની	જ્ઞાન

આ કોઠાનું પાંચ - વાર ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવાથી ધર્મી - ધર્મભાવ બરાબર સમજાશે.

હવે મૂળ વ્યાખ્યા ઉપર આવીએ. જલરૂપ ધર્મવાળી વસ્તુ (ઘટ) વિશે જલધર્મસ્પર્શી અર્થાત્ જલવૈશિષ્ટ્યનું અવગાહન કરતું જ્ઞાન તે પ્રમાણ. આ જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ 'જલવાળો ઘડો' આવા વાક્યથી થઈ શકે છે.

દા.ત. પાણીવાળો ઘડો - (બાહ્ય વસ્તુનો નિર્દેશ)

'પાણીવાળો ઘડો' એવું જ્ઞાન. (જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ)

***** ૫

(૩) નંબરવાળી વ્યાખ્યાનું પ્રસિદ્ધ રૂપ નીચે પ્રમાણે છે.

તદ્વતિ તત્પ્રકારકં જ્ઞાનં પ્રમાણમ્

અથવા

તદ્ધર્મવતિ તદ્ધર્મપ્રકારકં જ્ઞાનમ્ પ્રમાણમ્
(વિશિષ્ટે) તદ્ધર્મ વાળાનું વિશિષ્ટપણે જ્ઞાન તે પ્રમાણ.

ભ્રમ અને પ્રમાણની વ્યાખ્યા એક બીજાથી ઊલટી છે.

તદ્ધર્મશૂન્યે	તદ્ધર્મપ્રકારકં	જ્ઞાનમ્	}	ભ્રમ
તદ્ધર્માભાવવતિ	તદ્ધર્મપ્રકારકં	જ્ઞાનમ્		
તદ્ધર્મરહિતે	તદ્ધર્મપ્રકારકં	જ્ઞાનમ્		
તદભાવવતિ	તત્પ્રકારકં	જ્ઞાનમ્		
ગર્માવગરની	યા માં (વિશે)	ગરમ હોવાનું જ્ઞાન ભ્રમ છે.		

યા પીવાની પ્રવૃત્તિથી તૃપ્તિ ન થાય - પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ

ગર્માવાળી યા માં ગરમ હોવાનું જ્ઞાન - પ્રમાણ

યા પીવાની પ્રવૃત્તિથી તૃપ્તિ થાય - પ્રવૃત્તિ સફળ

સંસ્કૃતમાં જુઓ

ઉષ્ણતાવતિ	ચકારીવિષયે	ઉષ્ણતા	જ્ઞાનં	પ્રમાણમ્
ઉષ્ણતાભાવવતિ	ચકારીવિષયે	ઉષ્ણતા	જ્ઞાનં	ભ્રમ:
આમ્નફળવગરના	ઝાડ વિષે	આમ્નફળવાન	જ્ઞાનં	ભ્રમ:
સર્પત્વવગરની	રજજુ વિષે	સર્પ	જ્ઞાનં	ભ્રમ:

એવા જ્ઞાનથી એ રસ્તો છોડી દીધો (પાછા ફર્યા) નિવૃત્તિ - નિષ્ફળ

સર્પત્વવિશિષ્ટ વસ્તુવિષે સર્પજ્ઞાનં - પ્રમાણ, નિવૃત્તિ સફળ

પાણીવાળા	ઘડાવિષે	જલવાન	ઘટ:	જ્ઞાન	પ્રમાણ
પાણીવગરના	ઘડાવિષે	જલવાન	ઘટ:	જ્ઞાન	ભ્રમ
જલવાન	પ્રદેશ વિષે	જલવાન	પ્રદેશ:	જ્ઞાન	પ્રમાણ
જલશૂન્ય	પ્રદેશ વિષે	જલવાન	પ્રદેશ:	જ્ઞાન	ભ્રમ

(દા.ત. ઝાંઝવાના નીર = મૃગજળ)

કમ્પનવાળા	ઝાડ વિષે	}	કમ્પનવાન વૃક્ષ:	
			વૃક્ષ: કમ્પતે	
કમ્પનવાળા	ઝાડ વિષે	ઝાડ	ધ્રુજે છે—	જ્ઞાન પ્રમાણ
કમ્પનવગરના	ઝાડ વિષે	ઝાડ	ધ્રુજે છે—	જ્ઞાન અપ્રમાણ (=ભ્રમ)

૬ * * * * *

વિશાલતાવાળા	હૃદય વિશે	વિશાલં હૃદયં (વિશાલતાવત્)	જ્ઞાન પ્રમાણ
વિશાલતા વગરના	હૃદય વિશે	વિશાલં હૃદયં	જ્ઞાન ભ્રમ
સ્પૃહા વગરના	મનુષ્ય વિશે	નિઃસ્પૃહ મનુષ્ય	જ્ઞાન પ્રમાણ
સ્પૃહા અભાવશૂન્ય	મનુષ્ય વિશે	નિઃસ્પૃહ મનુષ્ય	જ્ઞાન ભ્રમ
બુદ્ધિ વગરના	મનુષ્ય વિશે	બુદ્ધિમાન્ મનુષ્ય	જ્ઞાન ભ્રમ
જ્ઞાન વગરના	મનુષ્ય વિશે	જ્ઞાનવાન્ મનુષ્ય	જ્ઞાન ભ્રમ
સર્પત્વવગરની	રજ્જુ વિશે	સર્પઃ(સર્પતાવાન્)	જ્ઞાન ભ્રમ
સર્પત્વવાળા	સાપ વિશે	સર્પઃ(સર્પતાવાન્)	જ્ઞાન પ્રમાણ
હંસત્વવગરના	બગલા વિશે	હંસ	જ્ઞાન ભ્રમ
હંસત્વવાળા	હંસ વિશે	હંસ	જ્ઞાન પ્રમાણ
તદ્ધર્મવિશિષ્ટ(વાળી)	વસ્તુ વિશે	તદ્ધર્મવિશિષ્ટ(વાળા)નું	જ્ઞાન પ્રમાણ
તદ્ધર્મવગરની(વાળી)	વસ્તુ વિશે	તદ્ધર્મવિશિષ્ટ(વાળા)નું	જ્ઞાન ભ્રમ

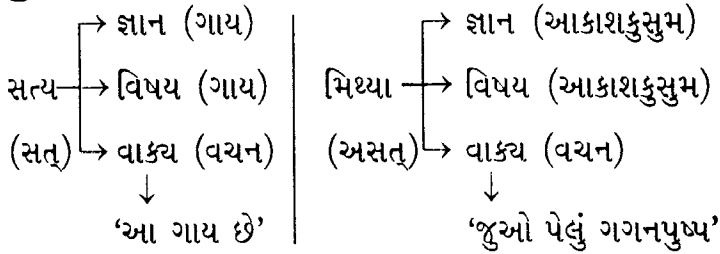
(૪) તસ્મિન્ તદ્ ઇતિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્
અતસ્મિન્ તદ્ ઇતિ જ્ઞાનં ભ્રમઃ

સામે ગાય જ ઊભી હોય ત્યારે ‘ગાય’ એવું જ્ઞાન પ્રમાણ

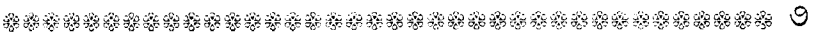
સામે ઘોડો ઊભો હોય ત્યારે ‘ગાય’ એવું જ્ઞાન ભ્રમ

કારણકે ગાય જે નથી (પણ ઘોડો છે) એના વિશે ‘ગાય’ એવું જ્ઞાન થયું છે માટે ભ્રમ.

(૫) અવિસંવાદિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્



બે રીતે પદાર્થોને ‘અસત્’ કહેવાય છે.



૧ - જેનું ક્યાંય ક્યારેય અસ્તિત્વ જ ન હોય

૨ - જેનું ક્યાંક અસ્તિત્વ ન હોય.

દા.ત. ગગનપુષ્પ વગેરે, અત્યન્ત અસત્ કહેવાય. અને આગમાં પાણી ન હોય, તે આંશિક અસત્ કહેવાય.

પ્રમાણનો વિષય = પ્રમેય પ્રમાણ (જ્ઞાન) = પ્રમા

જ્ઞાનનો વિષય = જ્ઞેય ભ્રમ = ભ્રમણા = કલ્પના = સંવૃત્તિ

જ્ઞાન ઉપરાંત પ્રમાણશબ્દ સાબિતી - સાક્ષી - પુરાવા - પ્રૂફ - ચિહ્ન આવા અર્થોમાં પણ વપરાય છે.

(૬) જેનાથી પ્રમાણાત્મક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે પ્રમાણ. મંછારામને ઘણો તાવ છે. શું પ્રમાણ ? (શું સાબિતી ?)

૧૦૩ ડિગ્રી પારો ચડેલું થર્મોમીટર એ પ્રમાણ.

જ્વરજ્ઞાનકારણ થર્મોમીટર એ પ્રમાણ.

પ્રમાત્મકજ્ઞાનનું જે કારણ = તે પ્રમાણ

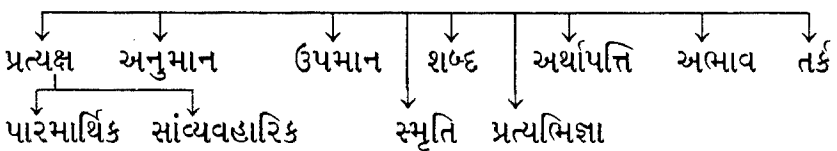
જૈનમતે જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર → મતિ + શ્રુત + અવધિ + મન:પર્યાય + કેવલ. બીજી રીતે જ્ઞાનના પ્રકારો :-

પ્રમાણ - મિથ્યાજ્ઞાન (વિપર્યય-વિપર્યાસ) - સ્મૃતિ - પ્રત્યભિજ્ઞા - સંશય

- 'અનુભવ - નિયમ (વ્યાપ્તિ) - તર્ક (આરોપ) વગેરે.

પ્રમાણ ભેદો વિષે અનેક મતભેદ છે. અહીં તે બધાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

● પ્રમાણભેદ ●



ખોટા પ્રત્યક્ષથી માંડીને અભાવ સુધીના ભેદો મિથ્યાજ્ઞાનના પણ હોય.

૧ A અનુભવ :- એકના એક વિષયનું અનેકવાર જ્ઞાન થઈ જાય ત્યારે તે અનુભવમાં પરિણત થયું કહેવાય છે. તેના જ્ઞાતાને અનુભવી કહેવાય છે.

B અધ્યાત્મ - ધ્યાન - યોગ આ બધાના અભ્યાસથી જે ચિત્રવિચિત્ર જાણવા મળે છે તે પણ અનુભવ કહેવાય છે.

C ન્યાયમત સ્મૃતિભિન્ન જ્ઞાનને 'અનુભવ' કહે છે.

૮ ****

૨ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ

કેવળજ્ઞાન-શ્રેષ્ઠતમ પ્રત્યક્ષ ← અભ્રાન્ત પ્રત્યક્ષ

મન:પર્યવજ્ઞાન-શ્રેષ્ઠતર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ← અભ્રાન્ત પ્રત્યક્ષ

અવધિજ્ઞાન-શ્રેષ્ઠ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ | વિભંગજ્ઞાન ← મિથ્યા પ્રત્યક્ષ

પ્રત્યક્ષ → બાહ્યઈન્દ્રિય કે મન વિના સાક્ષાત્ અક્ષ એટલે આત્માને, પ્રતિ એટલે આશ્રયીને જે જ્ઞાન થાય તે, અક્ષં પ્રતિગતં = પ્રત્યક્ષમ્, આ વ્યાખ્યા મુજબ અવધિ - મન:પર્યવ - કેવળજ્ઞાન આ ત્રણ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે.

પ્રત્યક્ષ = સાક્ષાત્કાર

સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ → ઈન્દ્રિય અને મનથી જે સાક્ષાત્કાર થાય તે.

અક્ષં (= ઈન્દ્રિયં) પ્રતિગતં = પ્રત્યક્ષમ્

ઈન્દ્રિય કે મનના આધારે થનારું જ્ઞાન તે સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ. સ્વપ્ર વગેરેમાં થતો સાક્ષાત્કાર એ મન:પ્રત્યક્ષ.

જૈન વગેરે મતે પાંચ ઈન્દ્રિય અને છઠ્ઠું મન (અભ્યન્તર ઈન્દ્રિય= અન્ત:કરણ) સાંખ્યમતે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય + પાંચ કર્મેન્દ્રિય + મન = ૧૧ ઈન્દ્રિય

★ શાબ્દપ્રમાણનો સમાવેશ → પ્રાય: શ્રુતજ્ઞાનમાં

★ મન અને ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનો સમાવેશ → પ્રાય: મતિજ્ઞાનમાં

★ અનુમાન - ઉપમાન - તર્ક - સ્મૃતિ - વ્યાપ્તિનો સમાવેશ
મતિજ્ઞાનમાં. પ્રત્યક્ષ = સ્પષ્ટ અનુભવ

પરોક્ષ = અસ્પષ્ટ અનુભવ



ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ

ન્યાયદર્શન વગેરેમાં ‘પ્રમાણું કરણ તે પ્રમાણ’ આ વ્યાખ્યાને આધારે રૂપસાક્ષાત્કાર વગેરે પ્રમાણાન છે. તેનું કરણ, ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિય હોવાથી ઇન્દ્રિયોને પ્રમાણ ગણવામાં આવે છે.

જૈન દર્શન ના પાડે છે. જડ વસ્તુ પ્રમાણ ન ગણી શકાય. કારણ પ્રમાણ પ્રકાશરૂપ છે એટલે જ્ઞાનમય જ હોવું જોઈએ.

ઇન્દ્રિયદ્વારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કઈ રીતે થાય છે ?

ઇન્દ્રિયદ્વારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની પ્રક્રિયા.

ન્યાયદર્શનના મતે - ઇન્દ્રિય અને વિષય બે વચ્ચે સમ્પર્ક (સમ્બન્ધ = સંનિકર્ષ) સ્થાપિત થવો જોઈએ.

‘વિષય + ઇન્દ્રિય + મન + આત્મા’ આ ચારના શુંબલાબદ્ધ સમ્પર્કથી = સંનિકર્ષથી ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય.

વ્યાખ્યા :- ઇન્દ્રિય સંનિકર્ષજન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષમ્, સંનિકર્ષ એટલે જોડાણ.

નિદ્રામાં ઇન્દ્રિય અને મનવચ્ચેની સાંકળ તૂટી જાય છે.

એટલે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ થતું નથી.

૧. સ્પર્શ / સ્પર્શવાળું દ્રવ્ય + સ્પર્શનેન્દ્રિય + મન + આત્મા આ રીતે સાંકળ જોડાય ત્યારે સ્પર્શનું અને સ્પર્શવાળા દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થાય એને સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ કહેવાય.

૨. રાસન પ્રત્યક્ષ → રસ (સ્વાદ) + રસનેન્દ્રિય + મન + આત્મા, આ સાંકળ જોડાય ત્યારે રસનું પ્રત્યક્ષ થાય.

૩. ઘ્રાણજ પ્રત્યક્ષ → (ગન્ધ પ્રત્યક્ષ) ગન્ધ + ઘ્રાણોન્દ્રિય (નાકની અંદરનો ભાગ) + મન + આત્માની સાંકળથી ઘ્રાણજપ્રત્યક્ષ થાય. અર્થાત્ ગન્ધનો સાક્ષાત્કાર થાય.

૪. ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ → રૂપ / આકાર અથવા રૂપવાળું દ્રવ્ય + નેત્ર + મન + આત્માની સાંકળ જોડાય ત્યારે ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થાય.

પ. શ્રાવણપ્રત્યક્ષ → શબ્દ (ધ્વનિ) + શ્રવણેન્દ્રિય + મન + આત્મા આ રીતે સાંકળ જોડાવાથી થાય.

દ. માનસપ્રત્યક્ષ → અભ્યન્તરવિષયોમાં સુખ અને દુઃખ અને આત્મદ્રવ્ય એનું હંમેશા માનસપ્રત્યક્ષ થાય.

સુખ / દુઃખ + આત્મ + મન → “હું સુખી / દુઃખી થયો” પ્રત્યક્ષ.

મન + આત્મા → આત્માનું માનસપ્રત્યક્ષ અહમસ્મિ → ‘હું છું’ એવો અનુભવ.

યાક્ષુષપ્રત્યક્ષ

★ આકાર અને દ્રવ્ય આ બે વિષયો નેત્ર અને ત્વગિન્દ્રિય બંનેથી પ્રત્યક્ષ થાય. તે સિવાય બાકીના વિષયો ફક્ત એક / એક ઈન્દ્રિયથી જ પ્રત્યક્ષ થાય ત્યાં એક ઈન્દ્રિય બીજી ઈન્દ્રિયના વિષયમાં માથું મારતી નથી. તેના ડીપાર્ટમેન્ટ અલગ અલગ વહેંચાયેલા છે. રૂપ નેત્રથી જ દેખાય. સ્પર્શ ત્વગિન્દ્રિયથી જ પ્રત્યક્ષ થાય ઈત્યાદિ (આ ન્યાયદર્શનની માન્યતા છે.)

પ્રશ્ન :- યક્ષુ અને વિમાન આ બેનું મિલન તો થતું નથી, તો વિમાનનું યાક્ષુષપ્રત્યક્ષ સંનિકર્ષ વિના (સાંકળ / ચેઈન બન્યા વિના) કઈ રીતે થશે ?

જવાબ :- આંખની કીકીના અધિષ્ઠાનમાં સૂક્ષ્મ યક્ષુ ઈન્દ્રિયનો વાસ છે અને એ ઠેઠ વિષય સુધી પહોંચી જાય છે. ગતિ અત્યન્ત શીઘ્ર છે એટલે ઠેઠ રાત્રે ઉપર તારા સુધી તરત જ પહોંચી શકે.

પ્રાપ્યકારિત્વ → પ્રાપ્ય એટલે સમ્પર્ક કરીને, કારિત્વ એટલે પ્રત્યક્ષ કરવું.

યક્ષુરિન્દ્રિય → ન્યાય - વૈશેષિક - સાંખ્યના મતે પ્રાપ્યકારી છે. જૈનમતે અપ્રાપ્યકારી છે. પ્રાપ્યકારી ન હોવા વિશે તે બાધકોની રજૂઆત કરે છે. બાધકતર્ક = આપત્તિ = અનિષ્ટ પ્રસંગ = અનિષ્ટ પ્રસંજન = અનિષ્ટ આપાદન આ બધા એકાર્થક શબ્દો છે.

નૈયાયિકમતે યક્ષુ જો પ્રાપ્યકારી હોય તો (બાધકતર્કો)

૧ અગ્નિને જોતા બળી જાય.

***** ૧૧

૨. ચપ્પુની તીક્ષ્ણધાર જોતા કપાઈ મરે.

૩. પાણીનું તળીયું જોતા ભીંજાઈ જાય.

૪. કાચવગેરેથી (ગતિ) અટકી જાય.

હવે નૈયાયિક તેના પ્રતિકારમાં કહે છે -

જવાબ - ચક્ષુ તેજસ છે. (દા.ત. કિરણ - પ્રકાશ), માટે એવું કશું થશે નહીં. જૈનમતમાં બાધકતર્ક - જૈનમતે ચક્ષુ જો અપ્રાપ્યકારી હોય તો એક જગ્યાએ બેઠાબેઠા બધું જ દેખાય, ભીંત પાછળનું પણ દેખાય, માથાપાછળનું પણ દેખાય, કારણ કે વસ્તુ સાથે ચક્ષુના સમ્પર્કની જરૂર જ તમે માનતા નથી.

જૈન તરફથી જવાબ :- સમ્પર્ક વગર પણ યોગ્યદેશ અવસ્થિત, અવ્યવહિત વિષયને જ જોઈ શકે. (ચક્ષુ તેજસ નથી) વધુ માટે જુઓ સ્યાદ્વાદમંજરી વગેરે ગ્રન્થો.

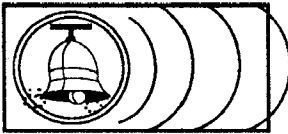
શ્રાવણપ્રત્યક્ષ

તબલા વાગે તો માત્ર શ્રાવણપ્રત્યક્ષ થાય પણ શાબ્દબોધ (અર્થબોધ) ન થાય.

★ ભાષાપ્રયોગના શ્રવણથી પહેલા શાબ્દપ્રત્યક્ષ થાય પછી શબ્દ - અર્થના સમ્બન્ધ - સંકેતના આધારે જે અર્થબોધ થાય તે શાબ્દબોધ કહેવાય.

ન્યાયમતે શબ્દ + શ્રવણેન્દ્રિય + મન + આત્મા આવી સાંકળ રચાવાથી શબ્દનું પ્રત્યક્ષ થાય.

શબ્દોત્પત્તિ



શ્રોતેન્દ્રિય

શબ્દ આકાશનો ગુણ છે - ઉત્પન્ન થયા પછી વીચીતરંગન્યાયથી કાન પાસે છેલ્લો શબ્દ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સાંકળ - સન્નિકર્ષ બને, પછી સંભળાય.

જૈનમતે - શબ્દ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. ગુણ હોય તો કાનનો પડદો તોડી ના શકે. પડદા ન પડે, પવનદ્વારા ખેંચાઈ ન શકે. માટે એ ગુણ નથી. દ્રવ્ય હોવાથી કાનના પડદા ઉપર જોરથી અથડાય તો પડદો તોડી નાખે છે. પવન જે બાજુ ખેંચી જાય એ બાજુ ખેંચાઈ શકે. દ્રવ્ય હોવાથી પડદો

પણ પડી શકે અર્થાત્ એ શબ્દ ભીંત સાથે અથડાઈને પાછો આવે. 'પુરિતત્' નાડીમાં જ્યારે મન ઘુસી જાય ત્યારે નિદ્રા અવસ્થા સર્જાય તેમાં ઈન્દ્રિય સાથે મનનો સમ્પર્ક (કડી) તૂટી જવાથી ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ન થાય. ન્યાયમતે મન અણુપરિમાણવાળુ છે. (અણુપરિમાણ એટલે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કદ) એક સાથે બધી ઈન્દ્રિયો સાથે મનનું જોડાણ થતું નથી. તેથી જ્યારે ધ્યાન દઈને માણસ આંખોવડે વાંચતો હોય ત્યારે બાજુમાં કોઈ બોલતું હોય તો પણ સાંભળતો નથી. કારણ, તે વખતે મન ચક્ષુ સાથે જોડાયેલું છે. એટલે શ્રવણેન્દ્રિય સાથે જોડાણ થતું નથી. પણ જો જોરથી ધબાકો થાય તો શ્રવણેન્દ્રિયનો વિષય પ્રબળ હોવાથી મન ચક્ષુથી છૂટું પડીને તરત જ શ્રોત્રસાથે જોડાઈ જાય છે. તેથી ધબાકો સંભળાય છે. અને માણસ ચમકી ઊઠે છે.

પ્રશ્ન→ ઘણીવાર જોવાનું સાંભળવાનું એકસાથે બનવાનો અનુભવ થાય છે. ગરમ ચાની ગરમી અને સ્વાદ બંનેનો એક સાથે અનુભવ થાય છે. તો તે કઈ રીતે ? સેવ ખાતી વખતે પાંચ પાંચ ઈન્દ્રિયથી અનુભવ કેવી રીતે થાય ?

જવાબ :- આણુ મન આશુગામી છે. અર્થાત્ અતિશીઘ્ર દોડાદોડ કરી શકે છે. એટલે સેકન્ડ જેટલા સમયમાં પણ કેટલીય વાર જુદી જુદી ઈન્દ્રિયો તરફ દોડાદોડ કરીને તેનો સમ્પર્ક જાળવી રાખે છે.

ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ	}	આ બે જુદી વસ્તુ છે.
સુખ / દુઃખ પ્રત્યક્ષ		
સુખ / દુઃખનું પ્રત્યક્ષ		માનસ પ્રત્યક્ષ છે.

એટલે ચાની ગરમી (ઉષ્ણસ્પર્શ)નું પ્રત્યક્ષ અને એટલા ગરમપાણીનું પ્રત્યક્ષ - એકસરખું છે. પણ આંદ / સુખનું સંવેદન (માનસ પ્રત્યક્ષ અનુભવ) બંનેમાં અલગ અલગ થાય છે.

શરીરના કોઈ ભાગ ઉપર લાકડી ફટકારીએ પછી એ ભાગ ઉપર કોઈની નજર પડે તો સોજો દેખાય પણ પીડા ન દેખાય. સોજાવાળાને સોજો દેખાશે અને પીડાનો અંદર અનુભવ પણ થશે. પણ બીજા જોનારને માત્ર સોજો દેખાશે -

એવી રીતે ગુલાબ / કેરોસીન વગેરે દ્રવ્યો હવા વગેરે અન્ય દ્રવ્યોને સ્વગન્ધથી વાસિત કરે છે. તે વાસ પણ સમાન હોવાથી ગુલાબની સુવાસનો અનુભવ થાય છે.

રૂપથી અન્ય દ્રવ્ય વાસિત થતું નથી તેથી ચક્ષુષ્ટન્દ્રિયને પ્રાપ્યકારી ન મનાય. એ રીતે રસપણ ફેલાતો નથી. માટે રસનેન્દ્રિયને તો પ્રાપ્યકારી જ માનવી પડે.

મુખ્યવાત → નાક પણ વિષય પાસે જતું નથી. કાન પણ દૂર શબ્દ પાસે જતો નથી. આંખ પણ દૂર વિષય પાસે જતી નથી. છતાં આંખને જ અપ્રાપ્યકારી મનાય છે. નાક-કાનને નહીં - એનો ઉપર કહ્યો એ ખુલાસો જાણવો.

કાચની કેબીનમાં ઊભેલાને બહારના ગુલાબનું દર્શન થાય પણ એની વાસ આવતી નથી, તેમજ તેની બહાર વાગતા વાજિંત્રનો અવાજ સંભળાતો નથી. માટે ચક્ષુ જ અપ્રાપ્યકારી છે. જ્યારે દૂર રહેલા શબ્દનું કાન પાસે આગમન થવાથી શબ્દ સંભળાય છે. જોકે દૂર રહેલા ગુલાબનું નાક પાસે આગમન થતું નથી પણ એના વિખરાતા સુગન્ધી દ્રવ્ય અથવા વાસિત થયેલા દ્રવ્યની સુગન્ધ નાક પાસે આવે છે તેથી સુવાસ અનુભવાય છે. માટે કાન અને નાક અપ્રાપ્યકારી નથી.

★ બૌદ્ધમતે શ્રોત્રેન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી છે.

મન બધાના મતે અપ્રાપ્યકારી છે. કારણ - બાહ્ય વિષય સાથે સમ્પર્ક કર્યા વિના જ મનથી બાહ્ય વિષયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. દા.ત. સીમંધર સ્વામીના દર્શન થઈ શકે. તેમની દેશના સાંભળી શકાય. તેમનાં ચરણસ્પર્શ થઈ શકે. અને સમવસરણમાં થતી પુષ્પવૃષ્ટિની સુગન્ધ લઈ શકાય. માટે મન અપ્રાપ્યકારી છે.

જૈનદર્શનમાં સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષમ્ આવી પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યા આપેલી છે. અનુમાન વગેરે બીજા જ્ઞાનો કરતાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વધુ વિશદ એટલે કે અધિક વિશેષતાઓથી અલંકૃત હોય છે.

યોગી પ્રત્યક્ષ

(એક પ્રકારનું માનસ પ્રત્યક્ષ)

યોગીઓ ધ્યાનસંનિકર્ષના બળે દૂરના દેશ-કાળના પદાર્થો-ઘટનાઓને જોઈ શકે છે - તથા પીટરહરકોસ વગેરે જેવાને પણ ક્યારેક આવી અતીન્દ્રિય ઘટનાદર્શનની શક્તિ ચમત્કારિક રીતે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ચમત્કારિક અંજન વગેરેથી પણ અતીન્દ્રિય દૂરના દેશ-કાળની વસ્તુનું દર્શન થાય તે પણ ઈન્દ્રિય + મનથી થનારું યોગિપ્રત્યક્ષ છે.

ન્યાયમતે યોગી પ્રત્યક્ષ

યુક્ત

યુંજન

ઈચ્છા ન હોય છતાં પણ
સતત વિશ્વના પદાર્થો
પ્રત્યક્ષ થયા કરે.

ઈચ્છા હોય તે વખતે જોઈ શકે.
ન હોય તો અતીન્દ્રિય પદાર્થો કે
ઘટનાઓ ન જોઈ શકે.

ન્યાયમતે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે અને એનું જ્ઞાન નિત્ય છે - સંસારી જીવ જ્યારે મુક્ત થાય ત્યારે જ્ઞાનશૂન્ય હોય. ઉપરાંત ન્યાય મતે -

મુક્તાત્મામાં સુખનો પણ સર્વથા ઉચ્છેદ.

મુક્તાત્મામાં દુઃખનો પણ સર્વથા ઉચ્છેદ.

મુક્તાત્મામાં જ્ઞાનનો પણ સર્વથા ઉચ્છેદ.

મુક્તાત્માને સુખ-દુઃખ
કે જ્ઞાન કશું ન હોય.

જૈન દર્શનના મતે, ધ્યાન કે યોગના બળે કેવળજ્ઞાન - મનઃ પર્યવજ્ઞાન કે વિશિષ્ટ પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન અને મતિજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે જેનાથી સામી વ્યક્તિના કે પોતાના અસંખ્ય ભવોનું આબેહૂબ વર્ણન કરી શકે છે.

3 પરોક્ષ પ્રમાણ

૧. અનુમાનોપયોગી વ્યાપ્તિ

અનુમાનના બે અર્થ થાય છે.

{ ૧ અનુમાન = અનુમિતિ = અનુમા = સાધ્યજ્ઞાન
} = ૨ અનુમિતિકરણ = અનુમાન = વ્યાપ્તિજ્ઞાન (પરામર્શ)

અનુમિતિ → લિંગદ્વારા લિંગીનું જ્ઞાન

અથવા લિંગજ્ઞાનદ્વારા લિંગીનું જ્ઞાન

લિંગ = હેતુ = સાધન = પક્ષધર્મ = વ્યાપ્ય (એકાર્થક)

લિંગી = સાધ્ય = હેતુમત્ = વ્યાપક = અનુમેય (એકાર્થક)

વ્યાપ્તિજ્ઞાન → કરણ

અનુમિતિ = ફળ

(અનુમાન)

(= અનુમાન = સાધ્યજ્ઞાન)

★ કરણ અર્થમાં અનુમાન શબ્દનો અર્થ વ્યાપ્તિજ્ઞાન (કરણ)

ભાવ અર્થમાં અનુમાન શબ્દનો અર્થ અનુમિતિ (ફળ.)

લિંગ (જ્ઞાન)

લિંગીનું જ્ઞાન (અનુમિતિ)

ધૂમ

અગ્નિ

ઘડિયાળ

કાળ

થર્મોમીટર

તાવ

એકસ-રે

ફેકચર (કફ)

સાયરન (હોર્ન)

ભય (મોટર)

બ્લીસલ

ટ્રેન

પર્ણકમ્પ

પવન

બાલરુદન

બાલકભૂખ

નાડી (શ્વાસોશ્વાસ)

પ્રાણ / જીવન

પૂંછ

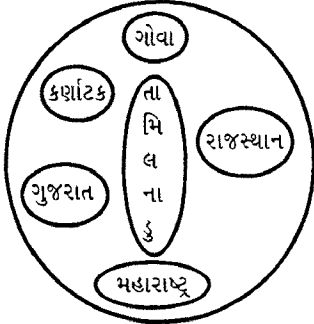
પશુ

પ્રશ્ન - લિંગ ઉપરથી લિંગીનું જ્ઞાન શી રીતે થાય ?

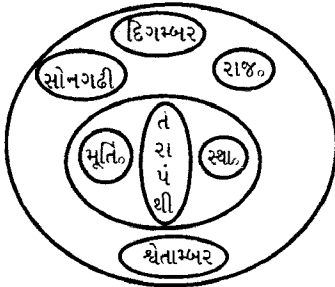
જવાબ - સમ્બન્ધ એવી ચીજ છે કે જે બે વસ્તુને સંકલિત કરે છે - એવી રીતે સંકલિત કરે છે કે જેથી એક વસ્તુનું જ્ઞાન કે સ્મરણ થતાં અનાયાસે બીજી વસ્તુનું પણ જ્ઞાન કે સ્મરણ થઈ આવે છે. લિંગ અને લિંગી બે વચ્ચે કંઈક સમ્બન્ધ છે એટલે લિંગ ઉપરથી લિંગીનું જ્ઞાન થઈ જાય છે.

એ સમ્બન્ધનું નામ વ્યાપ્તિ છે.

ભારત



જૈન



વ્યાપ્તિ એટલે વ્યાપ્ય - વ્યાપક ભાવ
લઈએ તો તે સમજવા માટે પહેલા
વિસ્તારની અપેક્ષાએ તે સમજીએ.

રાજ્યોનું ક્ષેત્ર અલ્પ
દેશનું ક્ષેત્ર વિશાળ
રાજ્ય → વ્યાપ્ય
દેશ → વ્યાપક

દિગંબર વગેરે - વ્યાપ્ય
જૈન - વ્યાપક
તેરાપંથી - શ્વેતાંબર - જૈન
↓ ↓ ↓
વ્યાપ્ય - વ્યાપક વ્યાપ્ય - વ્યાપક

આ વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ વિસ્તારની અપેક્ષાએ જાણવો.

કંઈક અંશે પ્રસ્તુતમાં પણ એવું ખરું - જુઓ.

લિંગ - ધૂમ (હેતુ - વ્યાપ્ય), અગ્નિ લિંગી (સાધ્ય - વ્યાપક)

અગ્નિનાં સ્થાન → રસોડું (ભઠ્ઠી) ફેકટરી (ચીમની) મીલ - એન્જીન

- ધગધગતો લોખંડનો ગોળો, દીવો - સળગતી સિગારેટ - યજ્ઞભૂમિ - સ્મશાન

- અંગાર - જ્વાલા, તણખા, ઉલ્કા, ખેતરમાં તાપણી-ચકમક્રીયા પથ્થર વગેરે.

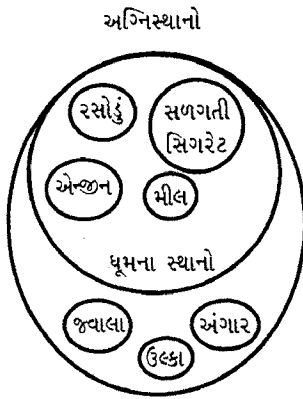
ધૂમ ના સ્થાનો → સળગતી સિગારેટ - મીલ - ટ્રેન (એન્જીન) -

ખેતરમાં - સ્મશાનમાં - રસોડું - એન્જીન - તાપણી વગેરે.

આ બંનેના સ્થાનો ઉપર ધ્યાનપૂર્વક જોઈએ તો જેટલા સ્થાનો ધૂમાડાના છે એ બધા અગ્નિના પણ સ્થાનો છે. પણ જેટલા સ્થાનો અગ્નિના છે એ બધા ધૂમાડાના સ્થાનો નથી.

અગ્નિ હોય પણ ધૂમ ન હોય દા.ત. અંગારા - ઘીનો દીવો, ધગધગતો લોખંડનો ગોળો - ઉલ્કા વગેરે.

ધૂમ હોય પણ આગ ન હોય → આવો દાખલો નથી.



∴ અગ્નિ ← વ્યાપક

(ધૂમ ← વ્યાપ્ય)

- કોણ કોના વિના ન હોય ?
ધૂમાડો અગ્નિ વિના ન હોય,
પર્ણકમ્પન પવન વિના ન હોય.
- કોણ કોના વિના પણ હોય ?
અગ્નિ ધૂમ વિના પણ હોય,
પવન પર્ણકમ્પન વિના પણ હોય (જ્યાં
ઝાડ જ ન હોય)

- { અગ્નિ ધૂમ વિના હોય પણ ખરો, ના પણ હોય - નિયમ નહીં.
ધૂમ અગ્નિ વિના ન જ હોય, અગ્નિ હોય તો જ હોય-એવો નિયમ છે.

નિયમ = વ્યાપ્તિ = અવિનાભાવ = વ્યાપ્યતા

ના વિના ન રહેવું = નિયમ = વ્યાપ્તિ

ધૂમના વિના અગ્નિનું ન રહેવું - આવો નિયમ નથી.

માટે ધૂમથી અગ્નિ તરફ આ નિયમ ન ઘટે.

‘અગ્નિ ના વિના ધૂમનું ન રહેવું’ આવો નિયમ ઘટે.

∴ અગ્નિથી ધૂમ તરફ નિયમ બની શકે.

ના વિના ન રહેવું = નિયમ

ધૂમ અગ્નિને છોડીને ન રહે (ધૂમ અગ્નિથી દબાયેલો છે.)

ધૂમ અગ્નિવડે વ્યપાઈને રહે તેથી ધૂમ તે વ્યાપ્ય

જેને (અગ્નિને) છોડીને ન રહે તે (અગ્નિ) વ્યાપક **A**

છોડીને જે (ધૂમ) ન રહે તે (ધૂમ) વ્યાપ્ય **B**

વ્યાપકનો વ્યાપ્ય સાથેનો સમ્બન્ધ = વ્યાપ્તિ

૧. 'જેને છોડીને જે ન રહે' આ વાક્યના બે ટુકડા પાડી દો -

૧. a જેને છોડીને ન રહે તે વ્યાપક

૧. b છોડીને જે ન રહે તે વ્યાપ્ય

'અગ્નિને છોડીને ધૂમ ન રહે' આના બે ટુકડા જુઓ -

a અગ્નિને છોડીને - ન રહે → ∴ અગ્નિ વ્યાપક

b અગ્નિને છોડીને ધૂમ ન રહે → ∴ ધૂમ વ્યાપ્ય

કોને છોડીને ન રહે ? અગ્નિને ∴ અગ્નિ - વ્યાપક

છોડીને કોણ ન રહે ? ધૂમ ... ધૂમ - વ્યાપ્ય.

વ્યાપ્તિ એટલે નિયમ

જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જ.

જ્યાં પર્ણકમ્પન હોય ત્યાં પવન હોય જ.

જ્યાં અગ્નિ સળગતો હોય ત્યાં વાયુ (પ્રાણવાયુ - **Oxygen**) હોય જ.

નિયમ→જ્યાંજ્યાં વ્યાપ્ય(ધૂમ) હોય ત્યાં ત્યાં વ્યાપક(અગ્નિ) હોય જ.

કારણકે વ્યાપ્ય (ધૂમ) પોતાના વ્યાપક (અગ્નિ) વિના ન રહે.

'પોતાના વ્યાપક (અગ્નિ) વિના ન રહે' આવું કોણ ? ધૂમ (વ્યાપ્ય).

'પોતાના વ્યાપક (અગ્નિ) વિના ન રહેવા પણું' શેમાં ? ધૂમમાં (વ્યાપ્યમાં)

***** ૨૧

જેમાં વ્યાપ્તિ રહે તે વ્યાપ્ય દા.ત. ધૂમ

જેની વ્યાપ્તિ રહે તે વ્યાપક દા.ત. અગ્નિ

વ્યાપકમાં વ્યાપકતા રહે

↓

ધર્મો

↓

ધર્મ → કોનો ? વ્યાપકનો.

વ્યાપકતા કોની ? ધૂમની, વ્યાપકતા શેમાં - અગ્નિમાં

ધૂમમાં રહેલી વ્યાપ્યતા કોનાથી સૂચિત છે ? અગ્નિથી.

ધૂમમાં રહેલી વ્યાપ્યતા અગ્નિસૂચિત

‘માં રહેલી’ = નિષ્ઠ, ધૂમનિષ્ઠવ્યાપ્યતા અગ્નિસૂચિત

અગ્નિસૂચિત = અગ્નિનિરૂપિત, સૂચન = નિરૂપણ

અગ્નિનિરૂપિતા ધૂમનિષ્ઠવ્યાપ્યતા

ધૂમનિષ્ઠ વ્યાપ્યતા નિરૂપક: અગ્નિ:

(ઉપર સમજવા માટે વારંવાર પુનરાવર્તન કરેલું છે.)

ન્યાયમતમાં સૂચિત અને સૂચક એવા અર્થમાં અનુક્રમે

નિરૂપિત અને નિરૂપક એવા શબ્દપ્રયોગો પ્રચુર થાય છે.

સમનિયત

વ્યાપ્ય - વ્યાપક ભાવ કેટલાક યુગલોમાં સમનિયત હોય છે. દા.ત. વાચ્યત્વ અને પ્રમેયત્વ - જ્યાં વાચ્યત્વ હોય છે ત્યાં પ્રમેયત્વ હોય છે અને જ્યાં પ્રમેયત્વ હોય છે ત્યાં વાચ્યત્વ હોય છે. આ રીતે બંને ધર્મો જ્યારે પરસ્પર એક બીજાના વ્યાપ્ય અને વ્યાપક હોય ત્યારે ત્યાં સમનિયત વ્યાપ્ય - વ્યાપક ભાવ કહેવાય. (જૈન મતે વાચ્યત્વ પ્રમેયત્વનું વ્યાપ્ય જરૂર છે પણ વ્યાપક નથી.)

૪

અનુમાન પ્રમાણ

પરોક્ષપ્રમાણ પહેલું

અજ્ઞાત લિંગથી લિંગીનું ભાન (= જ્ઞાન) ન થાય પણ લિંગ જ્ઞાનથી લિંગીનું ભાન થાય

લિંગ - લિંગીનો વ્યાપ્તિરૂપ સમ્બન્ધ જ્ઞાત હોવો જોઈએ.

લિંગ = હેતુ

અનુમાનનાં બે પ્રકાર

૧. સ્વાર્થાનુમાન

૨. પરાર્થાનુમાન

લિંગ જ્ઞાન જેને થયું તે પોતે જ વ્યાપ્તિનું સ્મરણ કરીને સ્વયં લિંગીનું અનુમાન કરે તે.

બીજાના ઉપદેશ (પ્રતિપાદન)થી જે અનુમાન થાય તે પરાર્થાનુમાન, ઉપચારથી બીજાનો ઉપદેશ એ પણ પરાર્થાનુમાન કહેવાય. (ઔપચારિક પરાર્થાનુમાન પંચાવયવ વાક્ય - પ્રયોગ રૂપ હોય છે.)

પરાર્થાનુમાન

★ પંચાવયવી વાક્ય પ્રયોગ ★ (અનુમાન પ્રયોગ)

અવયવ ૧, પ્રતિજ્ઞા (પ્રસંજન, આપાદન, નિર્દેશ) → પક્ષમાં સાધ્યનો નિર્દેશ (આક્ષેપ) કરવો.

અવયવ ૨, હેતુ → સાધ્યની અવિનાભાવી વસ્તુનો નિર્દેશ કરવો.

અવયવ ૩, વ્યાપ્તિ સાથે દૃષ્ટાન્ત → નિયમ પ્રદર્શન કરીને હેતુ અને સાધ્ય બંને જ્યાં રહેતા હોય તે સ્થાનનો ઉલ્લેખ.

અવયવ ૪, ઉપનય → પક્ષમાં હેતુનો નિર્દેશ

અવયવ ૫, નિગમન → પ્રતિજ્ઞાનું પુનઃ સ્થાપન (દૃઢીકરણ)

પક્ષ કોને કહેવાય → જે સ્થાનમાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરી દેખાડવી હોય તેને પક્ષ કહેવાય. દા.ત. પર્વત

પ્રતિજ્ઞા - અવયવ ૧

પ્રતિજ્ઞા → દા.ત. પર્વતઃ(પક્ષ) વહ્નિ (સાધ્ય)માન્ (પર્વતે વહ્નિરસ્તિ)

પક્ષ → પર્વત - માણસ - ઘડીયાળકાંટા - પૂર્વદિશા - પુરોવર્તીદિશા
 ↓ ↓ ↓ ↓ ↓
 સાધ્ય → અગ્નિ - દુષ્ટતા - ગતિ સૂર્યોદય પૂર્વત્વ

★ ૧. દ્રવ્યં ગુણવત્, ૨. અયં પુરુષઃ દુષ્ટતાવાન્, ૩. નેત્રં દોષવત્ ૪. (રોગી) પુરુષઃ જ્વરવાન્, ૫. અયં પુરુષઃ કૃપણતાવાન્, ૬. પર્વતઃ વહ્નિમાન્ - આ બધા પ્રતિજ્ઞાના દાખલા છે.

પ્રતિજ્ઞામાં પક્ષનો ઉલ્લેખ ધર્મી તરીકે અને સાધ્યનો ઉલ્લેખ ધર્મ તરીકે થાય. પક્ષનો નિર્દેશ ધર્મીરૂપે થાય અને સાધ્યનો નિર્દેશ ધર્મરૂપે થાય પ્રતિજ્ઞાવાક્ય બે રીતે બોલાય -

૧ લી રીત - પક્ષનો નિર્દેશ સાતમી વિભક્તિથી
 સાધ્યનો નિર્દેશ પહેલી વિભક્તિથી દા.ત. પર્વતે વહ્નિઃ

૨ જી રીત - પક્ષનો નિર્દેશ પ્રથમાવિભક્તિથી
 સાધ્યનો નિર્દેશ → વત્ લગાડીને (વત્ અર્થવાળો

કોઈપણ પ્રત્યય લગાડીને) પક્ષનું વિશેષણ બનાવવું. વહ્નિમાન્ પર્વતઃ

જ્યાં સાધ્યવાચક શબ્દ પક્ષનું સીધું વિશેષણ ન બની શકે ત્યાં સાધ્ય નિર્દેશ કરવા માટે ફક્ત વત્ લગાડવો. દા.ત. 'નેત્રં દોષઃ' આવો સમાન વિભક્તિવાળો પ્રયોગ ન થઈ શકે તેવા સ્થળે આ રીતે સીધો વત્ પ્રત્યય લગાડવો. દા.ત. નેત્રં દોષવત્. 'દ્રવ્યં ગુણવત્'.

જ્યાં શબ્દ સીધો જ પક્ષનું વિશેષણ બનતો હોય ત્યાં 'ત્વવત્' અથવા "તાવત્" લગાડીને સાધ્યનિર્દેશ કરવો. દા.ત. પુરુષઃ કૃપણઃ અથવા દુષ્ટઃ આવો પ્રયોગ થઈ શકે.

માટે સાધ્યનિર્દેશ - પુરુષઃ કૃપણતાવાન્ }
 પુરુષઃ દુષ્ટતાવાન્ } આ રીતે થાય.

પ્રશ્ન → પ્રતિજ્ઞામાં સીધો જ પુરુષઃ દુષ્ટઃ અથવા પુરુષઃ કૃપણઃ આવો નિર્દેશ કરે તો ચાલે કે નહિ ? કારણકે દુષ્ટતાવાન્=દુષ્ટઃ, કૃપણતાવાન્=કૃપણઃ

પ

અવયવ બીજો - હેતુ

હેતુનો નિર્દેશ પ્રાયઃ પાંચમી વિભક્તિથી થાય -

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ (ધૂમવત્વાત્)
યસ્માત્ પર્વતો ધૂમવાન્ (તસ્માત્ વહ્નિમાન્)
ઊમેશઃ ન આજ્ઞાકારી સ્વતંત્રત્વાત્ (સ્વચ્છંદત્વાત્)
(આજ્ઞાકારિત્વનો અભાવ - સાધ્ય) (સ્વતંત્રત્વ - હેતુ)

જિનપૂજા કર્તવ્યા કલ્યાણકારિત્વાત્ [જિનપૂજા → પક્ષ]

સાધ્ય - કર્તવ્યત્વ કલ્યાણકારિત્વ - હેતુ

સૂત્રં પઠિતવ્યમ્ નિર્જરાકારિત્વાત્ (નિર્જરાકારિત્વ - હેતુ)

જ્યાં પક્ષને સમાનવિભક્તિવાળા પદથી સાધ્યનો નિર્દેશ કર્યો હોય ત્યાં તા કે 'ત્વ' લગાડીને સાધ્ય અલગ તારવવું.

દા.ત. કર્તવ્યા → સાધ્ય → કર્તવ્યત્વ

મહાવ્રતી સાધુ સદાચારિત્વાત્ (સદાચારાત્) સાધ્ય → સાધુત્વ

અનુમાનમાં, પક્ષ (ધર્મી)માં રહેલા એક ધર્મના આધારે બીજો ધર્મ સિદ્ધ કરાય છે.

પ્રશ્ન → હેતુનો પ્રયોગ ક્યાંક 'ત્વ' પછી પાંચમી વિભક્તિથી કેમ ?

જવાબ → જ્યાં હેતુસૂચક પદ પક્ષનું સીધું વિશેષણ બનવા યોગ્ય હોય (ધર્મરૂપ ન હોય) ત્યાં ત્વ લગાડ્યા પછી પાંચમી વિભક્તિથી હેતુનો નિર્દેશ થાય.

(સીધું વિશેષણ એટલે પક્ષ સાથે સમાનવિભક્તિવાળું પદ) દા.ત.

ચૈત્રઃ મહાવ્રતી સાધુત્વાત્
ચૈત્રઃ પુરુષઃ સ્મશ્રુવત્વાત્
ચૈત્રઃ દુર્જનઃ દુરાચારિત્વાત્
ચૈત્રઃ જીવતિ શ્વસનક્રિયાવત્વાત્

ધૂમ = ધૂમવત્વ
મહાવ્રત = મહાવ્રતિત્વ
દુરાચાર = દુરાચારિત્વ
ધન = ધનવત્તા
ધર્મિત્વ = ધર્મ

હેતુમાં પંચરૂપ હોવા જોઈએ તો એ હેતુ બને.

(૧) પક્ષસત્ત્વ (અનિશ્ચિતસાધ્યવાન્ પક્ષઃ)

હેતુ પક્ષવૃત્તિ હોવો જોઈએ. “વૃત્તિ = માં રહેલો”

હેતુ જો પક્ષવૃત્તિ ન હોય તો તે હેતુ “અસિદ્ધ” કહેવાય.

અર્થાત્ હેતુ અસિદ્ધિ દોષયુક્ત (દોષવાળો) કહેવાય. (અર્થાત્ હેતુ દુષ્ટ કહેવાય.)

પક્ષમાં હેતુ (હોવો જોઈએ)

= હેતુ પક્ષવૃત્તિ (હોવો જોઈએ)

= હેતુમાં પક્ષવૃત્તિત્વ (હોવું જોઈએ) = પક્ષસત્ત્વ

દા.ત. પર્વતમાં ધૂમાડો હોય તો ધૂમરૂપી

હેતુમાં પક્ષસત્ત્વ છે એમ કહી શકાય.

(૨) સપક્ષસત્ત્વ (પક્ષેણ સમાનઃ = સપક્ષઃ)

નિશ્ચિતસાધ્યવાન્ = સપક્ષઃ (બીજું નામ → ઉદાહરણ)

હેતુ સપક્ષમાં વૃત્તિ હોવો જોઈએ.

દા.ત. ધૂમ હેતુ મહાનસ (૨સોડા)માં વૃત્તિ હોવો જોઈએ.

મહાનસ - સપક્ષ, કારણકે ત્યાં અગ્નિ (સાધ્ય) નિશ્ચિતપણે છે.

સપક્ષે હેતુઃ

= હેતુઃ સપક્ષવૃત્તિઃ

= હેતુમાં સપક્ષવૃત્તિત્વ = સપક્ષસત્ત્વ

(ઘટે જલમ્ અસ્તિ, જલમ્

ઘટવૃત્તિ અસ્તિ, જલે ઘટવૃત્તિત્વં

અસ્તિ, જલે ઘટસત્ત્વમ્ અસ્તિ)

(૩) વિપક્ષ અવૃત્તિત્વ → વિપક્ષ વ્યાવૃત્તિ = વિપક્ષમાંથી બાદબાકી

વિરુદ્ધઃ

અથવા

વિપરીતઃ

→ પક્ષઃ = વિપક્ષઃ (વ્યાવૃત્તિ = માંથી બાદબાકી)

નિશ્ચિતસાધ્યાભાવવાન્ વિપક્ષઃ

જ્યાં સાધ્ય ન જ રહેતું હોય તેને વિપક્ષ કહેવાય.

પર્વતો	વહ્નિમાન્ ધૂમાત્	
પક્ષ → પર્વત	સપક્ષ → મહાનસ (રસોડું)	વિપક્ષ → સમુદ્ર, તળાવ (જલવાન્ પ્રદેશ)
અનિશ્ચિતસાધ્યવાન્	નિશ્ચિતસાધ્યવાન્	નિશ્ચિતસાધ્યાભાવવાન્

વિપક્ષમાં હેતુ ન રહેવો જોઈએ.

હેતુ (વ્યાપ્ય) એ સાધ્ય (અગ્નિ)નો ખાસ વિશ્વાસુ હોય.

(સાધ્ય જ્યાં ન હોય ત્યાં હેતુ પણ જઈને બેસે નહિ)

હેતુ એટલે સતી અને સાધ્ય એટલે પતિ.

૧. પત્ની જો પતિ પાસે ન જ રહે અને પતિને બદલે પરપુરુષ સાથે જ રહે તો એને પતિવિરોધી કહેવાય. એ રીતે હેતુ જો સાધ્ય સાથે ન જ રહે અને વિપક્ષમાં જ રહે તો એ હેતુ સાધ્યવિરોધી કહેવાય. માટે હેતુમાં વિરુદ્ધત્વ દોષ કહેવાય.
૨. પત્ની જો પતિ પાસે પણ રહે અને પરપુરુષ સાથે પણ રહે તો વ્યભિચારિણી કહેવાય. (પતિદ્રોહી કહેવાય.) એવી રીતે હેતુ સાધ્ય સાથે પણ રહે અને સાધ્યાભાવ સાથે પણ રહે તો હેતુ વ્યભિચારી = અનૈકાન્તિક = સાધ્યદ્રોહી કહેવાય. હેતુમાં વ્યભિચાર અથવા સાધ્યદ્રોહ દોષ કહેવાય.

હેતુ વિપક્ષમાં ન હોવો જોઈએ = હેતુ વિપક્ષવૃત્તિ ન હોવો જોઈએ.

= હેતુ વિપક્ષમાં અવૃત્તિ હોવો જોઈએ.

= હેતુમાં વિપક્ષ અવૃત્તિ હોવું જોઈએ.

= હેતુમાં વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ હોવી જોઈએ.

ચેતના પત્ની છે. આત્મા એનો પતિ છે. માટે ચેતનાને સતત આત્મામાં જ રમતી રાખવી જોઈએ. જ્યાં સુધી એ વિષયોમાં રમે છે ત્યાં સુધી એને સતી કોણ કહેશે ?

(૪) હેતુનું ચતુર્થરૂપ અબાધિતત્વ

બાધિત = બાધયુક્ત (બાધવાળો)

→ બાધરહિતત્વ અબાધિત = બાધવગરનો

બાધરહિતપણું = અબાધિતત્વ = બાધરહિતત્વ

પ્રશ્ન → બાધ એટલે શું ? જવાબ → પક્ષમાં સાધ્ય ન હોય.

પક્ષમાં સાધ્ય ન હોવાનો નિશ્ચય = બાધનિશ્ચય.

પક્ષમાં જો સાધ્ય નિશ્ચિત હોય તો સિદ્ધસાધન દોષ થાય - કારણકે અનુમાન કરવાની જરૂર નથી.

પક્ષમાં જો સાધ્યાત્માવ નિશ્ચિત હોય તો બાધદોષ કહેવાય.

જલહૃદઃ (પાણીનો ઝરો) વહ્નિમાન્ ધૂમાન્

પક્ષમાં વહ્નિનો અત્માવ નિશ્ચિત છે. (વહ્નિ = અગ્નિ)

‘પક્ષે સાધ્યાત્માવઃ બાધઃ’ પક્ષમાં સાધ્યનું ન હોવાપણું તે બાધ.

બાધવાળો હેતુ = બાધિત = બાધદોષથી દુષ્ટ.

સદ્હેતુ અબાધિત હોવો જોઈએ.

∴ સદ્હેતુ માં અબાધિતત્વ હોવું જોઈએ.

બાધિત હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ કહેવાય.

= કાલનો અત્યય થયે છતે નિર્દિષ્ટ

= અવસર વીત્યા પછી નિર્દેશાયેલો હેતુ

પક્ષમાં એવા સાધ્યની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય કે જે (સાધ્ય)

પક્ષમાં સંદિગ્ધ હોય - તો હેતુના પ્રયોગને અવસર = તક ઊભી રહે છે.

(અત્યય = વીતી જવાપણું)

વિરોધી અને અનૈકાન્તિકમાં શું ભેદ ?

સાધ્યાભાવવદ્માં જ વૃત્તિ હોય તે હેતુ વિરોધી. વિપક્ષ સાથે જ હાથ મિલાવે તે વિરોધી.

અનૈકાન્તિક હેતુ સાધ્યાભાવવદ્માં અને સાધ્યવદ્માં એમ ઉભયમાં રહે. (વૃત્તિ હોય.) સ્વપક્ષ અને વિપક્ષ બંને સાથે હાથ મિલાવે તે અનૈકાન્તિક.

પ. અસત્પ્રતિપક્ષિતત્વ (હેતુનું પંચમરૂપ)

સત્ = વિદ્યમાન (હોવું)

જેનો પ્રતિપક્ષી હેતુ વિદ્યમાન હોય. તે સત્પ્રતિપક્ષ અથવા સત્પ્રતિપક્ષિત કહેવાય.

અસત્પ્રતિપક્ષિત → જે હેતુ સત્પ્રતિપક્ષિત ન હોય.

૧) પુરુષ: રોગી મંદગતે :

૨) પુરુષ અરોગી પ્રસન્નત્વાત્
 ↓ ↓ ↓
 પક્ષ રોગ/ હેતુ
 રોગાભાવ
 (આરોગ્ય)
 સાધ્ય

} આ બન્ને એકબીજાના પ્રતિપક્ષી છે.

A પક્ષ એક જ હોય (પુરુષ)

B સાધ્ય પરસ્પર વિરોધી હોય (રોગ - રોગાભાવ)

C અને હેતુ બે જુદા જુદા હોય (મંદગતિ - પ્રસન્નતા)

} સત્પ્રતિપક્ષ

{ બન્ને હેતુ એક બીજા અનુમાનના વિરોધી છે.

વિરોધી અને સત્પ્રતિપક્ષી તેમાં શું ફેર ?

વિરોધી હેતુ પોતાના જ અનુમાનના સાધ્યના અભાવને સાબિત કરે છે. સત્પ્રતિપક્ષી હેતુ પ્રતિપક્ષીઅનુમાનના સાધ્યના અભાવને સિદ્ધ કરે છે.

વિરોધ દોષમાં એ જ હેતુ વિરોધી બને છે.

પર્વતો વહ્નિમાન્ જલાત્ - જે જલનો વહ્નિની સિદ્ધિ કરવા માટે પ્રયોગ

ક્યો છે એ ઉલટાનો એનો અભાવ સિદ્ધ કરે છે.

સત્પ્રતિપક્ષ દોષમાં બીજો હેતુ વિરોધી બને છે.

સત્પ્રતિપક્ષ દોષ હોય ત્યારે એકે ય અનુમાન થાય નહિ (એટલે હેતુ સત્પ્રતિપક્ષિત કહેવાય, હેત્વાભાસ કહેવાય.)

હેત્વાભાસ (પાંચ)

હેત્વાભાસ એટલે ?

હેતુ તરીકે જેનો પ્રયોગ થાય, હેતુ જેવો ભાસતો હોય, પણ જે હેતુ નહીં પણ અસદ્હેતુ હોય તે હેત્વાભાસ કહેવાય.

જે હેતુમાં પંચરૂપ કે એમાંથી કોઈ એકાદ બે રૂપ પણ ન હોય છતાં તેનો હેતુ તરીકે પ્રયોગ કરાય ત્યારે તે હેતુ નહિ પણ હેત્વાભાસ કહેવાય.

૧) A. અસિદ્ધિ → હેતુમાં પક્ષસત્ત્વ ન હોય. (સ્વરૂપાસિદ્ધિ)

૨) વિરોધ → હેતુ સાધ્યાભાવનો વ્યાપ્ય હોય અથવા ક્ષાધ્યના વ્યાપકીભૂત અભાવનો પ્રતિયોગી હોય. હેતુમાં વિપક્ષવ્યાવૃત્તિને બદલે, વિપક્ષ વૃત્તિ જ હોય. વિપક્ષમાં જ હેતુ રહે.

૩) અનૈકાન્તિક → હેતુ સપક્ષ અને વિપક્ષ બન્નેમાં રહે.

૪) બાધ → સાધ્યાભાવ સિદ્ધ હોય ત્યારે ક વેળાએ હેતુપ્રયોગ કરાય.

૫) સત્પ્રતિપક્ષ → બીજો હેતુ જ્યાં સાધ્યાભાવ સિદ્ધ કરવા વપરાય.

૧B આશ્રયાસિદ્ધિ:-જ્યાં વન્ધ્યાપુત્ર જેવો પક્ષ હોય ત્યાં આશ્રયાસિદ્ધિ દોષ. દા.ત. વન્ધ્યાપુત્ર: યુવા શક્તિમત્વાત્ → હેતુનો આશ્રય (=પક્ષ) અસિદ્ધ છે.

૧C વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધિ → જે હેતુ ખરેખર સાધ્યનો વ્યાપ્ય ન હોય તે હેતુમાં *વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધિ દોષ લાગે. (ઉપાધિવાળો હેતુ)

સાધ્યની વ્યાપ્તિ જે પદાર્થમાં હોય તે પદાર્થ હેતુ સાથે ગાઢ પણે સંકળાયેલો હોય ત્યારે, સ્ફટિકમાં જપાકુસુમના રક્ત વર્ણની જેમ પેલા ઉપાધિરૂપ પદાર્થની વ્યાપ્તિ હેતુમાં ભાસે ખરી પણ ખરેખર એ વ્યાપ્તિ ઉપાધિનો ધર્મ હોય છે નહીં કે હેતુનો. માટે એ હેતુ વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ કહેવાય.

‘પર્વતો વલ્લિમાનુ વૃષ્ટે:’ સાધ્ય-વલ્લિ, સાધ્ય વ્યાપકીભૂત અભાવ જ્યાં જ્યાં સાધ્ય હોય ત્યાં વૃષ્ટિનો અભાવ હોય જ, સાધ્યનો વ્યાપક એવો અભાવ તે વૃષ્ટિ-અભાવ, તેનો પ્રતિયોગી-વૃષ્ટિ.

★ ‘શ્વે૦ સાધુ: અવિરત: પરિગ્રહવત્ત્વાત્’ અવિરતત્વની વ્યાપ્તિ મૂર્છામાં છે - મૂર્છા ઉપાધિ સહિત પરિગ્રહ ગૃહસ્થમાં છે - પરિગ્રહ હેતુ સોપાધિક છે. પરિગ્રહ હેતુ વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ છે.

***** ૩૩

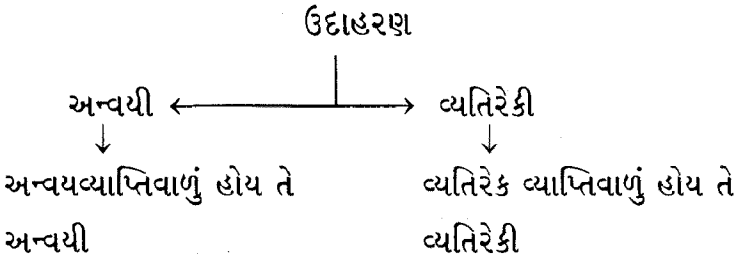
૬

શ્રીજી અવયવ → વ્યાપ્તિસહિત ઉદાહરણ

(પંચાવયવી અનુમાન ચાલુ)

જેમાં હેતુ અને સાધ્ય બન્ને સિદ્ધ હોય. ‘જ્યાં જ્યાં હેતુ હોય ત્યાં ત્યાં સાધ્ય હોય’ આવી વ્યાપ્તિનું પ્રદર્શન કરવા માટે ઉદાહરણરૂપે કોઈ સ્થાનનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી હોય છે.

હેતુ કે સાધ્ય બેમાંથી એકેય જેમાં ન હોય તો ‘જ્યાં જ્યાં...’ એવી વ્યાપ્તિનું પ્રદર્શન શક્ય ન રહે માટે હેતુ અને સાધ્ય બન્ને જેમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે ઉદાહરણ બની શકે.



A. અન્વયવ્યાપ્તિ → જ્યાં જ્યાં હેતુ હોય ત્યાં ત્યાં સાધ્ય હોય જ

B. વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ → જ્યાં સાધ્ય ન હોય ત્યાં હેતુ પણ ન હોય.

A. ‘જ્યાં જ્યાં’ એટલે હેતુના અધિકરણમાં, સાધ્ય હોય જ.

‘જે જે હેતુના અધિકરણ હોય તે બધા જ સાધ્યના પણ અધિકરણ હોય જ. (જો હેતુ હેત્વાભાસ ન હોય તો.)

હેતુના જેટલા અધિકરણ, એના કરતાં સાધ્યનાં અધિકરણ ઓછા ન હોય. સાધ્ય અવશ્ય હેતુના અધિકરણમાં વૃત્તિ હોય.

હેતુના અધિકરણમાં સાધ્યનો અભાવ ન જ હોય.

(અભાવ જે વસ્તુનો હોય તે વસ્તુને અભાવનો પ્રતિયોગી કહેવાય.)

હેતુ અધિકરણવૃત્તિ અભાવ અપ્રતિયોગી સાધ્ય

(હેત્વધિકરણવૃત્ત્યભાવાપ્રતિયોગી સાધ્ય) વ્યાપક } હોવું જોઈએ.

B. ‘જ્યાં સાધ્ય ન હોય’ = જ્યાં સાધ્યાભાવ હોય.

સાધ્યાભાવનું અધિકરણ = સાધ્યાભાવવદ્.

‘ત્યાં હેતુ પણ ન હોય’ = હેતુનો અભાવ હોય અર્થાત્ તેમાં હેતુ અવૃત્તિ હોય.

સાધ્યાભાવવદ્માં હેતુ અવૃત્તિ હોય.

સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિ હેતુ

(હેતુ માં) સાધ્યાભાવવદ્ અવૃત્તિત્વ (= વ્યાપ્તિ)

ઉદાહરણ વાદી-પ્રતિવાદી ઉભયસમ્મત હોવું જોઈએ. નિર્વિવાદ હોવું જોઈએ.

જેની સામે સમજાવવા માટે અર્થાત્ પરાર્થાનુમાન જગાડવા માટે પ્રયોગ કરાય છે તે વ્યક્તિને જ્ઞાત (પ્રસિદ્ધ) હોય તેવું ઉદાહરણ અપાય.

અન્વયી ઉદાહરણ

જ્યાં જ્યાં હેતુ હોય ત્યાં ત્યાં સાધ્ય હોય.

જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં વલ્લિ હોય.

દા.ત. રસોડું (મહાનસ), સ્મશાન, સળગતી અગરબત્તી, હોકો.

વ્યતિરેકી ઉદાહરણ

જ્યાં સાધ્ય ન હોય ત્યાં હેતુ પણ ન હોય.

જ્યાં વલ્લિ ન હોય ત્યાં ધૂમ પણ ન હોય.

દા.ત. પાણીની કોઠી, પાણીનો ઘડો, સિદ્ધશિલા, તમાકુનું ગોદામ, ઉપાશ્રય, નદી, તળાવ, હદ, ગટર વિ.

★ પક્ષ કદાપિ ઉદાહરણરૂપે પ્રસ્તુત ન થાય.

પક્ષસદૃશ (પક્ષનો ભાઈ) પણ (ચિમની) ઉદાહરણ ન બની શકે.

★ સિદ્ધાત્મા પરમસુખી ક્ષીણકર્મત્વાત્ યથા સંસારિજીવઃ, યત્ર પરમસુખં નાસ્તિ તત્ર ક્ષીણકર્મત્વં નાસ્તિ યથા સંસારિજીવઃ ।

અહીં સંસારીજીવનું ઉદાહરણ વ્યતિરેકી છે.

આ અનુમાન પ્રયોગને કેવલવ્યતિરેકી સ્થળ કહેવાય.

બધી જગ્યાએ અન્વયી - વ્યતિરેકી બંને પ્રકારના ઉદાહરણો મળવા જોઈએ એવો નિયમ નથી.

9

પંચાવયવી પ્રયોગનું એક ઉદાહરણ

અયં પુરુષઃ કૃપણઃ	← પ્રતિશા
તૈલચવલભક્ષિત્વાત્	← હેતુ
યત્ર યત્ર તૈલચવલભક્ષિત્વં તત્ર તત્ર કૃપણત્વં	(← વ્યાપ્તિ)
યથા મમ્મણઃ	← દેષ્ટાંત
અયં પુરુષઃ અપિ તૈલચવલભક્ષી	← ઉપનય.
(કૃપણત્વવ્યાપ્યતૈલચવલભક્ષિત્વવાન્)	

આટલું કહીને તમારે શું ફલિત કરવું છે ?

કહેવાનો નિષ્કર્ષ શું છે ?

તસ્માત્ અયં પુરુષઃ કૃપણઃ (સાધ્ય કૃપણતા) ← નિગમન
અર્થાત્ તૈલચોળાભક્ષી હોવાથી આ પુરુષ કંજૂસ છે.

નિગમન = નિષ્કર્ષ = ફલિતાર્થ = સારાંશ એકાર્થક છે.

ન્યાયદર્શન → પંચાવયવ પ્રયોગ માન્ય કરે છે.

બૌદ્ધદર્શન → સવ્યાપ્તિ ઉદાહરણ, ઉપનય માન્ય કરે છે.

જૈનદર્શન → હેતુ એક માત્ર અવયવ (પક્ષમાં હેતુનો નિર્દેશ)

દા.ત. 'કેસરીયા છે' આટલું કીધું. પછી....નજર સામે દૂધ હોય ત્યારે
'કેસરીયા છે' એટલું માત્ર બોલવાથી ચકોર શ્રોતા સમજી જાય છે
કે આ વક્તા દૂધને પક્ષ બનાવીને 'કેસરીયા' હેતુથી 'ચાખવા જેવું
છે' એવા સાધ્યનો નિર્દેશ કરે છે દા.ત. કેસરીયા પેંડા વગેરે...
વગેરે...સ્વયં સમજી જાય છે.

જૈનમતે હેતુનું લક્ષણ.

અન્યથાનુપપત્તિએકલક્ષણો હેતુઃ અન્યથા અનુપપત્તિમાં ઉપપત્તિ શબ્દ છે.

સવારે તડકાથી સૂર્યોદયનું અનુમાન થાય છે. તડકો પશ્ચિમની ભીંત ઉપર છે. સૂર્યોદય પૂર્વમાં છે - પૂર્વદિશામાં (અર્થાત્ સૂર્યોદયરૂપ સાધ્યવાળી પૂર્વદિશા જે પક્ષ છે ત્યાં) તડકો નથી જોયો તડકો તો પશ્ચિમદિશાની ભીંત ઉપર જોયો એટલે તડકારૂપી હેતુમાં પક્ષસત્ત્વ નથી છતાં પણ સૂર્યોદયનું અનુમાન થઈ જાય છે.

૨. ગાજવીજ = ગડગડાટ મેઘ = વાદળા

↓

↓

હેતુ

સાધ્ય

ભોંયરાની અંદર ગાજવીજ સાંભળી અને ગગનમાં મેઘ હોવાનું અનુમાન થયું.

૩. ગામને પાદર વહેતી નદીમાં પુર દેખાયું તો ઉપરવાસમાં ત્યારે વરસાદ પડ્યાનું અનુમાન થયું.

આ ત્રણે દાખલામાં હેતુમાં પક્ષસત્ત્વ ન હોવા છતાં અન્યથાનુપપત્તિના બળે અનુમાન થાય છે.

હેતુ શબ્દના વિવિધ અર્થ

૧. વ્યાપ્ત (= જ્ઞાપક = લિંગ)

૨. અહીં આવવાનો હેતુ શું ? મને પૂછવાનો શું હેતુ ?

હેતુ = પ્રયોજન

૩. અગ્નિ ધૂમનો હેતુ છે. ધૂમની હેતુસામગ્રીમાં અગ્નિ મુખ્ય

હેતુ = કારણ

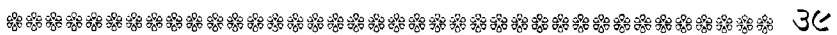
[ધૂમ અગ્નિનો જ્ઞાપક હેતુ છે

= ઉત્પાદક = જનક

[અગ્નિ ધૂમનો કારક હેતુ છે. (કારણ છે)]

(કારણ શબ્દના પણ બે અર્થ છે. ૧. કારક હેતુ ૨. પ્રયોજન = ફલભૂત)

૪. પુત્રના લગ્નહેતુથી જમવાનું આમંત્રણ. હેતુ = નિમિત્ત-મહાનિશિથ જોગ હેતુથી (નિમિત્તથી) પાર્શ્વનાથ પૂજન.



૯

૩ ઉપમાન પ્રમાણ

પરોક્ષ પ્રમાણ બીજું

ઉપમાન = દેષ્ટાંતના સાદૃશ્યને આધારે કોઈ અપરિચિત વસ્તુની ઓળખાણ (વસ્તુને પરિચિત) કરવી તે ઉપમાન પ્રમાણ.

વસ્તુની ઓળખાણ = વસ્તુની સંજ્ઞાનું ભાન

વસ્તુ અને એના નામ - બે વચ્ચે

સંજ્ઞા - સંજ્ઞી સમ્બન્ધનું ભાન થવું.

શિવશંકરે ઘોડો જોયો નથી, ગધેડો જોયો છે.

જટાશંકર સાથે ઘોડાની વાત નીકળી.

શિવજીનો પ્રશ્ન - ભાઈ ! ઘોડો કેવો હોય ?

જટા. → તે ગધેડો જોયો છે ?

શિવ. → હા, જટા. → ગધેડા જેવો ઘોડો હોય છે. (સહેજ એનાથી મ્હોટો)

પછી એકવાર રસ્તા પરથી જતાં શિવજીએ ઘોડાને જોયો - અને એના સાદૃશ્યથી ગધેડાનું સ્મરણ થયું. પછી જટાશંકરનું વાક્ય યાદ આવ્યું.

‘ગધેડા જેવો ઘોડો હોય છે.’

હવે એને ઘોડાની ઓળખાણ થઈ. અર્થાત્ આ સામે દેખાતા (રસ્તેથી જઈ રહેલા) જનાવરને ઘોડો કહેવાય એ ભાન થયું.

અહીં નજરે દેખાતું જનાવર → સંજ્ઞી } બે વચ્ચે નો સમ્બન્ધ આજે
અને ‘અશ્વ’ (ઘોડો) → સંજ્ઞા } જાણ્યો.

સામે દેખાતું જનાવર અને ‘અશ્વ’ રૂપ સંજ્ઞી બે વચ્ચેના અભેદનું જ્ઞાન થવું તેને ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય. સાચું હોય તો પ્રમાણ, ખોટું હોય તો ભ્રમ.





૪ શાબ્દબોધ પ્રમાણ

પરોક્ષ પ્રમાણ ત્રીજું

‘શબ્દ’ શબ્દ સામાન્ય રીતે, બધા પ્રકારના ધ્વનિ, ચાહે (મનુષ્યનાં) ક - ખ આદિ આત્મક હોય કે (પક્ષી વગેરેના) ક - ખ આદિ અનાત્મક હોય - બધા માટે વપરાય છે.

પણ વ્યાકરણ વગેરેમાં કકારાદિ આત્મક ધ્વનિ માટે ‘શબ્દ’ શબ્દનો વધુ પ્રયોગ થાય છે.

અહીં પ્રમાણશાસ્ત્રમાં શાબ્દબોધ પ્રકરણમાં ‘શબ્દ’ ઉપરથી ‘શાબ્દ’ શબ્દ બન્યો છે. અર્થાત્ શબ્દ ઉપરથી થનારો બોધ તે શાબ્દબોધ.

શબ્દ = કકારાદિ ધ્વનિ વાળા પદ.

શબ્દનું શ્રવણ એ શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ છે. પણ ‘ઘોડો’ શબ્દ કે ‘ગાય’ શબ્દનું શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ કર્યા પછી જે મનમાં (આત્મામાં)-મનના દર્પણમાં એકવિશિષ્ટ (ચારપગ, લાંબા કાન) આકાર ઉપસી આવે છે. તે એક પ્રકારનું જ્ઞાન જ છે. એને જ શાબ્દબોધ કહેવાય છે.

જેને ગુજરાતી ભાષા આવડતી નથી તેને ‘ઘોડો’ શબ્દનું શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ થશે પણ મનના દર્પણમાં કોઈ આકાર = પ્રતિબિંબ ઉપસશે નહિ અર્થાત્ એને શાબ્દબોધ નહીં થાય.

૧) ઘોડો નજરે દેખાય એ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ

૨) ‘ઘોડો’ શબ્દ સાંભળે એ શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ

૩) ‘ઘોડો’ એવું જે શબ્દજનિત પ્રતિબિંબાત્મકજ્ઞાન થાય એ શાબ્દબોધ.

બ્હેરો ઘોડાને નજરે જુએ → ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ

ભાષા ન જાણનાર ઘોડો જુએ એ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ

અભાષાજ્ઞ પ્રજ્ઞાચક્ષુ નર ‘ઘોડો’ શબ્દ સાંભળે એ શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ (શબ્દનું) પણ એને શાબ્દબોધ થતો નથી. કેમ ?

એને ભાષાજ્ઞાન નથી.

સંકેતથી પકડાતો અર્થ શક્યાર્થ કહેવાય. લક્ષણા સંકેતથી પકડાતો અર્થ લક્ષ્યાર્થ કહેવાય.

લક્ષ્યાર્થના દૃષ્ટાન્તો → દિવસે ઘડિયાળમાં ત્રણ વાગ્યા એટલે શું ? (કોઈને કશું ખરેખર વાગ્યું નથી.) મધ્યાહ્ન પછી ત્રણ કલાક સગાય પસાર થયો (વીત્યો). વાગવું = પસાર થવું = વીતવું - આ લક્ષ્યાર્થ થયો. ત્રણ વાગ્યા એટલે ત્રણ ટકોરા ધ્વનિ થયા - અહીં ધ્વનિ થવો એ શક્યાર્થ છે. પણ મૂંગી ઘડિયાળમાં ઘટે એમ નથી માટે ત્યાં ત્રણ કલાકનો સમય વીત્યો - (વીતવું) એ લક્ષ્યાર્થ પકડવો જોઈએ.

સંસ્થામાં	હાથી	બાંધ્યો છે
	↓	↓
	મોટા વક્તા	આમંત્રણથી લાવ્યા.

ચોક્રખા હાથવાળા માણસની માંગ ઘણી હોય છે.

↓

પ્રામાણિક

‘લંગર જ્યાં ત્યાં નાખતો ફરે છે.’ અહીં લંગર = પોતાની માંગ
 ઈતિ સ્મૃતં = ઈતિ કથિતં, નિસામિઉણ = શ્રુત્વા (નિ:શમ્ય)
 મગજ ઠેકાણે નથી. અલા ! એનું મગજ ખસ્યુ

↓

સાવધાનીમાં

↓

નબળું પડ્યું.

પ્રમાણવિશે જૈનદર્શનની સ્પષ્ટતા

અન્ય દર્શનવાદીઓ જે (આંશિક) જ્ઞાનને પ્રમાણ સમજી બેઠા છે એને જૈનદર્શન પ્રમાણભૂત માનવાની ના પાડે છે - કેમ ?

દાખલો જુઓ -

એક વ્યક્તિ વિશે (પરેશ વિશે) બીજો માણસ (રમેશ) ‘સજ્જન છે’ એવું જ્ઞાન કરે છે. અભિપ્રાય ઉચ્ચારે છે. કારણ, એને કોઈ દિવસ બીજાને મદદ કરતા જોયો છે.

રમેશને ‘પરેશ સજ્જન છે’ એવું જ્ઞાન થયું છે. રમેશ પરેશ માટે સજ્જન

***** ૪૩

હોવાનો અભિપ્રાય આપે છે.

બીજાઓ, જેઓ પરેશને બધી રીતે ઓળખે છે - ઘરમાં કેવો...બજારમાં કેવો...શું ખાય છે...શું પીએ છે, ધંધામાં બીજાની સાથે બહારથી મીઠો પણ અંદરથી છેતરપિંડીનો વ્યવહાર રાખે છે કે નહિ ? વગેરે વગેરે અનેક રીતે ઓળખે છે. એટલે એ લોકો રમેશના પરેશ સમ્બન્ધી જ્ઞાન કે અભિપ્રાયને પ્રમાણભૂત માનતા નથી.

કારણ ? રમેશનું પરેશ વિશેનું જ્ઞાન અત્યંત અધુરું છે, અત્યંત અલ્પાંશે છે, એટલે એવું અલ્પાંશ સ્પર્શી જ્ઞાન લોકમાં પ્રમાણભૂત મનાતું નથી.

તો એ રીતે કેવળજ્ઞાન સિવાય બીજા બધા જ સાચા જ્ઞાન વસ્તુના અંશ (કે અંશો) માત્રને સ્પર્શે પણ સર્વાંશે સ્પર્શતા નથી, માટે સર્વાંશે પ્રમાણભૂત નથી.

જે જ્ઞાન, વસ્તુ-અંશ-સ્પર્શી હોય તેને નયજ્ઞાન કહેવાય પણ પ્રમાણજ્ઞાન શી રીતે કહેવાય ? સ્યાદ્વાદીના મતે પ્રમાણજ્ઞાન કેવું હોય ?

(કેવળજ્ઞાન સિવાયની આ વાત છે. એમાં ગૌણ-મુખ્ય ભાવ હોતો નથી)

જે જ્ઞાન મુખ્યપણે વસ્તુના એક-બે અંશ ને સ્પર્શતું હોવા છતાં વસ્તુના અન્ય સર્વ અંશોને ગૌણપણે પણ સ્વીકારે તો તે પ્રમાણભૂત કહેવાય.

લૌકિક દર્શનવાદીઓ

‘જલં શીતમ્’ આ જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે. પણ જૈનમતે આ જ્ઞાન નયજ્ઞાનરૂપ છે. જ્યારે ‘સ્યાદ્ જલં શીતમેવ’ આવું જ્ઞાન એ જૈનમતે પ્રમાણભૂત છે.

કાક: કૃષ્ણ એવ લૌકિક પ્રમાણભૂત

કાક: કૃષ્ણ: જૈનમતે નયજ્ઞાન

કાક: કૃષ્ણ એવ જૈનમતે દુર્નય

સ્યાત્ કાક: કૃષ્ણ એવ જૈનમતે પ્રમાણભૂત જ્ઞાન. ‘સ્યાદ્’ - એ રીતે જે જ્ઞાન કરવામાં આવે છે એમાં શ્યામત્વ સિવાયના બીજા બધા અનંતા ધર્મોને પણ ગૌણપણે સ્પર્શવામાં આવે છે - તેથી આ જ્ઞાન અધુરું ના કહેવાય - એક રીતે પૂર્ણ કહેવાય. માટે ‘સ્યાત્ કાક: કૃષ્ણ એવ’ એ જ્ઞાન પ્રમાણભૂત છે. સ્યાદ્ શબ્દ અન્ય અંશોની સાપેક્ષતાસૂચક અવ્યય છે.

અર્થાપત્તિ પ્રમાણ

જ્યાં એક વાક્યના શ્રવણ અથવા કોઈ એક ઘટનાના દર્શનથી જે ‘અર્થાત્ અન્ય ભાગ કે અન્ય ઘટનાની આપત્તિ એટલે કે કલ્પના’ થઈ જાય તે ‘અર્થાત્ થયેલું કલ્પનાજ્ઞાન’ અર્થાપત્તિજ્ઞાન કહેવાય. એ બરાબર હોય તો પ્રમાણજ્ઞાન કહેવાય. (માત્ર મીમાંસા દર્શનમતે - બીજાઓના મતે આ એક પ્રકારનું અનુમાન છે.) દા.ત. તગડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી. ‘અર્થાત્ રાત્રે ખાય છે.’ અહીં રાત્રિ ભોજનનું જ્ઞાન તે અર્થાપત્તિ પ્રમાણ છે. દેવદત્તે કશું ય વાંચ્યું નથી છતાં પરીક્ષામાં પાસ થઈ ગયો ‘અર્થાત્ પરીક્ષકને પૈસા દાબ્યા’ આવું જે જ્ઞાન તે અર્થાપત્તિ. રમાકાંત ૫૦% હોંશિયાર છે એમ કહેવાથી અર્થાત્ ૫૦% મૂરખ હોવાનું જ્ઞાન થઈ જાય છે તે અર્થાપત્તિ જ્ઞાન કહેવાય.

અભાવ પ્રમાણ

કોઈપણ વસ્તુના અભાવનું જ્ઞાન તે અભાવ પ્રમાણ. માત્ર મીમાંસાદશ ૧ અભાવ પ્રમાણને સ્વતંત્ર માને છે.

બીજા દર્શનકારો અભાવ પ્રમાણનો સમાવેશ પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન આદિ પ્રમાણોમાં કરી દે છે.

બીજા દર્શનોના મતે ભૂતલ ઉપર નજર જતાં ઘટાભાવ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

પણ મીમાંસક મતે જ્યાં પ્રત્યક્ષાદિ (અર્થાપત્તિ સુધીના) પાંચ પ્રમાણોથી ભાવાત્મક વસ્તુની ઉપલબ્ધિ ન થાય ત્યાં અભાવ પ્રમાણ પ્રવર્તે છે અને ઘટાભાવનું જ્ઞાન થાય છે.

અભાવજ્ઞાન થવા માટે ભાવની અનુપલબ્ધિ હોવી જોઈએ. પ્રમાણ પંચકથી ભાવની અનુપલબ્ધિ, અભાવ જ્ઞાનનું કારણ છે.

ભૂતલે ઘટાભાવ:

ભૂતલે ઘટો નાસ્તિ

} બન્ને રીતે અભાવ જ્ઞાન થઈ શકે.

મીમાંસકમતે	છ	પ્રમાણ	પ્રત્યક્ષથી	અભાવ સુધી
વેદાંતમતે	છ	પ્રમાણ	પ્રત્યક્ષથી	અનુપલબ્ધિ
ન્યાયમતે	ચાર	પ્રમાણ	પ્રત્યક્ષથી	શાબ્દબોધ
બૌદ્ધમતે	બે	પ્રમાણ	પ્રત્યક્ષથી	અનુમાન
નાસ્તિકમતે	એક	પ્રમાણ	પ્રત્યક્ષ	જ.

લક્ષ્ય



ઓળખવાની ચીજ

મંદિર - શિખર

મસ્જિદ - મિનારાધુમ્મટ

રાજમહેલ - ઝરૂખા

વિહગ - પાંખ

ગાય - ગલગોદડી (સાસ્ના)

લક્ષણ



ઓળખાવનાર ધર્મ અથવા ચિહ્ન

અલક્ષ્ય = લક્ષ્યેતર

= જે લક્ષ્ય નથી તે.

લક્ષણ એવું હોવું જોઈએ કે કોઈપણ

લક્ષ્ય એનાથી માનસિક રીતે

ઓળખવામાં બાકી ન રહે અને

અલક્ષ્ય લક્ષ્ય તરીકે ઓળખાઈ ન

જાય.

લક્ષણ = લક્ષ્યનો અસાધારણ ધર્મ. તેમાં બે મુદ્દા છે.

૧ → સકલ લક્ષ્ય વ્યક્તિમાં તે રહેવો જોઈએ. (=લક્ષ્યવ્યાપક)

૨ → લક્ષ્ય સિવાયમાં ન રહેવો જોઈએ. (લક્ષ્યેતરાવૃત્તિ)

જે વસ્તુનું લક્ષણ દર્શાવવામાં આવે તે વસ્તુને લક્ષ્ય કહેવાય.

લક્ષણ બનાવતા પહેલા નીચેની બાબત પર ધ્યાન આપો.

૧. લક્ષ્ય કોણ કોણ છે ?

૨. અલક્ષ્ય કોણ કોણ છે ?

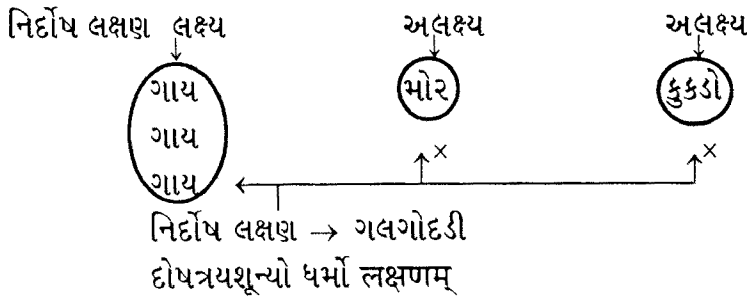
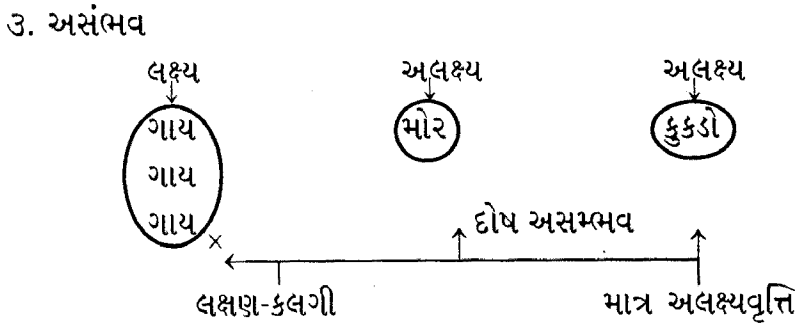
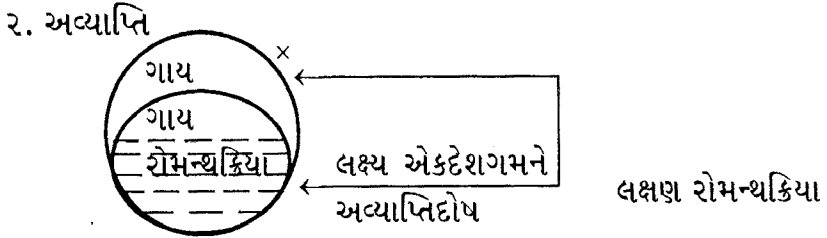
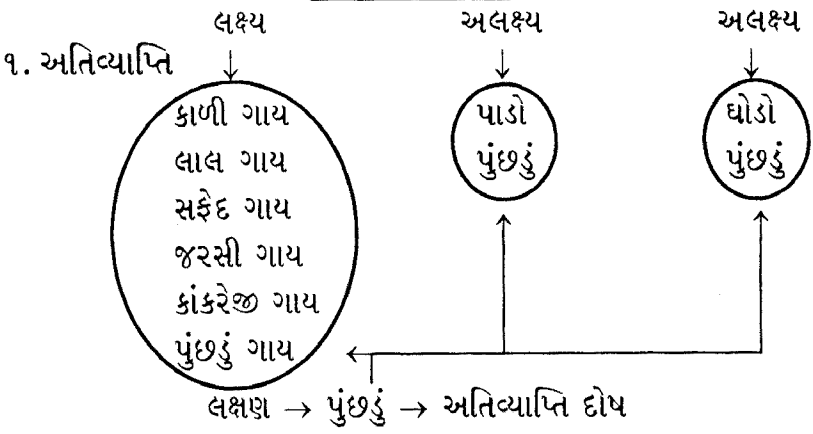
૩. બનાવવા ધારેલું લક્ષણ તે બધા લક્ષ્યમાં રહે છે ?

૪. બનાવવા ધારેલું લક્ષણ તે લક્ષ્યની બહાર અલક્ષ્યમાં રહે છે ?

લૌકિકદૃષ્ટિથી જૈન સાધુનું લક્ષણ બનાવવું છે -

‘પંચમહાવ્રતપ્રતિજ્ઞા’ એ લક્ષણ બનાવવું હોય તો પહેલા ‘શ્વે. દિગ. સ્થા. તે.’ બધા સાધુઓ લક્ષ્ય તરીકે ગણવા કે નહીં તે નક્કી કરવું જોઈએ. લક્ષણ બનાવનારે લક્ષણ બનાવતા પહેલા વ્યાપક બુદ્ધિથી લક્ષ્ય કોણ કોણ છે તે સમજી લેવું જોઈએ.

લક્ષણના દોષ



લક્ષણનું લક્ષણ → લક્ષણનો અસાધારણધર્મ → સકલલક્ષ્યવૃત્તિત્વે સતિ
લક્ષ્યેતરાવૃત્તિત્વમ્ અથવા

લક્ષ્યેતરાવૃત્તિત્વે સતિ સકલલક્ષ્યવૃત્તિત્વમ્

દા.ત. સાસ્નાવત્ત્વમ્ ગોલક્ષણમ્ (સાસ્ના - ગલગોદડી)

૧. સકલલક્ષ્યભૂતગોવ્યક્તિષુ વર્ત્તે

૨. લક્ષ્યેતરમહિષાદિષુ ક્વચિદપિ ન વર્ત્તે

પશુલક્ષણમ્ → સલોમલાઙ્ગુલમ્

વાળસહિત પુંછડું માત્ર જનાવરોને જ હોય છે.

ખોટા લક્ષણનાં દૂષણ → અસમ્ભવ, અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ.

૧. → અસમ્ભવ = લક્ષ્યમાત્રાવૃત્તિત્વમ્

દા. ત. પક્ષવત્ત્વમ્ ગોલક્ષણમ્. ગાયમાં પાંખનો સર્વથા અસમ્ભવ છે.

એક પણ લક્ષ્યમાં લક્ષણનું ન રહેવાપણું → અસમ્ભવ.

૨. → અવ્યાપ્તિ → અવ્યાપકત્વ

લક્ષ્યવૃત્તિત્વે સતિ લક્ષ્યાવૃત્તિત્વમ્ = (લક્ષ્યેકદેશમાત્રવૃત્તિત્વમ્.)

પંખી નું લક્ષણ બનાવો ત્યારે,

ચૂડાવત્ત્વમ્ → લક્ષ્યેકદેશ મયૂરમાં છે પણ લક્ષ્યેકદેશ હંસ
વગેરેમાં ચૂડા એટલે કલગી નથી તેથી લક્ષણ ન બની શકે.

શુંગવત્ત્વમ્ → કોઈ ગાયને શિંગડા હોય કોઈને ન પણ હોય. કારણ કે
હજુ ફૂટ્યા ન હોય, લક્ષણ ન બની શકે.

શ્મશ્રુવત્ત્વમ્ → પુરુષનું લક્ષણ ન બની શકે કેમકે કેટલાક પુરુષોને મૂછ
નથી હોતી (૧૬ વર્ષની નીચે) બાળકો જો પુરુષમાં ન ગણાય તો સભામાં બે
વિભાગ હોય સ્ત્રી / પુરુષ - ત્યારે બાળકો ક્યાં જઈને બેસે ? પુરુષવિભાગમાં
બેસવાનો વ્યવહાર છે. માટે વ્યવહારથી છોકરાઓ (મૂછ ન હોય તો પણ)
પુરુષ જ ગણાય માટે લક્ષ્યમાં તેમનો સમાવેશ છે. માટે લક્ષ્ય કોણ કોણ છે

- એ જોવું હોય તો લોકવ્યવહાર કે શાસ્ત્રીય વ્યવહાર જોવો પડે. (જ્યાં અસમ્ભવ દોષ હોય ત્યાં લક્ષ્યકદેશાવૃત્તિત્વ રૂપ અવ્યાપ્તિ તો હોય જ.

આકાશની જેમ લક્ષ્ય વ્યક્તિ એક જ હોય તો અવ્યાપ્તિને બદલે અસમ્ભવદોષ જ લાગી શકે.

દા.ત. રૂપમાં અસમ્ભવ છે. (રૂપ આકાશનું લક્ષણ ન બની શકે.)

૩. → અતિવ્યાપ્તિ → અતિરેક

લક્ષ્યવૃત્તિત્વે સતિ લક્ષ્યેતરવૃત્તિત્વમ્

દા.ત. પશુનું પુંછડું લક્ષણ બનાવીએ તો અતિવ્યાપ્તિ છે.



અતિવ્યાપ્તિ દોષવાળું છે.

કારણકે ઉંદર -ગિરોલીને પણ પુચ્છ હોય છે. લોમવદ્લાંગૂલ (વાળવાળુ પુંછડું) ઉંદર વગેરેને નથી હોતું.

લક્ષ્યક્ષેત્ર (ગો)

અલક્ષ્ય (અશ્વાદિ+પંખી વિ.પણ)માં

અતિવ્યાપ્તિ → પુંછડું

પુંછડું છે.

અસમ્ભવ → પાંખ

પાંખ છે.

અવ્યાપ્તિ → શિંગડા બધા લક્ષ્યમાં નથી.

(શિંગડા નથી.)

અવ્યાપ્તિના વિચાર વખતે અલક્ષ્યમાં છે કે નહિ એ વિચારવાની જરૂર નથી.

અતિવ્યાપ્તિના વિચાર વખતે અલક્ષ્યમાં છે કે નહિ વિચારવું જ પડે.

અસમ્ભવ - અવ્યાપ્તિ - અતિવ્યાપ્તિદોષત્રયશૂન્ય અસાધારણધર્મ એ લક્ષણ બને.

અસાધારણધર્મ એ લક્ષણનું લક્ષણ છે.

અસાધારણ એટલે જ અવ્યાપ્તિ - અતિવ્યાપ્તિ - અસમ્ભવ દોષશૂન્ય.

સુદેવલક્ષણ → વીતરાગતા

સુગુરુલક્ષણ → સમ્યગ્દર્શનયુક્તત્વે સતિ સમ્યક્ચારિત્રવત્ત્વમ્ માત્ર સમ્યગ્દર્શન કહો તો દેવવગેરેમાં અતિવ્યાપ્તિ.

મિથ્યાત્વલક્ષણ કહો તો અસમ્ભવ

ચતુર્યામવત્ત્વમ્ → અવ્યાપ્તિ (અતિવ્યાપ્તિ પણ છે.) મોક્ષ...મોક્ષ...

કારિત્વ → અતિવ્યાપ્તિ (અભવ્યમાં), અવ્યાપ્તિ (મૌન સાધકમાં) બને છે.

૧૧

કારણ - કાર્ય

જેની ઉત્પત્તિ થાય તે કાર્ય કહેવાય.

જેનાથી ઉત્પન્ન થાય તે કારણ કહેવાય.

કાર્યત્વમ્ → ઉત્પત્તિશીલત્વમ્ ← કાર્યનો ધર્મ

કારણત્વમ્ → उत्पादकत्वम् = जनकत्वम् ← કારણનો ધર્મ

જે નિત્ય હોય તે ઉત્પન્ન ન થાય માટે અકાર્ય કહેવાય.

કારણ કારણ કારણ કારણ

ધાસ → દૂધ → દહીં → માખણ → ઘી
કાર્ય કાર્ય કાર્ય કાર્ય

પાણી ↔ વરાળ પરસ્પર કાર્ય - કારણ છે.

પાણી ↔ બરફ પરસ્પર કાર્ય - કારણ છે.

ઈંદું → મુર્ગી → નવુ ઈંદું → નવી મુર્ગી અહીં આમાં પરસ્પર કાર્ય - કારણભાવ નથી. પણ

પ્રવાહથી અનાદિ કાર્ય - કારણભાવ છે.

પ્રવાહથી અનંત જ હોય એવું નથી.

કારણકે કોઈ મરઘી ઈંદુ આપ્યા વિના મરી જાય.

કોઈ ઈંદુ મુર્ગીના જન્મ પહેલા જ કુટી જાય.

ઈન્ધન - કારણ → અગ્નિ - કારણ → ધૂમ
કારણ કારણ

કપાસીયુ → અંકુર → કપાસનો છોડ → રૂ → પૂણી → તન્તુ → કાપડ → પરિધાન (વસ્ત્ર) (પૂર્વમાં કારણ, ઉત્તરમાં કાર્ય.)

૫૦

★ કારણ કોને કહેવાય ?

ઈન્ધન અગ્નિનું કારણ છે -

અગ્નિનું કારણ છે, કેમ ?

ઈન્ધનવિના આગ પ્રગટ થતી
નથી.

ભટ્ટી અગ્નિનું કારણ નથી. કેમ ?

ભટ્ટી વિના પણ ઈન્ધનથી આગ
પેદા થાય છે.

આના ઉપરથી ફલિત થાય છે કે, જેના હોવાથી જ કાર્ય થાય અને જેના
ન હોવાથી કાર્ય ન જ થાય (અટકી પડે) તેને જ કારણ કહેવાય.

ઈન્ધન - આગ	કારણ	પહેલા હોય,	કાર્ય	પછી હોય
દૂધ - દહીં	કારણ	પહેલા હોય,	કાર્ય	પછી હોય
બીજ - અંકુર	કારણ	પહેલા હોય,	કાર્ય	પછી હોય
માટી(કપાલ) - ઘડો	કારણ	પહેલા હોય,	કાર્ય	પછી હોય
તત્તુ - વસ્ત્ર	કારણ	પહેલા હોય,	કાર્ય	પછી હોય

કારણની કાચી વ્યાખ્યા - કાર્યપૂર્વવર્તિત્વમ્ - કારણત્વમ્

કારણતા = કાર્યની પૂર્વવર્તિતા (કાર્યની પૂર્વે હાજર રહેવાપણું).

સિદ્ધાન્ત → કારણ વગર કાર્ય બને નહીં.

કારણ જોગે હો કારજ નીપજે, એહમાં નહિ કોઈ વાદ;

પણ કારણ વિણ કારજ સાધીએ એ નિજમત ઉન્માદ.

(પૂ. આનંદઘનજી મ.)

ધર્મ -	સુખ	પાપ -	દુઃખ	માખણ -	ધી
↓	↓	↓	↓	↓	↓
કારણ	કાર્ય	કારણ	કાર્ય	કારણ	કાર્ય

દૂધને તાવવાથી ધી ન બને

માખણને તાવવાથી ધી બને

વ્યાપ્તિના અન્વયવ્યતિરેકમાં
 વ્યતિરેક બોલતી વખતે
 પલટી મારવી પડે
 દા.ત. હેતુ (વ્યાપ્ય) હોય ત્યાં
 સાધ્ય (વ્યાપક) હોય. 'હેતુ
 (વ્યાપ્ય) ન હોય તો' એમ
 નહીં પણ સાધ્ય (વ્યાપક) ન હોય
 તો હેતુ (વ્યાપ્ય) ન હોય

કારણતાગ્રાહક અન્વયવ્યતિરેકમાં
 પલટી મારવાની નહીં.
 કારણ હોય તો કાર્ય થાય
 કારણ ન હોય તો કાર્ય ન થાય.

સંસ્કૃત → (ઇતરસકલકારણસત્ત્વે) તત્સત્ત્વે તત્સત્ત્વમ્ ઇત્યન્વયઃ

(ઇતરસકલકારણસત્ત્વે) તદભાવે કાર્યાભાવઃ ઇતિ વ્યતિરેકઃ

દા.ત. (ગોળી મન્યાનદણ્ડ રસ્સી (ફેરવનાર) વગેરે કારણ સામગ્રી હોતે
 છતે) દહીં હોય તો માખણ જન્મે, દહીં ન હોય તો માખણ ન જન્મે.

∴ દહીં એ માખણનું કારણ છે -

તેલ માખણનું કારણ ખરું ? ના - કેમ ?

અન્વય વ્યભિચાર → તેલ હોતે છતે માખણ જન્મે એવું બનતું નથી.

વ્યતિરેક વ્યભિચાર → તેલ ન હોતે છતે પણ માખણ જન્મે છે.

(વ્યભિચાર એટલે કારણથી ઉલટું)

સંસ્કૃતમાં → (ઇતરસકલ૦) તત્સત્ત્વે તદસત્ત્વમ્ અન્વયવ્યભિચારઃ
 તદભાવે તદ્ભાવઃ વ્યતિ૦વ્યભિચાર

સર્વજ્ઞોને દરેક પદાર્થોમાં તે તે કાર્યની કારણતાનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ
 હોય છે. પરંતુ સર્વજ્ઞ ન હોય તેવા લોકોને કારણતા નું જ્ઞાન ક્યારેક
 પ્રત્યક્ષથી થાય તો ક્યારેક પરોક્ષ પ્રમાણથી થાય છે.

જૈનમતે પંચકારણવાદ (સામગ્રીવાદ)

૧. પુરુષાર્થ ૨. કર્મ ૩. કાળ ૪. સ્વભાવ ૫. ભવિતવ્યતા

આ પાંચ કારણના સમવાય(મિલન)વિના કોઈ કાર્ય ન થાય.

૧. મિણબત્તી કે સ્ટવ વગેરે સળગાવવા માટે પુરુષાર્થ કરવો પડે.

૨. તમારું અનુકૂળ કર્મ ન હોય ત્યારે પ્રાર્થમસ સળગે નહીં. ઘણી મથામણ કરીને છોડી દેવું પડે.

૩. પહેલા - બીજા - ત્રીજા આરામાં કશું સળગે નહીં કારણ કે કાળઅતિ-સ્નિગ્ધ છે. ચોથા-પાંચમાં (છઠ્ઠા આરા)નો કાળ જોઈએ.

૪. પત્થર - કાચ વગેરે ન સળગે કારણકે સ્વભાવ નથી. કેરોસીન પેટ્રોલ વગેરે સળગે. કારણકે સ્વભાવ છે.

૫. દ્વેપાયને દ્વારકા બાળવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ બાર વરસસુધી ન સળગી, પછી સળગી. એવી ભવિતવ્યતા.

જૈનમતે અન્ય રીતે અથવા બીજાઓના મતે

૧. ઉપાદાનકારણ - ૨. નિમિત્તકારણ (બાકીના ચાર)

કાર્ય	(સ્વભાવ)	(ઘડાને માટે ચક્ર વગેરે)
ઘડો	- માટી	જે કારણસાથે અભેદભાવે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેને ઉપાદાન કારણ કહેવાય. અથવા જે કારણ પોતે જ કાર્યરૂપે પરિણામી જાય તેને ઉપાદાન કારણ કહેવાય. (જે બીજીવાર ન વપરાય.) એને પરિણામી કારણ પણ કહેવાય. પરિણામને કાર્ય કહેવાય. કાર્ય ઉત્પન્ન થઈને અભેદભાવે જે કારણને વળગી પડે તે ઉપાદાન કારણ
કપડા	- દોરો	
ભાત	- ચોખા	
વરાળ	- પાણી	
બર્ફ	- પાણી	
રોટલી	- ઘઉં	
ફરનીચર	- લાકડું	
(પરિણામ)	(પરિણામી)	

ઉપાદાનકારણને ન્યાયદર્શનમાં સમવાયીકારણ કહે છે.

ન્યાયમતે - કાર્ય અને ઉપાદાનકારણ બેની વચ્ચે જે સમ્બન્ધ છે એને સમવાય કહે છે. ન્યાયમતે કાર્યનો સમવાય (સમ્બન્ધ) ઉપાદાનકારણમાં છે. અર્થાત્ કાર્ય સમવાયસમ્બન્ધથી ઉપાદાનકારણમાં જન્મ લે છે. જેમ સુવર્ણનું ધન જેની પાસે હોય તે ધનવાન કહેવાય, તેવી રીતે કાર્યનો સમવાય જેની પાસે (જેનામાં) હોય તે શું કહેવાય ? - સમવાયી કારણ કહેવાય.

સમવાયસમ્બન્ધ → જ્યાં સુધી બે સમ્બન્ધીઓ જીવે ત્યાંસુધી બન્નેને જોડાયેલા જ રાખે એવો સમ્બન્ધ.

સમવાયના સ્થાને - જૈનમતે અપૃથગભાવસમ્બન્ધ હોય છે.

સમવાયસમ્બન્ધ = અયુતસિદ્ધ સમ્બન્ધ.

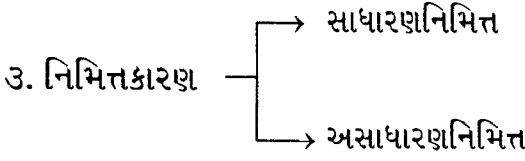
ખાસ ધ્યાન આપો -

યુત = નહીં જોડાયેલું, અયુત = સતત જોડાયેલા. બે કપાલમાં સમવાયસમ્બન્ધથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કપાલ અને ઘડો આ બે કેવા છે - અયુતસિદ્ધ. એવા અયુતસિદ્ધ વચ્ચે જે જોડનારો સમ્બન્ધ તે સમવાય.

૨. નિમિત્તકારણ

અસમવાયિકારણ નિમિત્ત, (સમવાયી
અસમવાયી } સિવાયનું)

જેની હાજરી પછી તરત જ કાર્યનો જન્મ થાય તેને અસમવાયીકારણ કહેવાય. તાણા - વાણાનો (આતાન - વિતાન) સંયોગ થાય પછી તરત વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય. ઠાળ - ચોખા એ બેનો બરાબર સંયોગ
સમવાયીકારણ અસમવાયીકારણ
યા - દૂધ - સાકર - પાણી સમવાયિકારણ.
આ બધાની સાથે અગ્નિ સંયોગ,
અસમવાયિકારણ. કાર્ય યા.
નિમિત્ત સ્ટવ-તપેલી વગેરે.



સાધારણ → ૧. દેશ, ૨. કાળ, ૩. પુણ્ય - ૪. પાપ (ધર્મ - અધર્મ)
 ૫. ઈશ્વરનું જ્ઞાન ૬. ઈશ્વરનો પ્રયત્ન (કૃતિ) ૭. ઈશ્વરની ઈચ્છા ૮. પ્રાગભાવ
 આ આઠ ન્યાયદર્શનમાં સર્વે કાર્યોના સાધારણ કારણ છે.

ઘડાકાર્યમાટે → માટી કે કપાલ સમવાયીકારણ
 કપાલદ્વયસંયોગ અસમવાયીકારણ
 દેશાદિ આઠ સાધારણનિમિત્તકારણ

ચક્ર, ચીવર, દંડ, જલ, કુમ્ભાર વગેરે → અસાધારણનિમિત્ત

વસ્ત્ર નિર્માણ → સમ૦ → તન્તુ

અસમ૦ → તન્તુસંયોગ

અસાધારણનિમિત્ત → શાળ, બોબીન, ફાંસલો

સંચાલક, વિજળી વગેરે

ન્યાયમતમાં સ્વરૂપયોગ્યતા અને ફલોપધાયકતા એમ બંને કારણતા માન્ય છે. બૌદ્ધ મતે ફક્ત ફલોપધાયકતા રૂપ જ કારણતા માન્ય છે. એના મતે ફલોપધાયકતાનું બીજું નામ કુર્વદ્રૂપત્વ છે. સ્વરૂપયોગ્યતારૂપ કારણતા માનવા જાય તો ક્ષણિકવાદનો ભંગ થઈ જાય. નૈયાયિકોના મતે સંપૂર્ણ સામગ્રી કાર્ય - ઉત્પાદક છે. એક કારણ હોવા છતાં અન્ય કારણની ગેર-હાજરીમાં કાર્ય થતું નથી. જૈન મતે પંચકારણસમવાય કાર્ય - ઉત્પાદક છે.

(૧) સ્વરૂપયોગ્યતા - કારણમાં રહેલી

એવી વિશેષતા કે જેથી એ વસ્તુ કાર્યસિદ્ધિ માટે કામમાં આવે, ઉપયોગી બને, એને સ્વરૂપથી યોગ્ય છે એમ કહેવાય. - સ્વરૂપયોગ્યકારણથી ભવિષ્યમાં અવશ્ય કાર્ય સિદ્ધ થશે જ એમ કહી શકાય નહીં. - જો બીજા સહકારીકારણો આવી મળે તો કાર્ય થાય, નહીં તો ન થાય.

પ્રશ્ન → જે તલ કોઠીમાં પડ્યા છે. એ તલ અને રેતી બેમાંથી એકેયવડે હાલ તેલ બનતું નથી. તો એવા તેલ અને રેતી બેમાં શું ફરક ?

જવાબ → રેતીમાંથી, ગમે એટલા સહકારી કારણો સાથે આપે તોય, તેલ બનવાનું નથી. જ્યારે સહકારી કારણોનો સહકાર મળવાથી તલ/મગફળી વડે તેલ બની શકે. માટે તલ/મગફળી વિ.માં તેલ પ્રત્યે સ્વરૂપયોગ્યકારણતા છે પણ રેતીમાં નથી. (વ્યવહારનયની કારણતા) જાતિભવ્ય અને અભવ્ય બન્ને મોક્ષે જવાના નથી તો બેમાં શું ફેર ? જવાબ → અભવ્યમાં મોક્ષે જવાની યોગ્યતા જ નથી. એટલે વ્યવહારરાશિમાં આવે, દીક્ષા લે તો ય મોક્ષે ન જાય. જાતિભવ્યમાં યોગ્યતા પડી છે. એ જો વ્યવહારરાશિમાં આવે અને દીક્ષાવગેરે આરાધે તો મોક્ષે જઈ શકે એવું એના માટે કહી શકાય. (પણ એ વ્યવહારરાશિમાં આવવાનો જ નથી.) ફલોપધાયક ન બને ત્યાં સુધી નિષ્ક્રિય કારણમાં ફક્ત સ્વરૂપયોગ્યતા હોય છે.

(૨) ફલોપધાયકતા

યથાશીઘ્ર ફલનિષ્પત્તિ કરનારું જે કારણ તેને ફલોપધાયક કહેવાય. (સક્રિયકારણ) દા.ત. તન્તુ જ્યારે શાળ ઉપર ચઢાવી દીધા પછી વણાટ કામ ચાલુ થાય ત્યારે એ તન્તુસમૂહને ફલોપધાયક કહેવાય. બીજા જ્યારે પાણીવાળા ખેતરમાં વવાય ત્યારે ફલોપધાયક કહેવાય. (નિશ્ચયનયની કારણતા)

પ્રતિબધ્ધ - પ્રતિબન્ધકં

કારણસામગ્રી સક્રિય હોવા છતાં કાર્ય ન થાય ત્યારે એ કાર્યને થતું રોકનાર તત્ત્વ પ્રતિબન્ધક કહેવાય. (વિઘ્નકર્તા કહેવાય.) કારણસામગ્રી ન હોય

ત્યારે કાર્ય ન થાય તો ત્યાં પ્રતિબન્ધકના કારણે કાર્ય ન થયું એમ ન કહેવાય.

દવા ન લે અને રોગવિનાશ ન થાય તો ત્યાં ભારેકર્મ પ્રતિબન્ધક ન કહેવાય - પણ, દવા લેવા છતાં રોગનાશ ન થાય તો ત્યાં ભારેકર્મ પ્રતિબન્ધક કહેવાય. રોગનાશ - કાર્ય, ભારેકર્મ - પ્રતિબન્ધક. દીક્ષા લેવા માટે પ્રયત્ન જ ન કરે અને કહે કે અન્તરાય કર્મો ભારે પ્રતિબન્ધક છે તો એ ખોટું કહેવાય. દીક્ષા લેવા માટે પ્રયત્ન ઘણા કરે - પણ સફળતા ન મળે તો ત્યાં અન્તરાયકર્મ પ્રતિબન્ધક કહેવાય. ખીચડી બનાવવા દાળ-ભાત ચૂલે ચડાવ્યા છતાં ય ખીચડી ન બને તો કોઈનો મન્ત્રજાપ પ્રતિબન્ધક કહેવાય. અગ્નિસ્પર્શ કરવા છતાં હાથ વગેરે બળે નહીં તો ચન્દ્રકાન્ત મણિ પ્રતિબન્ધક કહેવાય. (મુઢીમાં ચન્દ્રકાન્તમણિ હોય) સીતાજીનો શીલધર્મ અગ્નિદાહમાં પ્રતિબન્ધક બન્યો. પ્રતિબન્ધકના પ્રભાવે જે કાર્ય રોકાઈ જાય, અટકી પડે તે કાર્યને પ્રતિબન્ધ્ય કહેવાય. (પ્રતિબન્ધ=નિરુદ્ધ=અવરુદ્ધ પણ કહી શકાય.) કાર્યસિદ્ધિ માટે પ્રતિબન્ધકની ગેરહાજરી પણ જરૂરી છે.

ફલિતાર્થ → પ્રતિબન્ધકનો અભાવ પણ ન્યાયમતે એક જાતનું કારણ છે.

જગતનાં મૂળતત્ત્વો - પદાર્થો

જૈનમતે → ૧. ઉત્પાદ - વ્યય - ધ્રોવ્ય

૨. જીવ - અજીવ

૩. જડ - ચેતન

૪. દ્રવ્ય - ગુણ - પર્યાય

૫. જીવ-અજીવ-પુણ્ય-પાપ-આશ્રવ-સંવર-બન્ધ-નિર્જરા-મોક્ષ

૬. જીવ - પુદ્ગલ - ધર્માસ્તિકાય - અધર્માસ્તિ. - આકાશ - કાળ.

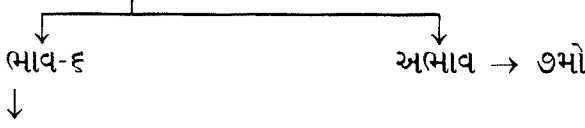
જૈન દર્શનમાં દરેક વસ્તુનું નિરૂપણ સંભવિત અને ઉપયોગી એવા અનેક દૃષ્ટિકોણોથી કરવામાં આવે છે - એટલે પદાર્થવ્યવસ્થાનું નિરૂપણ પણ અનેક દૃષ્ટિકોણોથી વ્યાપકરૂપે થયેલું જોવા મળે છે.

૧૪

ન્યાયમતે પદાર્થવ્યવસ્થા

પ્રમાણ - પ્રમેય - સંશય - પ્રયોજન વિ. સોળ પદાર્થ મનાય છે.

આ સોળ પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ થવાનું મનાય છે. પ્રમાણવિષયભૂત અર્થ તે પ્રમેય → સાત પદાર્થ



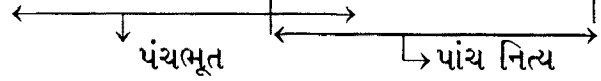
દ્રવ્ય - ગુણ - કર્મ - સામાન્ય - વિશેષ - સમવાય

↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬

(વૈશેષિકમતે અભાવ સ્વતન્ત્ર પદાર્થ ગણાતો નથી.)

૧. દ્રવ્ય ૯ → પૃથ્વી-જલ-તેજ-વાયુ-આકાશ-આત્મા-દિશા-કાળ-મન



પૃથ્વી - જલ - તેજ - વાયુ - મન → પંચમૂર્ત (ક્રિયાશીલ)

↓
આ ૪ નિત્ય / અનિત્ય છે.

આકાશ - આત્મા - દિશા - કાળ - મન આ પાંચ નિત્ય છે.

મન - અણુપરિમાણ → (લઘુતમ - નાનામાં નાનુ પરિમાણ)

આકાશ - કાળ - દિશા - આત્મા → ચાર વિભુ પરિમાણ

(વિભુપરિમાણ = પારિમાણડલ્ય = સર્વત્ર વ્યાપક)

નિત્ય → પાંચે નિરવયવ → નિરંશ છે.

પૃથ્વી - જળ - તેજ - વાયુ → પરમાણુ સિવાયના સાવયવ અને અનિત્ય.

પરમાણુ - નિરવયવ અને નિત્ય.

દ્વ્યણુક-ત્ર્યણુક - ચતુરણુક....સંખ્યાતાણુક....અસંખ્યાતાણુક-અનંતાણુક
સ્કન્ધ અનિત્ય - સાવયવ (અવયવો ભેગા થઈને બનેલું).

મન - આત્મા - ભૂતચતુષ્ટય (આકાશસિવાય) સંખ્યાથી અનંત છે.

જૈન મતે આત્મા અનંત છે

ન્યાય મતે આત્મા અનંત છે. → ઈશ્વરાત્મા(એક) જીવાત્મા (અનંત)

વૈશેષિક મતે આત્મા અનંત છે. ઈશ્વરાત્મા(એક) જીવાત્મા (અનંત)

મીમાંસક મતે આત્મા અનંત છે. ઈશ્વરાત્મા નથી જીવાત્મા (અનંત)

સાંખ્ય મતે આત્મા અનંત છે. → સેશ્વર / નિરીશ્વર જીવાત્મા (અનંત)

બૌદ્ધ મતે આત્મા અનંત છે. ક્ષણિક જ્ઞાનમય છે.

વેદાન્ત મતે આત્મા અનંત છે. → વ્યવહારથી ઈશ્વર માને છે. વાસ્તવમાં
વ્યવહારથી અદ્વૈત બ્રહ્મ એક જ છે.

નાસ્તિક આત્મા ૦ છે.

આકાશ એક દ્રવ્ય કાલ્પનિક વિભાગો ઘટાકાશ વગેરે

કાળ એક દ્રવ્ય (પળ-વિપળ-કલા-વિકલા-દિવસ-રાત)

દિશા એક દ્રવ્ય (પૂર્વ-પશ્ચિમ વ. કાલ્પનિક વિભાગો)

૨. **ગુણ - ૨૪** A નવે દ્રવ્યનાં ૫ સામાન્યગુણ

સંખ્યા - પરિમાણ - સંયોગ - વિભાગ - પૃથક્ત્વ

સંખ્યા → એકત્વ - દ્વિત્વ - ત્રિત્વ - નવત્વ...

→ સંખ્યેય → એક - બે - ત્રણ - ચાર

એક બે વગેરે આંકડા, ક્યારેક સંખ્યા માટે વપરાય, ક્યારેક સંખ્યેય માટે
વપરાય

વિંશતિ: બ્રાહ્મણા: → અહીં વિંશતિ (વીસી) શબ્દ સંખ્યેયવાચક

બ્રાહ્મણાનાં વિંશતિ: વિંશતી વિંશતયઃ } સંખ્યાવાચક
એકવીસી બે વીસી ઘણી વિશીઓ

૨. પરિમાણ → અણુ - મધ્યમ - વિભુપરિમાણ

૩. સંયોગ → યુક્તાવસ્થા

૪. વિભાગ → વિયુક્તાવસ્થા નહિ પણ એને જન્મ આપનાર એક પ્રકારનો ગુણ, સંયોગનાશક ગુણ

૫. પૃથક્ત્વ → વિયુક્તાવસ્થા (ક્યારેક વિભાગજન્ય)

B પાંચભૂતના ૭ વિશેષગુણો છે.

૧. શબ્દ → સમવાયસમ્બન્ધથી માત્ર આકાશદ્રવ્યમાં ઉપન્ન થાય તેથી માત્ર આકાશદ્રવ્યનો જ ગુણ.

(-શબ્દના તાર - મન્દ અથવા ક ખ ગ વગેરે, ઉદાત્ત - અનુદાત્ત વગેરે ઘણા ભેદો છે.)

૨. રૂપ → પૃથ્વી - જલ - તેજ આ ત્રણમાં રહે.

કૃષ્ણ - નીલ -લોહિત -પીત - શુક્લ પાંચરૂપ. વાયુ વગેરેમાં રૂપ નથી.

પૃથ્વીમાં - પાંચેય, જલમાં - અભાસ્વરશુક્લ, તેજમાં - ભાસ્વરશુક્લ

૩. રસ → (સ્વાદ) પૃથ્વી - જલમાં જ હોય.

રસ → મધુર - તિક્ત - કષાય - આમ્લ - કટુ (લવણખારો) પૃથ્વીમાં પાંચે પાંચ, જલમાં મધુર માત્ર. અગ્નિ આદિમાં રસ નથી.

૪. ગન્ધ → પૃથ્વીમાં જ હોય.

૫. સ્પર્શ → પૃથ્વી - જલ - તેજ - વાયુ ચારેયમાં રહે. પૃથ્વીમાં પાકજ.

સ્પર્શ → પૃથ્વીમાં અશીતોષ્ણ માત્ર. આકાશ વગેરેમાં સ્પર્શ નથી. વાયુમાં અપાકજ. જલમાં શીત માત્ર, અગ્નિમાં ઉષ્ણ માત્ર, વાયુમાં અશીત અનુષ્ણ.

૬ - સ્નેહ → (ચીકાશ) ન્યાયમતે જલનો જ ગુણ છે.

૭ - સાંસિદ્ધિક દ્રવત્વ માત્ર જલનો ગુણ છે.

ગમે એટલું ગરમ કરે તો ય સુવર્ણના દ્રવત્વનો ઉચ્છેદ થતો નથી.

બીજા પ્રકારનું (નૈમિત્તિક) દ્રવત્વ પૃથ્વીમાં, તેજમાં અને ધી વગેરેમાં હોય છે - (નૈયાયિક મતે સુવર્ણ તેજસ દ્રવ્ય છે.)

આત્માના ગુણોમાં અને મૂર્તના ગુણોમાં, એટલે ૨૫ થાય, પણ સંસ્કાર એક જ ગણવાથી ૨૪ થાય.)

ત્રીજો પદાર્થ ક્રિયા (કર્મ)

વૈયાકરણોના મતે હજારો ક્રિયાઓ છે. રોવું - હસવું - બરાડવું - બગાસુ ખાવું વગેરે વગેરે. ન્યાયમતે જેમાં ગતિ જેવું દેખાય તે જ ક્રિયા. તેના ફક્ત પાંચ ભેદ → ગમન - કોઈપણ દિશામાં સ્થાન બદલવું. (ભ્રમણ - ચક્ર વગેરેનું ગોળ ગોળ ફરવું. રેચન - સ્પન્દન વગેરે ગમનના પેટા ભેદ).

ઉત્ક્ષેપણ	-	ઉર્ધ્વગમન
અવક્ષેપણ	-	અધોગમન - પતન
આકુંચન	-	સ્પ્રીંગ દબાવે ત્યારે સંકોચ થાય.
પ્રસારણ	-	છોડી દે એટલે પહોળી થઈ જાય.
ગમન	-	તિરછી દિશામાં ગતિ

- શારીરિક ક્રિયા (ગમનાદિ) ચેષ્ટા કહેવાય.

- જે 'કર્મ' શબ્દ, દૈવ, અદૈષ્ટ, પુણ્ય - પાપ કે ભાગ્ય માટે વપરાય છે તે આ ક્રિયાત્મક કર્મથી જુદી વસ્તુ છે.

- તથા કામ (કાર્ય) માટે જે કર્મશબ્દ વપરાય છે. એનાથી પણ આ ક્રિયાત્મક કર્મ જુદું છે. કર્મયોગ (ગીતામાં) કર્મ = ફરજ

ચોથો પદાર્થ → સામાન્ય = જાતિ

સમાનસ્ય ભાવ: = સામાન્યમ્

ઘોડો ગધેડો ગાય બળદ હાથી ઊંટ → પશુત્વ (સામાન્ય)

સ્ત્રી અને પુરુષ → મનુષ્યત્વ (સામાન્ય)

કોયલ કાગડો કબૂતર ચકલી → પક્ષિત્વ (સામાન્ય)

ઘોડો વાનર પોપટ દેડકો સાપ → તિર્યચત્વ (સામાન્ય)

- અનેકમાં રહેલો જે એક કોમન = સામાન્ય ધર્મ હોય તે જાતિ કહેવાય.

→ ટૂંકમાં, કોઈપણ નામને ત્વ પ્રત્યય લગાડો તો લગભગ એ જાતિ વાચક બને. (સ્થૂલ વ્યાખ્યા)

પ્રશ્ન :- શું સાધુત્વ કે આકાશત્વ પણ જાતિ કહેવાય ?

જવાબ :- ના, કેમકે જૈનસાધુ - જૈનેતર સાધુમાં સાધુરૂપે ઘણાભેદ છે (જૈનેતરસાધુ એટલે ચુસ્ત જૈનશ્રાવક કરતાં પણ ઓછું પાળે.) માટે સાધુત્વ બંનેનો સમાનધર્મ ન હોવાથી જાતિ ન બને.

- આકાશ એક જ વસ્તુરૂપ હોવાથી આકાશત્વ એ કોનો સમાનધર્મ કહેવાય ? તેથી જાતિ ન બને.

સૂક્ષ્મવ્યાખ્યામાં → જ્યાં ત્વ લગાડવાથી અનેકમાં રહેલા એક સામાન્યધર્મનો નિર્દેશ થતો હોય તેને જાતિ કહેવાય. (તેથી આવું ન હોય ત્યારે ત્વ પ્રત્યય હોવા છતાં તે જાતિ ન મનાય.) એકત્વ કે પૃથક્ત્વ ગુણ છે, જાતિ નથી. અત્રે જાણવા જેવું છે કે કોઈ ત્વપ્રત્યયસૂચિત ધર્મને જાતિ બનતો રોકનારા છ બાધક છે. (કોઈ ત્વપ્રત્યયાન્ત પદવાચ્યધર્મને જાતિ = ચોથા નમ્બરના પદાર્થનો દરજ્જો મળતો હોય એમાં ટાંગ અડાવનારા એટલે અન્તરાય કરનારા, ડખો પાડનારા છ તત્ત્વ છે.)

(વ્યક્તરભેદસ્તુલ્યત્વં સંકરોડથાડનવસ્થિતિઃ । } જાતિબાધક
રૂપહાનિરસમ્બન્ધો જાતિવાધકસંગ્રહઃ ॥) } છ તત્ત્વો.

જાતિના આશ્રયને વ્યક્તિ કહેવાય. અશ્વત્વ જાતિ. અશ્વ વ્યક્તિ જાતિની વિશેષતાઓ (સામાન્ય = જાતિ = અનુગતાકાર)

૧. A જાતિ હંમેશા નિત્ય પદાર્થ છે. (અનાદિઅનંત)

જાતિ { B - સ્વયં એક હોય
C - અનેકમાં સમવેત હોય.

૨. જાતિનું લક્ષણ → એકત્વે સતિ અનેકસમવેતત્ત્વમ્

- પોતે એક હોય પણ અનેકમાં સમવાયસમ્બન્ધથી રહેલી હોય.

(સમવાયસમ્બન્ધથી રહેલ = સમવેત.)

- લાલ - કાળા કે ઘોળા અશ્વોમાં અશ્વત્વજાતિ એક જ છે.

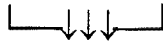
અને અશ્વત્વજાતિ દરેક ઘોડામાં સમવાયસમ્બન્ધથી રહે છે.

૩. જાતિનું કાર્ય → અનેક વ્યક્તિ વિશે સરખાપણાની બુદ્ધિ (અનુગતબુદ્ધિ) ઉલ્લેખ કે વ્યવહાર કરાવે છે. દા.ત. કાળો ઘોડો, ઘોળો અશ્વ,

લાલ ઘોડો, અરબી ઘોડો, કમ્બોજનો ઘોડો, ભારતીય ઘોડા, ઊડતા ઘોડા, બેઠેલા - દોડતા - ઊભેલા ઘોડા આ બધી જુદી જુદી અશ્વવ્યક્તિ વિશે 'આ ઘોડો - આય ઘોડો, એ ય ઘોડો - પેલો ય ઘોડો' આ પ્રમાણે સરખાપણાની સરખીબુદ્ધિ (વ્યવહાર) થાય છે. તેનો યશ અશ્વત્વજાતિને છે.

૪. જાતિની વિવિધતા -

જાતિ, માત્ર દ્રવ્ય - ગુણ - કર્મ ત્રણમાં જ રહે.



સત્ત્વ (સત્તા) જાતિ.

અભાવ → અસત્ પદાર્થ છે. (સત્તા જાતિથી શૂન્ય)

સામાન્ય - વિશેષ - સમવાય (આ ત્રણ ઔપચારિક સત્)

દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વ, ગુણમાં ગુણત્વ, કર્મમાં કર્મત્વ વગેરે જાતિઓ છે.

૫. વ્યાપક જાતિ (પર સામાન્ય) નજીકની વ્યાપ્ય જાતિ (અપર સામાન્ય)

સત્તા	દ્રવ્યત્વ - ગુણત્વ - કર્મત્વ
દ્રવ્યત્વ	પૃથ્વીત્વ - જલત્વ વગેરે.
ગુણત્વ	રૂપત્વ - રસત્વ - જ્ઞાનત્વ વગેરે.
રૂપત્વ	શ્યામત્વ - શ્વેતત્વ, નીલત્વ વગેરે.
રસત્વ	કટુત્વ, મધુરત્વ વગેરે.
ગન્ધત્વ	સુગન્ધત્વ, દુર્ગન્ધત્વ
સ્પર્શત્વ	શીતત્વ, ઉષ્ણત્વ વગેરે.
જ્ઞાનત્વ	અનુભૂતિત્વ, સ્મૃતિત્વ વગેરે.
શબ્દત્વ	તારત્વ, મન્દત્વ, કત્વ, ખત્વ વગેરે.
પૃથ્વીત્વ	મૃત્ત્વ, પાષાણત્વ, લેષ્ટુત્વ વગેરે.
કર્મત્વ	ઉત્ક્રોષણત્વ, ગમનત્વ વગેરે.

રૂપત્વની વ્યાપકજાતિઓ કઈ ? ગુણત્વ, સત્તા

રૂપત્વની વ્યાપ્યજાતિઓ કઈ ? શ્યામત્વ, શુકલત્વ વગેરે.

સત્તા (મહાસત્તા) સર્વથા પર સામાન્ય

નીલત્વ, સુગન્ધત્વ સર્વથા અપર સામાન્ય

- ક્યાંક ક્રિયા ભેદક હોય. દોડતો ઘોડો અને ઊડતો ઘોડો.

- ક્યાંક સામાન્ય પોતે જ ભેદક હોય. દા.ત. ગાયમાં ગોત્વ, અશ્વમાં અશ્વત્વ. ગાય કરતાં અશ્વ જુદો છે.

- ન્યાયમતે આ બધા સાસ્ના વગેરે ઉપચારથી વિશેષ કહેવાય.

તે આ રીતે - વિશેષનું કાર્ય બે વસ્તુના ભેદને ઊભો રાખવાનું, ભેદ પાડવાનું, ભેદબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે.

ભેદ = વ્યાવૃત્તિ = નિવૃત્તિ, ભેદબુદ્ધિ = વ્યાવૃત્તિબુદ્ધિ.

સામાન્યનું કાર્ય અનુવૃત્તિ (અનુગતાકાર = સમાનાકાર) બુદ્ધિ કરાવવી તે છે. ગોત્વ, અશ્વત્વ વગેરે તો અનુગતાકારબુદ્ધિકારક તરીકે માનેલા છે. સામાન્યરૂપે માનેલા છે. માટે એનાથી ક્યારેક ભેદબુદ્ધિ થતી હોય તો તેટલા પૂરતા ઉપચારથી વિશેષ કહેવાય. જો એને વાસ્તવિક 'વિશેષ' માની લઈએ તો એના સામાન્યસ્વરૂપનો ભંગ થઈ જાય.

- જૈન દર્શનમાં આવી જડતા નથી અર્થાત્ સાચી ભેદબુદ્ધિ થવા છતાં ઉપચાર માનવાની પીડા નથી. કારણકે જૈનમતે બધી જ વસ્તુ સ્વયં સામાન્ય - વિશેષ ઉભયાત્મક છે. ગોત્વ 'ગાય - ગાય' એ અનુગતબુદ્ધિ અને 'ઘોડાથી અલગ, ભેંસથી અલગ', એવી વ્યાવૃત્તિબુદ્ધિ બન્ને વગર પક્ષપાતે કરાવે છે.

નહીં તો ગોત્વવગેરેને "વિશેષ" રૂપ જ માનો અને જ્યાં સરખાપણાની બુદ્ધિ કરાવે ત્યાં એને 'ઉપચારથી સામાન્ય' માનવું - આવું કેમ નથી કરતા ? એટલે ન્યાયમતે પીડા છે એ જૈનમતે ઉભયસ્વરૂપ માનવાથી ટળી જાય છે.

ન્યાયમતે ગોત્વવગેરેને ગાયવગેરેનો સ્વતન્ત્રધર્મ માન્યો છે. જ્યારે જૈનમતે ગોત્વ અને ગાય એક જ છે. (કથંચિદ્ ભિન્ન અને કથંચિદ્ અભિન્ન) માટે ગાય પોતે જ સામાન્યરૂપ પણ છે અને વિશેષરૂપ પણ છે. ધર્મ-ધર્મીનો સર્વથા ભેદ નથી.

ગાય પોતે જ અન્યગાયો સાથે સમાનબુદ્ધિનું નિમિત્ત (સામાન્ય) છે અને અશ્વાદિ સાથે ભેદબુદ્ધિનું નિમિત્ત છે. એટલે કે વિશેષ છે.

- તો પછી ન્યાયમતે વાસ્તવિક 'વિશેષ' કોણ ? કે જે પંચમપદાર્થરૂપ છે ?

- નિત્યદ્રવ્યમાં અર્થાત્ પરમાણુ અને આત્માવગેરે નિત્યદ્રવ્યમાં જે

૧. → અવયવદ્રવ્ય	અને	અવયવીદ્રવ્ય
દા.ત. તન્તુ અને		વસ્ત્ર
શાખા-પર્ણ-મૂલઆદિ		ઝાડ
કપાલયુગલ (માટી)		ઘડો

અવયવીનો અવયવોમાં (અવયવો સાથે) સમવાયસમ્બન્ધ

૨. બધાય ગુણોનો પોતાના ગુણી (દ્રવ્ય)માં સમવાયસમ્બન્ધ
આત્મા અને જ્ઞાન → સમવાયસમ્બન્ધ.

૩. ક્રિયા - ક્રિયાવાન્ (પતનક્રિયાવાળું પર્ણ) સમવાયસમ્બન્ધ.

૪. (સામાન્ય) જાતિ - જાતિમાન્ (દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયા) સમવાયસમ્બન્ધ
દ્રવ્યવૃત્તિ જાતિઓ → સત્તા, દ્રવ્યત્વ, પૃથ્વિત્વ, જલત્વ, ઘટત્વ વગેરે
ગુણવૃત્તિ જાતિઓ → સત્તા, ગુણત્વ, રૂપત્વ, જ્ઞાનત્વ, રસત્વ વગેરે
ક્રિયાવૃત્તિ જાતિઓ → સત્તા, ક્રિયાત્વ, ગમનત્વ, આકુંચનત્વ વગેરે

૫. વિશેષ અને વિશેષવાન્ (દ્રવ્ય)

વિશેષ હંમેશા સમવાયસમ્બન્ધથી દ્રવ્યમાં જ રહે. સમવાય વ્યાપક -એક
- નિત્ય છે. - વાળાપણાની બુદ્ધિ = વિશિષ્ટબુદ્ધિ. ઘટસંયોગવદ્ ભૂતલ - આ
બુદ્ધિમાં બે વાર સમવાય દેખાય છે. ઘટ-સમવાય-સંયોગ-સમવાય - ભૂતલ.

સંયોગ(ના સમવાય)વાળો ઘડો અને ભૂતલ.

અહીં, સમવાય અને ઘડો } આ બે વચ્ચે કયો સમ્બન્ધ ?
સમવાય અને ભૂતલ

અહીંયા કોઈ નવો સમ્બન્ધ કલ્પવાની જરૂર નથી. જેમ કાગળ અને ભીંત
બેને જોડવા માટે ગુંદર જરૂરી છે. પણ ગુંદર અને ભીંત બેને જોડવા માટે ગુંદર
પોતે જ સેલ્ફ એડેઝીવ = જાતે જ ચીપકનાર હોવાથી નવા ગુંદરની જરૂર નથી.
એવી રીતે સમવાયવાળો ઘડો-અહીં સમવાય પોતે જ ઘડાસાથે સમ્બન્ધવાના
સ્વભાવવાળો હોવાથી નવા સમ્બન્ધની કલ્પના કરવાની જરૂર નથી.

Note - અભાવની સાથે સમવાયનો સમ્બન્ધ લાગુ પડતો નથી.
સમવાય ઉપરોક્ત પાંચ પદાર્થોના સમ્બન્ધ તરીકે સીમિત છે.

‘એક વસ્તુ અન્યવસ્તુસ્વરૂપ ન હોવી’ તે અન્યોન્યાભાવ

અન્ય: અન્યો ન = અન્યોન્યાભાવ: (ભેદ)

ઘટ: પટો ન = પટભેદ: = પટાન્યોન્યાભાવ

અશ્વ: ન રાસભ: = રાસભાન્યોન્યાભાવ (રાસભ ભેદ)

રાસભ: ન હસ્તી = હસ્તિઅન્યોન્યાભાવ (હસ્તિ ભેદ)

ઘટ: ન જલં = જલભેદ: = જલાન્યોન્યાભાવ:

- ઘડામાં પાણી હોય ત્યારે

A ઘટે જલં નાસ્તિ → ખોટું છે - અર્થાત્, ન કહેવાય.

પણ **B** ઘટો જલં ન → સાચું છે - અર્થાત્ કહી શકાય.

એમ કેમ ? તો કે **A** વાક્યમાં અત્યન્તાભાવનો નિર્દેશ થાય છે પણ ત્યાં ઘડામાં જલાત્યન્તાભાવ નથી જ્યારે **B** માં ઘટનો ઉલ્લેખ કરીને જલભેદ અર્થાત્ જલાન્યોન્યાભાવનો નિર્દેશ થાય છે. એ બરાબર છે. કેમ ? તો કે ઘડો એ કાંઈ જલ નથી.

એક વસ્તુનો ઉલ્લેખ કરીને તે બીજી વસ્તુરૂપે ન હોવાનો જે નિર્દેશ થાય તે ભેદનો અથવા અન્યોન્યાભાવનો નિર્દેશ છે.

- અત્યન્તાભાવનો નિર્દેશ ‘નાસ્તિ’ પદથી (અને સાથેના પદને સપ્તમી વિભક્તિ)

- અન્યોન્યાભાવનો નિર્દેશ ‘ન’ પદથી (અને સાથેના પદને પહેલી વિભક્તિ)

A અત્યન્તાભાવનો નિર્દેશ નાસ્તિપદથી

B અન્યોન્યાભાવનો નિર્દેશ ન પદથી

A નાસ્તિપદવાળા વાક્યમાં નાસ્તિપદની સાથે લગભગ -

અ } બે પદો હોય, એક સપ્તમી વિભક્તિવાળુ, બીજું પ્રથમાવિભક્તિવાળુ

ત્ય } - પ્રથમાવિભક્તિવાળો પદાર્થ ‘પ્રતિયોગી’ કહેવાય.

ન્તા } સપ્તમી વિભક્તિવાળો પદાર્થ ‘આધાર’ કહેવાય. (અનુયોગી)

ભા

વ } આધારવાચક પદને સપ્તમી } ઘટે જલં નાસ્તિ
પ્રતિયોગીવાચક પદને પહેલી } આધાર પ્રતિયોગી અત્યન્તાભાવ

અર્થાત્ ઘટ અને ઘટભેદનો ભેદ - બંને એક નથી.

ભેદ ક્યાં રહે → ભેદ હંમેશા પ્રતિયોગી સિવાય બીજે બધે હોય, ફક્ત પ્રતિયોગીમાં ન રહે.

ઘટભેદ ઘટ સિવાય બીજે બધે રહે, પણ ઘટમાં ન રહે.

અશ્વભેદ અશ્વ સિવાય બીજે બધે રહે, પણ અશ્વમાં ન રહે.

ગોભેદ ગો સિવાય બીજે બધે રહે, પણ ગોમાં ન રહે.

ઘટભેદનો ભેદ ઘટભેદ સિવાય બધે રહે પણ ઘટભેદમાં ન રહે.

ઘટભેદ ઘટમાં રહેતો નથી.

ઘટભેદનો ભેદ ઘટમાં રહે છે. } ∴ બંને એક નથી.

૩. અત્યન્તાભાવ અને ભેદ બંને નિત્ય પદાર્થ છે.

ઘટાદિનો ભેદ ઘટાદિને છોડીને અન્યત્ર સદાસ્થાયી છે.

(સર્વકાલવૃત્તિ = સદાસ્થાયિ = નિત્ય, વ્યાપક = સર્વદેશવૃત્તિ = વિભુ)

અર્થાત્ ઘટસિવાય સર્વત્ર ઘટભેદ કાયમ રહેનાર હોવાથી ભેદ નિત્ય પદાર્થ છે, પણ વિભુ નથી.

અધિકરણ → અગ્નિ વગેરે જુદાજુદા હોવા છતાં એક પ્રતિયોગીનો (ઘટનો) ભેદ એક જ હોય છે.

ઘટભેદનો અત્યન્તાભાવ ફક્ત ઘટમાં જ રહે.

ઘટત્વ પણ ફક્ત ઘટમાં જ રહે.

માટે કોઈના મતે ઘટભેદાભાવ = ઘટત્વ (જાતિ). કોઈક બંને ને જુદા જ માને છે.

૪. પ્રશ્ન - ઘટનો અત્યન્તાભાવ નિત્ય કઈ રીતે ?

જવાબ - ભૂમિ પર રહેલો ઘડો

કરંડીયામાં રહેલો ઘડો

કુંભારવાડામાં રહેલો ઘડો

} આ બધા ઘડા ભિન્ન ભિન્ન છે.

એટલે કે અધિકરણભેદથી પ્રતિયોગી ભિન્ન છે. પણ જ્યાં જ્યાં ઘટાભાવ છે ત્યાં બધે ઘટાભાવ એક જ હોય છે. એક જાતના પ્રતિયોગીવાળો અભાવ સર્વત્ર એક જ હોય છે. એટલે કોઈ ઠેકાણે ઘડો હોય ત્યારે ભલે ઘટાત્યન્તાભાવ ત્યાં ન દેખાય પણ અન્યત્ર તો હોય જ છે. માટે અત્યન્તાભાવ નિત્ય છે.

૫. પ્રશ્ન → જ્યાં પહેલા ઘડો ન હતો ત્યાં તે વખતે ઘટાભાવ હતો - પછી ઘડો ત્યાં લવાયો ત્યારે ત્યાં ઘટાભાવ નું શું થશે ? જો નાશ પામી જાય તો અનિત્ય થઈ જાય, જો બીજે જતો રહે તો સક્રિય હોવાથી અભાવસ્વરૂપનો ઉચ્છેદ અને દ્રવ્યસ્વરૂપની ઘુસણખોરી થાય.

જવાબ → જેમ આકાશમાં તારા દિવસે પણ હોય છે. પણ વિરોધી સૂર્યપ્રકાશના કારણે ફીકા પડી જવાથી દેખાતા નથી.

એ રીતે ઘડો લવાય ત્યારે પણ ત્યાં ઘટાભાવ હોય છે પણ વિરોધી = પ્રતિસ્પર્ધી = પ્રતિયોગીની હાજરીમાં ફીકો પડી જવાથી દેખાતો નથી. છે તો નિત્ય જ અને ત્યાં પણ છે જ.

- અન્યોન્યાભાવ સિવાયના ત્રણ અભાવ, ૧. અત્યન્તાભાવ, ૨. પ્રાગભાવ, ૩. ધ્વંસ - આ ત્રણે સંસર્ગાભાવ કહેવાય છે.

પ્રાગભાવ

ધ્વંસ

- | | |
|---------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| ૧. કાર્યની ઉત્પત્તિ થવા પૂર્વે એના સમવાયી કારણમાં (પોતાનો) અભાવ તેને પ્રાગભાવ કહેવાય. | ૧. કાર્ય સદા માટે લુપ્ત થઈ જાય તો એનો નાશ થયો કહેવાય - કાર્ય લુપ્ત થયા પછીનો જે અભાવ તે ધ્વંસ કહેવાય. |
| ૨. અનાદિ - સાન્ત | ૨. સાદિ - અનન્ત |
| ૩. ઉત્પત્તિ થવા પૂર્વે ક્યાં રહે ? સમવાયીકારણમાં, છેવટે પરમાણુ વગેરેમાં. | ૩. નાશ થયા પછી ક્યાં રહે ? દ્રવ્યનાશ થયા પછી જે ખંડો બાકી રહે તેમાં રહે. |
| ૪. કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એટલે એનો પ્રાગભાવ વિદાય લે અર્થાત્ પ્રાગભાવનો ધ્વંસ થાય. | ૪. કાર્ય નષ્ટ ન થયું હોય ત્યાં સુધી એના ધ્વંસનો પ્રાગભાવ. |
| ૫. પ્રાગભાવને પ્રતિયોગીપૂર્વેના ભૂતકાળસાથે ગાઢ દોસ્તી | ૫. ધ્વંસને પ્રતિયોગી પછીના ભવિષ્યકાળ સાથે ગાઢ દોસ્તી. |

૬. કાર્ય પ્રાગભાવનું વિરોધી હોવાથી કાર્ય ઉત્પન્ન થવાની સાથે પ્રાગભાવને સદા માટે વિદાય આપી દીધી.

૭. પ્રાગભાવ કાર્યનો ઉત્પાદક હેતુ છે. જનક - કારણ છે. ભલે કાર્ય ઉત્પન્ન થઈને પોતાને વિદાય આપે.

૮. પ્રાગભાવ ધ્વંસનો પ્રતિયોગી બની શકે છે.

૯. પ્રાગભાવનો પ્રાગભાવ ન હોય.

૧૦. પ્રાગભાવ પ્રાગભાવનો પ્રતિયોગી ન બને.

૧૧. અપુષ્પાદિ અત્યન્ત અસત્ પદાર્થનો પ્રાગભાવ હોતો નથી માટે અપુષ્પ વગેરેની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

૬. (એનું વેર ધ્વંસે વાળ્યું) કાર્યનો વિરોધી હોવાથી સ્વયં ઉત્પન્ન થવાની સાથે જ કાર્યને ચિરવિદાય આપી દીધી.

૭. ધ્વંસ એ કાર્યનો વિરોધી છે. કાર્યનો વિદાયદાતા છે.

૮. ધ્વંસ એ પ્રાગભાવનો પ્રતિયોગી બને છે.

૯. ધ્વંસનો ધ્વંસ ન હોય.

૧૦. ધ્વંસ ધ્વંસનો પ્રતિયોગી ન બને.

૧૧. અપુષ્પના ધ્વંસની ચર્યા પણ હોતી નથી. કારણકે અપુષ્પ કોઈ પદાર્થ જ નથી.

ન્યાયમતે અભાવ અસત્ હોવા છતાં પણ પદાર્થરૂપ જરૂર છે. વેદાન્ત વગેરે દર્શનો કોઈ પણ અસત્ ને પદાર્થ માનતા નથી. જૈન દર્શનમાં અભાવ સ્વતન્ત્ર પદાર્થ નથી પરંતુ વસ્તુનું જ એક નિષેધાત્મક રૂપ છે, જે વસ્તુથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે. એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે પ્રતિયોગીના જ્ઞાન વિના અભાવનું જ્ઞાન થતું નથી.

પદાર્થ

સસમ્બન્ધી (સાપેક્ષ)
અભાવ, સંયોગ, જ્ઞાન
સમવાય, ભેદ, ઈચ્છા
ધ્વંસ, પ્રાગભાવ
બાપ - બેટો, વહુ
કાકા - ભત્રીજો
ભાણેજ વગેરે વગેરે

અસમ્બન્ધી (નિરપેક્ષ)
જલ - અગ્નિ - લાકડું
પત્થર - ઈંટ - માટી મીઠું મરચું.
વ્યાખ્યા → આ પદાર્થોની ઓળખાણ
માટે કોઈ સમ્બન્ધીના જ્ઞાનની
જરૂર પડતી નથી, સ્વતન્ત્રપણે
પોતાની ઓળખાણ આપી શકે છે.

વ્યાખ્યા → આ પદાર્થોની ઓળખાણ માટે પ્રતિયોગી, વિષય, ટીકરી, પતિ વગેરે સમ્બન્ધીઓની પણ ઓળખાણ જોઈએ. નિરપેક્ષપણે કે સમ્બન્ધી ઓળખાણ વિના પોતાની ઓળખાણ અધૂરી રહી જાય.

સસમ્બન્ધી

સવિષયક

જ્ઞાન
ઈચ્છા
દ્વેષ
કૃતિ (પ્રયત્ન)
સંસ્કાર (ભાવના)

જેમ આદિવાળુ = સાદિ
જેમ અન્તવાળુ = સાન્ત
એમ વિષયવાળુ = સવિષયક

આ પાંચના
સમ્બન્ધીને
વિષય
કહેવાય.

સપ્રતિયોગિક

પાંચ સિવાયના સસમ્બન્ધી
પદાર્થોને સપ્રતિયોગિક કહેવાય.
અર્થાત્ એ બધાના સમ્બન્ધીને
પ્રતિયોગી કહેવાય.

જે (સમ્બન્ધી) પદાર્થના સમ્બન્ધી આગળ
'વિશે' શબ્દપ્રયોગ ઉચિત ગણાય તે તેનો
વિષય કહેવાય. પુસ્તક વિશે જ્ઞાન -
ઈચ્છા એમ કહેવાય, પણ પુસ્તક વિશે
સંયોગ એમ ન કહેવાય.

- ઘડા વિશે જ્ઞાન કે ઈચ્છા કે પ્રયત્ન કે દ્વેષ કે સંસ્કાર એમ કહી શકાય માટે જ્ઞાનાદિ પાંચના સમ્બન્ધીને વિષય કહેવાય. એ વિષયવાળા જ્ઞાનાદિ હોવાથી પાંચે જ્ઞાનાદિ સવિષયક કહેવાય. પણ, ઘડા વિશે સંયોગ કે સમવાય કે અભાવ કે કર્તા વગેરે ન બોલી શકાય, માટે સંયોગાદિના સમ્બન્ધીને વિષય ન કહેવાય, પણ પ્રતિયોગી કહેવાય. એટલે સંયોગાદિ પદાર્થો વિષયવાળા ન હોવાથી સવિષયક ન કહેવાય પણ પ્રતિયોગીવાળા હોવાથી સપ્રતિયોગિક કહેવાય.

કોઈ પણ નામને ત્વ કે તા પ્રત્યય ભાવ અર્થમાં લાગે ત્યારે ત્વપ્રત્યયાન્ત નામ ધર્મવાચક બને.

દા. ત. વિષય - વિષયતા / વિષયત્વ

આધાર - આધારતા / આધારત્વ

પ્રતિયોગી - પ્રતિયોગિતા / પ્રતિયોગિત્વ

આધેય - આધેયતા / આધેયત્વ

સંસર્ગ - સંસર્ગતા / સંસર્ગત્વ વગેરે

દરેક ધર્મિવાચક નામને 'તા' કે 'ત્વ' પ્રત્યય લગાડવાથી ધર્મવાચક નામ બને. એ ધર્મ ક્યાં રહે તો કે એના ધર્મી પદાર્થમાં, દા.ત. વિષયતા ક્યાં રહે ? વિષયમાં

{ યો ય : તસ્મિન તત્ત્વમ્ આધારતા ક્યાં રહે ? આધારમાં
 { યદ્ યદ્ વસ્તુ તસ્મિન્ વસ્તુનિ તત્ત્વમ્ પ્રતિયોગિતા ક્યાં રહે ? પ્રતિયોગીમાં
 દરેક 'તે તે વસ્તુ'માં 'તે તે પશું' રહે છે. જ્ઞાનનો વિષય ઘટ છે - વિષયતા ઘટમાં રહી. અર્થાત્ વિષયતા માત્ર વિષયમાં જ રહે એટલું જ ન કહેવાય પણ વિષય જે હોય દા.ત. ઘટ, તો વિષયતા ઘટમાં પણ રહી એમ કહેવાય.

૧) જો જ્ઞાનનો વિષય આધાર હોય તો - વિષયતા આધારમાં રહેશે.

૨) જો જ્ઞાનનો વિષય પ્રતિયોગી હોય તો - વિષયતા પ્રતિયોગીમાં રહેશે.

અર્થાત્ પ્રતિયોગીમાં ફક્ત પ્રતિયોગિતા } જ રહે તેવું નથી.
 અને વિષયમાં ફક્ત વિષયતા

પણ જ્યારે જે કોઈ પદાર્થ (ચાહે આધાર કે પ્રતિયોગી કે સંસર્ગ કે આધેય કે પ્રકાર કે વિશેષણ) જ્ઞાનનો વિષય બને ત્યારે જ્ઞાનની વિષયતા તે વિષયભૂત પદાર્થ (આધાર વગેરે)માં રહી શકે.

એ જ રીતે અભાવના પ્રતિયોગીમાં પ્રતિયોગિતા રહે.

૧) પ્રતિયોગી જો ઘટ હોય તો (અર્થાત્ ઘટનો અભાવ હોય ત્યારે) પ્રતિયોગિતા ઘટમાં રહે.

૨) પ્રતિયોગી જો જ્ઞાન હોય (અર્થાત્ અભાવ જ્ઞાનનો હોય) તો પ્રતિયોગિતા જ્ઞાનમાં રહેશે.

અર્થાત્ પ્રતિયોગી જે કોઈ પદાર્થ હોય (ચાહે આધાર, જ્ઞાન, પૃથ્વી, ચૈતન્ય વગેરે) તે પદાર્થમાં પ્રતિયોગિતા રહી શકે.

સપ્રતિયોગિક પદાર્થ

આધારતા, પ્રતિયોગિતા, વિષયતા, વિશેષ્યતા, હ્રસ્વ/દીર્ઘ, પ્રકારતા, સંસર્ગતા, વિશેષણતા, અવચ્છેદકતા, અભાવતા, અવચ્છેદતા, નિરૂપકતા, નિરૂપ્યતા, પ્રતિપાદકતા, પ્રતિપાદતા, કાર્ય/કારણ, વાચકતા, વાચ્યતા, પિતૃત્વ/પુત્રત્વ, માતૃત્વ, ભ્રાતૃત્વ, પ્રતિબન્ધકતા, પ્રતિબધ્યતા, કારણતા/કાર્યતા, સ્વામિત્વ, સ્વત્વ આ બધા સપ્રતિયોગિક પદાર્થો કહેવાય.

જ્ઞાનનો પ્રકાશ્ય તે → જ્ઞાનનો વિષય કહેવાય.

જ્ઞાનથી પ્રકાશિત થનારી વસ્તુ તે જ્ઞાનનો વિષય કહેવાય.

પ્રશ્ન → જેમ અભાવ માટે કોનો અભાવ એ પ્રશ્ન થાય છે અને ઘટનો અભાવ કહીએ તો ઘટ પ્રતિયોગી કહેવાય. તેમ ઘોડા માટે પણ થઈ શકે, કોનો ઘોડો ? જવાબ → મંત્રીનો અથવા રાજાનો - તો પછી અહીં ઘટની જેમ મંત્રી કે રાજાને પણ ઘોડાનો પ્રતિયોગી કેમ ન કહેવાય ? તથા ઘોડાને પણ અભાવની જેમ સપ્રતિયોગિક કેમ ન કહેવાય ?

જવાબ → અભાવના સમ્બન્ધી ઘડા વગેરેનો જ્યાં સુધી ઉલ્લેખ ન થાય ત્યાં સુધી અભાવની પૂર્ણ ઓળખ ન થાય. જ્યારે મંત્રી કે રાજા વગર પણ રસ્તા પર ઘોડો દેખાય ત્યારે ઘોડાની પૂરી ઓળખ થઈ શકે છે અર્થાત્ અભાવની ઓળખાણ માટે ઘટાદિના ઉલ્લેખની પરમ આવશ્યકતા છે જ્યારે ઘોડાની ઓળખ માટે મંત્રી વગેરેની પરમ આવશ્યકતા નથી માટે ઘોડાના સમ્બન્ધી મંત્રી કે રાજાને ઘોડાનો પ્રતિયોગી ન કહેવાય, અને ઘોડાને સપ્રતિયોગિક પણ ન કહેવાય.



૧૬

નિરૂપ્ય - નિરૂપક

નિરૂપક = નિરૂપણ કરનાર, ઓળખાવનાર (પ્રભાવ પાડનાર)

નિરૂપ્ય = નિરૂપિત થનાર, ઓળખાનાર (પ્રભાવિત થનાર)

નિરૂપક = જેના પ્રતાપે નિરૂપ્ય પ્રસિદ્ધિ પામે છે, અસ્તિત્વમાં આવે છે.
અથવા ઓળખાય છે તેને નિરૂપક કહેવાય.

નિરૂપકના પ્રતાપે જે ઓળખાય - પ્રસિદ્ધિ પામે તેને નિરૂપ્ય (=નિરૂપિત) કહેવાય.

નીચે મુજબ પરસ્પર સાપેક્ષ પદાર્થોમાં નિરૂપ્ય - નિરૂપકભાવ તપાસી શકાય.

૧) ઘટનું જ્ઞાન થયું

ઘટસમ્બન્ધી જ્ઞાન થયું

ઘટવિષયક જ્ઞાન

જ્ઞાનનો વિષય ઘટ

જ્ઞાનની વિષયતા ઘટમાં

જ્ઞાન → નિરૂપક

ઘટ નિષ્ઠવિષયતા → નિરૂપ્ય (=નિરૂપિત)

ઘટનિષ્ઠ વિષયતા કોના પ્રતાપે ? જવાબ → જ્ઞાનના પ્રતાપે

ઘટનિષ્ઠ વિષયતા જ્ઞાનના પ્રતાપે.

ઘટનિષ્ઠ વિષયતાનું નિરૂપક જ્ઞાન, જ્ઞાનપ્રતાપે વિષયતા ઘટમાં.

ઘટનિષ્ઠ વિષયતા નિરૂપક જ્ઞાન, ઘટનિષ્ઠવિષયતા જ્ઞાનનિરૂપ્યા.

૨) ભોજનની ઈચ્છા થઈ

ભોજન સમ્બન્ધી ઈચ્છા

ભોજન વિષયિકા ઈચ્છા

ઈચ્છાવિષય ભોજન

ઈચ્છા નિરૂપક,

ભોજનમાં રહેલી વિષયતા નિરૂપ્ય

(=નિરૂપિત)

ઈચ્છાની વિષયતા ભોજનમાં, ઈચ્છાના પ્રતાપે (=નિરૂપ્ય) વિષયતા ભોજનમાં, ભોજનનિષ્ઠ વિષયતા ઈચ્છાના પ્રતાપે = ઈચ્છાનિરૂપ્ય ભોજનનિષ્ઠવિષયતા; ભોજનનિષ્ઠવિષયતા નિરૂપિકા ઈચ્છા.

***** ૭૯

૩) ઘટનો અભાવ છે
ઘટસમ્બન્ધી અભાવ છે
અભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ

અભાવ → નિરૂપક અને
પ્રતિયોગિતા → નિરૂપિત

અભાવની પ્રતિયોગિતા ઘટમાં, અભાવના પ્રતાપે (=નિરૂપ્ય) ઘટમાં પ્રતિયોગિતા.

ઘટનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા કોના પ્રતાપે ?

ઘટનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા અભાવના પ્રતાપે. અભાવનિરૂપિતા ઘટનિષ્ઠ - પ્રતિયોગિતા

ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા - નિરૂપક: અભાવ:

વિષયિતા

વિષયી = સવિષયક

વિષય -	વિષયી	વિષયતા	વિષયિતા
↓	↓	↓	↓
ઘટ -	જ્ઞાન	ઘટમાં	જ્ઞાનમાં
ભોજન -	ઈચ્છા	ભોજનમાં	ઈચ્છામાં
ચિત્રકલા -	સંસ્કાર	ચિત્રકલામાં	સંસ્કારમાં
સંસાર -	દ્વેષ	સંસારમાં	દ્વેષમાં
અધ્યયન -	પ્રયત્ન	અધ્યયનમાં	પ્રયત્નમાં

વિષયવાળો = સવિષયક = વિષયી

વિષયિતા એ વિષયીમાં રહેલો ધર્મ છે.



વિષયી } ઘટનિષ્ઠ વિષયતા (જ્ઞાનના પ્રતાપે) → નિરૂપક જ્ઞાન
જ્ઞાન } ભોજનનિષ્ઠ વિષયતા (ઈચ્છાના પ્રતાપે) → નિરૂપિકા ઈચ્છા
ચિત્રકલાનિષ્ઠ વિષયતા (સંસ્કારના પ્રતાપે) → નિરૂપક સંસ્કાર
સંસારનિષ્ઠ વિષયતા (દ્વેષના પ્રતાપે) → નિરૂપક દ્વેષ
અધ્યયનનિષ્ઠ વિષયતા (પ્રયત્નના પ્રતાપે) → નિરૂપક પ્રયત્ન

(નિરૂપ્ય)

જ્ઞાનનિષ્ઠ વિષયિતા (ઘટના પ્રતાપે) → નિરૂપક ઘટ
ઈચ્છાનિષ્ઠ વિષયિતા (ભોજનના પ્રતાપે) → નિરૂપક ભોજન
સંસ્કારનિષ્ઠ વિષયિતા (ચિત્રકલાના પ્રતાપે) → નિરૂપિકા ચિત્રકલા
દ્વેષનિષ્ઠ વિષયિતા (સંસારના પ્રતાપે) → નિરૂપક સંસાર
પ્રયત્નનિષ્ઠ વિષયિતા (અધ્યયનના પ્રતાપે) → નિરૂપક અધ્યયન

(વિષયી) (નિરૂપ્ય)

(વિષય)

જેનાં	પ્રતાપે	જે હોય
↓		↓
નિરૂપક		નિરૂપ્ય

૧. પદ્મબોધિ જ્ઞાન ઈચ્છે છે. (ઈચ્છા)

૨. પદ્મબોધિ ઈચ્છા જાણે છે. (જ્ઞાન)

આ બન્ને વાક્યમાં ત્રણવસ્તુનો નિર્દેશ છે. પદ્મબોધિ, જ્ઞાન, ઈચ્છા.

તો બે વાક્યના અર્થમાં શું ભેદ ?

૧. → જ્ઞાન વિષય છે, ઈચ્છા વિષયી છે.

૨. → ઈચ્છા વિષય છે, જ્ઞાન વિષયી છે.

પ્રથમ વાક્યમાં → ૧ જ્ઞાનનિરૂપિત વિષયિતાવતી ઈચ્છા છે.

૨ ઈચ્છાનિરૂપિત વિષયતાવત્ જ્ઞાન છે.

૩ જ્ઞાનનિષ્ઠ વિષયતા નિરૂપિકા ઈચ્છા છે.

૪ ઈચ્છાનિષ્ઠ વિષયિતા નિરૂપક જ્ઞાનમ્.

બીજું વાક્ય → ૧ ઈચ્છા નિરૂપિત વિષયિતાવત્ જ્ઞાન છે.

૨ જ્ઞાન નિરૂપિત વિષયતાવતી ઈચ્છા છે.

૩ ઈચ્છાનિષ્ઠ વિષયતા નિરૂપક જ્ઞાનમ્.

૪ જ્ઞાનનિષ્ઠ વિષયિતા નિરૂપિકા ઈચ્છા.

જો વિષય - વિષયી ભાવ બદલાઈ ન જતો હોય તો

પદ્મબોધિ જ્ઞાન ઈચ્છે છે (ઈચ્છા) } આ બન્ને વાક્ય
 પદ્મબોધિ ઈચ્છા જાણે છે (જ્ઞાન) } સમાનાર્થક થઈ જાય.

કારણકે બન્ને વાક્યમાં કર્તા પદ્મબોધિ એક છે.

અને જ્ઞાન અને ઈચ્છા એ પણ બન્ને વાક્યમાં ઉલ્લેખ પામેલા છે.

વિષય - વિષયીભાવ બદલાયો એટલે

વિષયતા અને વિષયિતાના નિરૂપક અને નિરૂપ્ય પણ બદલાઈ ગયા.

ખાસ ધ્યાન આપો -

‘તા’ (કે ‘ત્વ’) વાળા ધર્મો લગભગ કોઈને કોઈ બીજા ધર્મ કે ધર્મીથી નિરૂપિત (=નિરૂપ્ય) હોય છે. દા.ત. વિષયતા જ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનનિષ્ઠવિષયિતાથી નિરૂપિત હોય છે. પણ ‘તા’ વગરના પદાર્થો કોઈથી નિરૂપિત હોતા નથી દા.ત. જ્ઞાન વિષયતાથી નિરૂપિત નથી.

નિરૂપકતા અને નિરૂપ્યતા પણ કોઈનાથી નિરૂપિત હોઈ શકે છે. દા.ત. જ્ઞાનનિષ્ઠનિરૂપકતા ઘટનિષ્ઠવિષયતાથી નિરૂપિત છે.

નિરૂપિત એટલે ‘ને આભારી’ આવો અર્થ થઈ શકે. દા.ત. જ્યારે દુઃખનું જ્ઞાન થાય ત્યારે દુઃખનિષ્ઠવિષયતા જ્ઞાનથી નિરૂપિત છે એટલે કે જ્ઞાનને આભારી છે નહીં કે ઈચ્છાને.

૧૭

પ્રતિયોગી - અનુયોગી

જેનો અભાવ (અથવા સંબંધ) તે પ્રતિયોગી કહેવાય.

જ્યાં અભાવ (અથવા સંબંધ) તે અનુયોગી કહેવાય.

ઘડામાં જલનો અભાવ → પ્રતિયોગી - જલ, અનુયોગી - ઘડો

જલમાં ઘડાનો આભાવ → પ્રતિયોગી - ઘડો, અનુયોગી - જલ

બન્ને વાક્યમાં ઘડો - જલ - અભાવ આ ત્રિગુણ સમાન છે.

પણ અનુયોગી-પ્રતિયોગીભાવ બદલાઈ જવાથી અર્થ બદલાય છે.

જ્ઞાનાદિપાંચથી ભિન્ન સંયોગ-અભાવાદિ સસમ્બન્ધી પદાર્થોના સમ્બન્ધીને પ્રતિયોગી કહેવાય.

જે કોઈ પ્રતિયોગી હોય તેમાં પ્રતિયોગિતા રહે.

સપ્રતિયોગિક → પ્રતિયોગિવાળો પદાર્થ દા.ત. સંયોગ કે અભાવ વગેરે

સપ્રતિયોગિકપદાર્થ જ્યાં રહે તેને અનુયોગી (અથવા આધાર) કહેવાય.

ઘટનો અભાવ ભૂતલમાં છે.

↓ ↓ ↓
પ્રતિયોગી સપ્રતિયોગિક અનુયોગી છે.

A →	જલનો	અભાવ	ઘટમાં છે.	} બન્ને વાક્યમાં જલ, ઘટ, અભાવ આ ત્રણ પદાર્થોનો ઉલ્લેખ છે, છતાં પણ અર્થ જુદો જુદો છે કેમ ? અનુયોગી પ્રતિયોગી ભાવ બદલાઈ જવાથી.
	↓	↓	↓	
	પ્રતિયોગી	સપ્રતિયોગિક	અનુયોગી	
B →	ઘટનો	અભાવ	જલમાં છે.	}
	↓	↓	↓	
	પ્રતિયોગી	સપ્રતિયોગિક	અનુયોગી	

C → ઘટનો અભાવ છે. (જલમાં)

= ઘટસમ્બન્ધિ અભાવ છે.

= ઘટપ્રતિયોગિક અભાવ છે.

ઘટનો અભાવ જલમાં છે.

જલ એ અનુયોગી બન્યું.

જલાનુયોગિક અભાવ થયો.

***** ૮૩

ન્યાયની પરિભાષામાં રચાયેલા આ વાક્યો કોઈ એક વાસ્તવિક સુનિશ્ચિતસ્થિતિના સૂચવનારા છે. દા.ત. જે વાક્યથી જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-નિરૂપક ઘટનિષ્ઠાનુયોગિતાનિરૂપક અભાવનો નિર્દેશ થયો હોય તો સુનિશ્ચિત-સ્થિતિ કઈ હોય ? જવાબ → ઘટમાં જલનો અભાવ છે.

જલમાં ઘટનો અભાવ છે → આ વાક્ય કઈ સુનિશ્ચિત દશા જણાવે છે ?

ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા - જલનિષ્ઠાનુયોગિતા નિરૂપક અભાવ

આધારને સપ્તમી વિભક્તિ લાગે | પ્રતિયોગીને છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગે.

સપ્રતિયોગી = પ્રતિયોગિમાન્. જેમ ઘટનું જ્ઞાન—અહીં

(પ્રતિયોગિવાળો) ↳ વિષય ↳ વિષયી=વિષયવાળુ

જેમ જ્ઞાનમાં વિષયિતા હતી તેમ અભાવમાં પ્રતિયોગિમત્તા જાણવી.

જલનો અભાવ - અભાવમાં પ્રતિયોગિમત્તા કોના પ્રતાપે ? જલના પ્રતાપે. અભાવનિષ્ઠપ્રતિયોગિમત્તાનિરૂપક જલમ્



૧. રામના પ્રતાપે દશરથમાં પિતૃત્વ છે.

∴ A દશરથનિષ્ઠપિતૃત્વનિરૂપક રામ

અથવા B રામનિરૂપિત (દશરથનિષ્ઠ) પિતૃત્વવાન્ દશરથ:

૨. દશરથના પ્રતાપે રામમાં પુત્રત્વ છે.

∴ A રામનિષ્ઠ પુત્રત્વ નિરૂપક દશરથ

B દશરથનિરૂપિતપુત્રત્વવાન્ રામ:

૩. ભૂતલમાં ઘટની આધારતા છે.

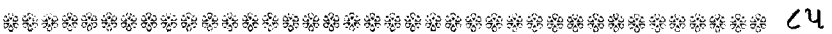
A ભૂતલનિષ્ઠાધારતાનિરૂપક: ઘટ:

B ઘટનિરૂપિતઆધારતાવદ્ ભૂતલ

૪. ઘટમાં ભૂતલની આધેયતા છે.

∴ A ઘટનિષ્ઠાધેયતાનિરૂપક ભૂતલમ્

B ભૂતલનિરૂપિતાધેયતાવાન્ ઘટ:



સમ્બન્ધીભૂત	સસમ્બન્ધી
ધર્મી નિરૂપક	ધર્મ નિરૂપિત
↓	↓
{ જ્ઞાન ઘડો	વિષયતા વિષયિતા
{ ઘડો ભૂતલ	આધારતા આધેયતા
{ શબ્દ અર્થ	વાચ્યતા વાચકતા
{ પુસ્તક ન્યાય	પ્રતિપાઘતા પ્રતિપાઠકતા
{ તપ રામ	સ્વામિત્વ પિતૃત્વ

આ બધામાં સમ્બન્ધીભૂત ધર્મી જ્ઞાનાદિ નિરૂપક છે. - અને સસમ્બન્ધી પદાર્થ-ભૂત વિષયતા વગેરે ધર્મો નિરૂપિત બને છે.

A પણ અહીં પરસ્પર નિરૂપ્ય નિરૂપક ભાવ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન વિષયતા-નિરૂપક છે. પણ વિષયતા જ્ઞાનનિરૂપક નથી. ભૂતલ આધેયતાનિરૂપક છે. પણ આધેયતા ભૂતલનિરૂપક નથી.

B વિષયતા જ્ઞાનથી નિરૂપિત છે. પણ જ્ઞાન વિષયતાથી નિરૂપિત નથી.

- આનાથી નિયમ ફલિત થયો કે જે સસમ્બન્ધી અને ધર્મરૂપ હોય તે નિરૂપિત બને. પરન્તુ જે ધર્મીરૂપ હોય તે સસમ્બન્ધી હોય કે ન હોય પણ તે સમ્બન્ધી ધર્મથી નિરૂપિત બને નહીં.

- અર્થાત્ સમ્બન્ધીભૂતધર્મી ચાહે પોતે સસમ્બન્ધી હોય કે અસમ્બન્ધી હોય (પહેલી કોલમવાળા) તે નિરૂપક જ બને. પણ જે એના સસમ્બન્ધીભૂત ધર્મો છે તે એના ધર્મીના નિરૂપક બને નહીં.

એટલે કે અહીં પરસ્પર નિરૂપકભાવ નથી
તથા અહીં પરસ્પર નિરૂપિતભાવ નથી.

અહીં એક પાક્ષિક નિરૂપકભાવ
એક પાક્ષિક નિરૂપિતભાવ } છે.

જેમ રામ દશરથનો પુત્ર છે. તેમ દશરથ રામનો પુત્ર હોય તો પરસ્પર પિતા - પુત્ર ભાવ ઘટી શકે, પણ એવું નથી. વાસ્તવમાં દશરથનો રામસાથે

એકપાક્ષિક પુત્રત્વ સમ્બન્ધ અને રામનો દશરથસાથે એકપાક્ષિક પિતૃત્વ સમ્બન્ધ છે.

- બે ભાઈ - ભાઈ વચ્ચે ભાતૃત્વનો સમ્બન્ધ એ પરસ્પર સમ્બન્ધ છે.

- બે મિત્ર - મિત્ર વચ્ચે મૈત્રી સમ્બન્ધ એ પરસ્પર સમ્બન્ધ છે.

એવી રીતે ઘટ - ભૂતલનો સંયોગ પરસ્પરનો સમ્બન્ધ છે.

ગુણ - ગુણી વગેરેનો સમવાય એ પરસ્પરનો સમ્બન્ધ છે.

→ તો આ રીતે પરસ્પર નિરૂપક - નિરૂપ્ય ભાવ ક્યાં હોય ?

જેમ જ્ઞાનપ્રતાપે ઘડો વિષય બન્યો.

જ્ઞાનપ્રતાપે ઘડામાં વિષયતા આવી

જેમ ઘડાના પ્રતાપે જ્ઞાન વિષયી બન્યું

ઘડાના પ્રતાપે જ્ઞાનમાં વિષયિતા આવી.

તેમ ઘડામાં વિષયતા આવી ત્યારે જ્ઞાનમાં વિષયિતા આવી,

તેમ જ્ઞાનમાં વિષયિતા આવી ત્યારે ઘડામાં વિષયતા આવી,

અર્થાત્ ઘટનિષ્ઠ વિષયતા જેમ જ્ઞાનરૂપ વિષયીના પ્રતાપે

તેમ જ્ઞાનનિષ્ઠ વિષયિતાના પ્રતાપે પણ ખરી.

તથા જ્ઞાનનિષ્ઠ વિષયિતા જેમ વિષયભૂત ઘડાના પ્રતાપે

તેમ ઘટનિષ્ઠ વિષયતાના પ્રતાપે પણ ખરી.

ઘડો → જ્ઞાનનિષ્ઠવિષયિતા

જ્ઞાન → ઘટનિષ્ઠવિષયતા

અહીં ઘડા કે જ્ઞાન સાથે

પરસ્પર નિરૂપક ભાવ

પરસ્પર નિરૂપિત નથી.

ઘટનિષ્ઠવિષયતા

જ્ઞાનનિષ્ઠવિષયિતા

અહીં બે ધર્મોમાં પરસ્પર

નિરૂપક ભાવ

નિરૂપિત છે.

કારણ - બન્ને એકબીજાના પ્રતાપે છે.

ઘટનિષ્ઠ વિષયતાનિરૂપક જ્ઞાનનિષ્ઠ વિષયિતા

જ્ઞાનનિષ્ઠ વિષયિતા નિરૂપિત ઘટનિષ્ઠ વિષયતા

જ્ઞાનનિષ્ઠ વિષયિતા નિરૂપક ઘટનિષ્ઠ વિષયતા

ઘટનિષ્ઠ વિષયતા નિરૂપિત જ્ઞાનનિષ્ઠ વિષયિતા

વધુ અભ્યાસ માટે આગળ વધો—

રામ	દશરથ	
પુત્ર	પિતા	
પુત્રત્વ	પિતૃત્વ	(આધારે)

A ₁	૧ દશરથનિષ્ઠપિતૃત્વ કોના પ્રતાપે ? રામના.	દશરથ કાંઈ રામના પ્રતાપે હોય એવું નથી માટે પરસ્પર નિરૂપક નિરૂપિત } નથી
	૨ દશરથનિષ્ઠપિતૃત્વ નિરૂપક રામ અથવા	
	૩ રામથી નિરૂપિત દશરથનિષ્ઠપિતૃત્વ	
B ₁	૧ રામનિષ્ઠપુત્રત્વ કોના પ્રતાપે ? દશરથના	પિતૃત્વ અને રામ પુત્રત્વ અને દશરથ
	૨ રામનિષ્ઠપુત્રત્વ નિરૂપક દશરથ અથવા	
	૩ દશરથથી નિરૂપિત રામનિષ્ઠ પુત્રત્વ	
A ₂	૧ દશરથનિષ્ઠપિતૃત્વ કોના પ્રતાપે ? રામનિષ્ઠ પુત્રત્વના પ્રતાપે	પરસ્પર નિરૂપક નિરૂપિત છે.
	૨ દશરથનિષ્ઠપિતૃત્વ નિરૂપક રામનિષ્ઠ પુત્રત્વ અથવા	
	૩ રામનિષ્ઠ પુત્રત્વ નિરૂપિત દશરથનિષ્ઠ પિતૃત્વ	
B ₂	૧ રામનિષ્ઠ પુત્રત્વ કોના પ્રતાપે ? દશરથનિષ્ઠ પિતૃત્વના પ્રતાપે	પિતૃત્વ-પુત્રત્વ.
	૨ રામનિષ્ઠ પુત્રત્વ નિરૂપક દશરથનિષ્ઠ પિતૃત્વ અથવા	
	૩ દશરથના પિતૃત્વથી નિરૂપિત રામનિષ્ઠ પુત્રત્વ	

- A₁ રામનિરૂપિતપિતૃત્વવાન્ દશરથઃ
 B₁ દશરથનિરૂપિત પુત્રત્વવાન્ રામઃ
 A₂ રામનિષ્ઠપુત્રત્વનિરૂપિતપિતૃત્વવાન્ દશરથઃ
 B₂ દશરથનિષ્ઠપિતૃત્વનિરૂપિતપુત્રત્વવાન્ રામઃ
 A₂ દશરથનિષ્ઠપિતૃત્વનિરૂપકપુત્રત્વવાન્ રામઃ
 B₂ રામનિષ્ઠપુત્રત્વનિરૂપકપિતૃત્વવાન્ દશરથઃ
 જેમ ઘટનિષ્ઠં જલં = જલવાન્ ઘટઃ
 એમ રામનિષ્ઠં પુત્રત્વં = પુત્રત્વવાન્ રામઃ
 અને દશરથનિષ્ઠં પિતૃત્વં = પિતૃત્વવાન્ દશરથઃ

ઉદ્દેશ્યમાં → ઉદ્દેશ્યતા

વિધેયમાં → વિધેયતા

ત્રાસવાદીમાં → ઉદ્દેશ્યતા

દુર્જનતામાં → વિધેયતા

ઉદ્દેશ્યતા અને વિધેયતા આ બંને } પરસ્પર સાપેક્ષ છે.
ઉદ્દેશ્યતા અને વિધેય આ બંને }

A ત્રાસવાદીનિષ્ઠઉદ્દેશ્યતાનિરૂપક દુર્જનતાનિષ્ઠ વિધેયતા

B દુર્જનતાનિષ્ઠવિધેયતાનિરૂપક ત્રાસવાદીનિષ્ઠઉદ્દેશ્યતા

A દુર્જનતા / નિષ્ઠ વિધેયતા નિરૂપિત ત્રાસવાદીનિષ્ઠઉદ્દેશ્યતા

B ત્રાસવાદી / નિષ્ઠઉદ્દેશ્યતા નિરૂપિત દુર્જનતાનિષ્ઠવિધેયતા

A ત્રાસવાદીનિષ્ઠ ઉદ્દેશ્યતા નિરૂપક વિધેયતાવતી દુર્જનતા

B દુર્જનતાનિષ્ઠ વિધેયતા નિરૂપક ઉદ્દેશ્યતાવાનું ત્રાસવાદી

A દુર્જનતાનિષ્ઠ વિધેયતા નિરૂપિત ઉદ્દેશ્યતાવાનું ત્રાસવાદી

B ત્રાસવાદીનિષ્ઠ ઉદ્દેશ્યતા નિરૂપિત વિધેયતાવતી દુર્જનતા

કારણતા - કાર્યતા

વહ્નિ ધૂમનું કારણ છે.

ધૂમ વહ્નિનું કાર્ય છે.

વહ્નિમાં ધૂમની કારણતા છે.

ધૂમમાં વહ્નિની કાર્યતા છે.

વહ્નિનિષ્ઠકારણતાનિરૂપક ધૂમ

ધૂમનિષ્ઠકાર્યતાનિરૂપક વહ્નિ

ધૂમનિરૂપિતકારણતાવાનું વહ્નિ

વહ્નિ નિરૂપિતકાર્યતાવાનું ધૂમ

ધૂમનિરૂપિત વહ્નિનિષ્ઠ કારણતા

વહ્નિનિરૂપિત ધૂમનિષ્ઠકાર્યતા

૧. ધૂમનિષ્ઠકાર્યતાનિરૂપકવહ્નિનિષ્ઠ કારણતા

૨. વહ્નિનિષ્ઠકારણતાનિરૂપક ધૂમનિષ્ઠ કાર્યતા

૩. વહ્નિનિષ્ઠકારણતાનિરૂપક કાર્યતાવાનું ધૂમ

૪. ધૂમનિષ્ઠ કાર્યતા નિરૂપક કારણતાવાનું વહ્નિ

ક = નિરૂપક

નિરૂપકને બદલે સંક્ષેપમાં માત્ર 'ક' નો પ્રયોગ થાય.

દા. ત. ઘટનિષ્ઠવિષયતાનિરૂપકં જ્ઞાનમ્

ઘટનિષ્ઠવિષયતાકં જ્ઞાનમ્

જ્ઞાનનિષ્ઠવિષયતાનિરૂપકઃ ઘટઃ

જ્ઞાનનિષ્ઠવિષયતાકઃ ઘટઃ

વહ્નિનિષ્ઠકારણતાનિરૂપકઃ ધૂમઃ

વહ્નિનિષ્ઠકારણતાકઃ ધૂમઃ

સંયોગનિષ્ઠસંસર્ગતાનિરૂપકં જ્ઞાનમ્

સંયોગનિષ્ઠસંસર્ગતાકં જ્ઞાનમ્

ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઃ અભાવઃ

ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાકઃ અભાવઃ

ભૂતલનિષ્ઠ અનુયોગિતા નિરૂપકઃ અભાવઃ

ભૂતલનિષ્ઠ અનુયોગિતાકઃ અભાવઃ

ઉદ્દેશ્ય - વિધેયભાવ બદલાઈ જાય તો વાક્યમાં ગરબડ ઊભી થાય.

‘મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય હોય છે’ એ વાક્યમાં દરેક મનુષ્યમાં પંચેન્દ્રિયપણાનું વિધાન થાય છે તે બરાબર છે. પણ ‘પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય હોય છે.’ એવા વાક્યમાં દરેક પંચેન્દ્રિયમાં મનુષ્યપણાનું વિધાન થાય તે બરાબર નથી. ઉદ્દેશ્ય - વિધેયભાવ બરાબર ન સમજનાર શાસ્ત્રચર્યામાં ગોથા ખાઈ જાય છે.

૧૯

જ્ઞાન - ત્રિવિધ વિષય

પ્રતિજ્ઞા → જ્યારે પણ કોઈ વસ્તુનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થાય ત્યારે માત્ર ધર્મીનું જ નહીં પણ સાથે સાથે એમાં છતાં - અછતાં ધર્મનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

જ્યારે રસ્તા ઉપર છીપ (શુક્તિ) પડી હોય ત્યારે -

૧. એકને 'છીપ' એવું જ્ઞાન થયું
 ૨. બીજાને 'રજત' (ચાંદી) એવું જ્ઞાન થયું
- } સરખી સ્થિતિમાં

અથવા

૧. જતી વખતે એકને 'છીપ' એવું જ્ઞાન થયું, આવતી વખતે એજ વ્યક્તિને 'રજત' એવું જ્ઞાન થયું.

અહીં નજર સામે ધર્મીરૂપે એક જ વસ્તુ (છીપ) રહેલી છે. એનું જ્ઞાન પણ બન્ને વખતે થયું -

બન્ને સ્થિતિમાં નજર સામે એક જ વસ્તુ છે. એટલે બન્ને સ્થિતિમાં સંનિકર્ષ એક જ વસ્તુ સાથે છે. એટલે જ્ઞાન તો એક જ ધર્મી વિશે થયેલું છે.

તો પછી ફરક કેમ પડ્યો ?

- A** ૧ પહેલીવાર રજત જ્ઞાન
૨ પહેલીવાર સર્પ જ્ઞાન
૩ પહેલીવાર હુંદાનું જ્ઞાન

- B** ૧ બીજાવાર છીપ જ્ઞાન
૨ બીજાવાર રજત (દોરી) જ્ઞાન
૩ બીજાવાર માણસનું જ્ઞાન

બન્ને સ્થિતિમાં જ્ઞાન એક જ સરખું થવું જોઈએ. છતાં કેમ ફરક પડ્યો ?

A ૧ → છીપ જોઈ અને સાથે એમાં ન રહેલું રજતત્વ જોયું, પણ એમાં રહેલું શુક્તિત્વ નથી જોયું.

B ૧ → છીપ અને શુક્તિત્વ બન્ને જોયા છે.

A ૨ → રજત અને એમાં ન રહેલું સર્પત્વ જોયું છે. પણ એમાં રહેલું રજતત્વ નથી જોયું.

***** ૮૩

સંસર્ગ હોવા ન હોવા સાથે લેવા દેવા નથી. માણસ ખૂબ બુદ્ધિમાન હોવા છતાં બુદ્ધિનો સંસર્ગ ન ભાસવાથી 'બુદ્ધિમાન પુરુષ:' એવી પ્રત્યક્ષબુદ્ધિ થતી નથી.

તાત્પર્ય → રક્તકુસુમ સ્ફટિકની પાછળના ભાગમાં ખૂબ નજીક હોવાથી સ્ફટિક અને રક્તરૂપ એ બેનો સંસર્ગ ભાસે છે. માટે 'રક્તરૂપવાન સ્ફટિક:' આવી બુદ્ધિ થાય છે.

એટલે નિષ્કર્ષ શું થયો ?

સવિકલ્પ અથવા વિશિષ્ટપ્રકારની દરેકે દરેક બુદ્ધિ (અર્થાત્ જ્ઞાન)માં જે જે વિષયરૂપે ભાસે છે તેના ત્રણ વિભાગ છે.

૧) પહેલા વિભાગમાં એક કે એકથી વધુ જે ધર્મરૂપે પદાર્થો ભાસે છે - તે વિશેષ્ય કહેવાય.

દા.ત. શ્યામરૂપવાન ઘટ: અહીં વિશેષ્ય ઘટ એક જ છે. શ્યામરૂપવન્તો (શ્યામો) ઘટપટ્ટો અહીં વિશેષ્ય ઘટ અને પટ બે છે.

૨) બીજા વિભાગમાં ધર્મરૂપે જે એક કે એકથી વધુ પદાર્થ ભાસે છે તેને વિશેષણ અથવા પ્રકાર કહેવાય છે.

દા.ત. વિશાલ: ઘટ: → વિશાલપરિમાણ નામનો એકગુણ વિશેષણરૂપે ભાસે છે.

વિશાલ: શ્યામશ્ચ ઘટ: → અહીં વિશેષણરૂપે શ્યામરૂપ અને વિશાલપરિમાણ આ બંને ગુણો ભાસે છે. તથા શ્યામવિશાલૌ ઘટપટ્ટૌ આ બુદ્ધિમાં બે પદાર્થ વિશેષણરૂપે અને બે પદાર્થ વિશેષ્યરૂપે ભાસે છે.

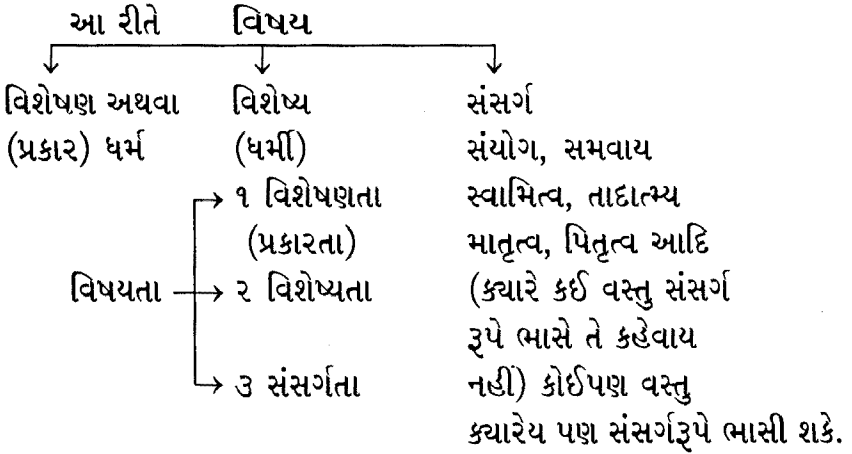
૩) ત્રીજા વિભાગમાં વિશેષણ કે વિશેષણોનો વિશેષ્ય કે વિશેષ્યો સાથે ભાસતો/ભાસતાં સંસર્ગ (સમ્બન્ધ) કે સંસર્ગો આવે છે.

જલવાન ઘટ: આ બુદ્ધિમાં વિશેષ્યમાં (ઘડામાં) વિશેષણ (જલ)નો સંયોગ નામનો સંસર્ગ ભાસે છે.

રૂપવાન બાલ: આ બુદ્ધિમાં વિશેષ્ય (બાલ)માં વિશેષણ (ઉજ્જવલ-રૂપ)નો સમવાય નામનો સંસર્ગ ભાસે છે.

તથા, કપિવાન વિશાલ: વટવૃક્ષ: આ બુદ્ધિમાં વિશેષ્યમાં (વટવૃક્ષમાં) કપિનો (૧) સંયોગ નામનો અને વિશાલપરિમાણનો (૨) સમવાય નામનો સંસર્ગ અર્થાત્ બે પદાર્થ (સંયોગ - સમવાય) સંસર્ગરૂપે ભાસે છે.

***** ૮૫



જલવાનુ ઘટ: એવું જ્ઞાન તે

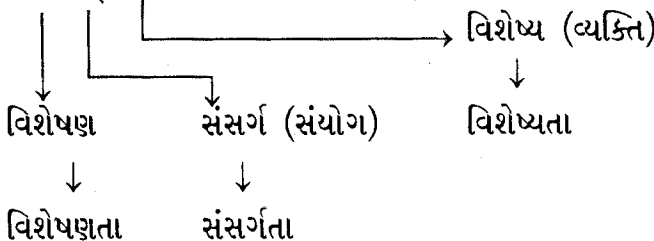
જલનિષ્ઠપ્રકારતા
સંયોગનિષ્ઠસંસર્ગતા
ઘટનિષ્ઠવિશેષ્યતા

} → ત્રણેનું નિરૂપક બને.

પ્રશ્ન → ‘પાણીવાળો ઘડો’ આ પ્રકારના જ્ઞાનમાં જો પાણી અને ઘડાનો સમ્બન્ધ ભાસતો હોય તો એ જ્ઞાનના આલેખક વાક્યમાં ‘પાણી’ અને ‘ઘડો’ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે તો સમ્બન્ધવાચક શબ્દનો ઉલ્લેખ કેમ નથી થતો ?

જવાબ → જો સમ્બન્ધનો ઉલ્લેખ ન થતો હોય તો ‘જલવાનુ ઘટ:’ (પાણીવાળો ઘડો) એમ કહેવાને બદલે ‘જલઘટો’ આવો ઉલ્લેખ કેમ કરતા નથી ? જલવાનુ ઘટ: એવા ઉલ્લેખમાં સમ્બન્ધનો ઉલ્લેખ થઈ જ ગયો છે પણ એના ઉપર તમારું પર્સનલ ધ્યાન ગયું નથી. જલશબ્દને વત્ પ્રત્યય કર્યો છે. આ ‘વત્’ પ્રત્યય સમ્બન્ધનો વાચક અર્થાત્ ઉલ્લેખ કરનાર છે.

જલવાનુ ઘટ:



૯૬ *****

પ્રશ્ન → જલવાન ઘટ: અહીં ભલે ત્રણ વિષયો ભાસતા હોય પણ 'જલમ્' અથવા 'ઘટ:' માત્ર આટલું જ જ્ઞાન થયું હોય ત્યારે તો માત્ર એકલો ઘડો કે એકલું પાણી જ ભાસે છે. ત્યાં વિશેષણ વગેરે ત્રણ વિષયોનું ભાન કેવી રીતે ?

જવાબ → એક બાળક કરન્સી નોટ જુએ અને હોંશિયાર (વ્યુત્પન્ન) માણસ કરન્સી નોટ જુએ આ બેના જ્ઞાનમાં ભાસતી વસ્તુ તો એક જ છે છતાં જ્ઞાનમાં ફરક શું પડ્યો ? ફરક એ પડ્યો કે બાળકને માત્ર કાગળનું જ્ઞાન થયું જ્યારે વ્યુત્પન્નપુરુષને કાગળ ઉપરાન્ત ધનરૂપે જ્ઞાન થયું અર્થાત્ વ્યુત્પન્નપુરુષને એ કાગળમાં વિશેષધર્મ 'ધનત્વ' પણ દેખાયો - એટલે કે એને ધનત્વ અને કાગળ એ બંનેનું જ્ઞાન થયું છે, એ પણ ધનત્વનું વિશેષણરૂપે અને કાગળનું વિશેષ્યરૂપે.

બસ એ જ રીતે જ્યારે ઘટનું જ્ઞાન થયું ત્યારે કોઈ પરદેશી કે જેના દેશમાં ક્યાંય ઘડો જ નથી, એવા પરદેશીને ઘટ જોઈને જે જ્ઞાન થશે, એના કરતાં વ્યુત્પન્ન પુરુષને જે 'ઘટ' જ્ઞાન થયું છે ત્યાં માનવું પડશે કે કંઈક વિશેષ જ્ઞાન થયું છે જે પેલા પરદેશીને નથી થયું.

નિષ્કર્ષ → વ્યુત્પન્નપુરુષને થયેલા ઘટજ્ઞાનમાં

ઘટત્વ	ઘટ	સમવાય	
-------	----	-------	--

↓	↓	↓	આ ત્રણનું ભાન થાય છે.
---	---	---	-----------------------

વિશેષણ	વિશેષ્ય	સંસર્ગ	
--------	---------	--------	--

પ્રશ્ન → ઘટત્વનું જ્ઞાન તો તમે સાબિત કર્યું પણ સમવાયનું સંસર્ગરૂપે જ્ઞાન ઘટજ્ઞાનમાં શી રીતે બતાવશો ?

જવાબ → ઘડો અને પરાત સાથે સાથે પડ્યા હોય ત્યારે ઘડામાં ઘટત્વનું અને સાથે પરાતનું જ્ઞાન થાય છે ત્યાં ઘટને અનુલક્ષીને 'ઘટ' એવું જ્ઞાન થાય છે તો પરાતને અનુલક્ષીને 'ઘટ' એવું જ્ઞાન કેમ નથી થતું ? નથી થતું એ હકીકત છે, એનાથી ફલિત થાય છે કે ત્યાં ઘટત્વ અને પરાત ભાસતા હોવા છતાં બેનો સંસર્ગ ભાસતો નથી, જ્યારે ઘડામાં ઘટત્વનો સંસર્ગ (સમવાય) પણ ભાસે છે. તેથી જ ઘટને અનુલક્ષીને 'ઘટ' એવું જ્ઞાન થાય છે પણ પરાતને અનુલક્ષીને ઘટ એવું જ્ઞાન થતું નથી. આનાથી સાબિત થયું કે—

દરેક જ્ઞાનમાં ત્રણેય વિષય ભાસે છે.

અર્થાત્ ‘ઘડો’ કે ‘જલ’ કે ‘ભૂમિ’ કે ‘ઝાડ’ કે ‘આગ’ કે ‘પુસ્તક’ આવા જ્યારે જ્યારે એક જ શબ્દથી ઉલ્લેખ પામતા જ્ઞાનો થાય ત્યારે ત્યારે માત્ર ઘટ કે જલ કે ભૂમિ વગેરે જ ભાસતા નથી પણ સાથે એમાં રહેલા વિશેષણ ઘટત્વ, જલત્વ કે ભૂમિત્વ અને એ બધાનો પોતપોતાની આશ્રયવ્યક્તિ (વિશેષ્ય) સાથેનો સંબંધ પણ ભાસે છે.

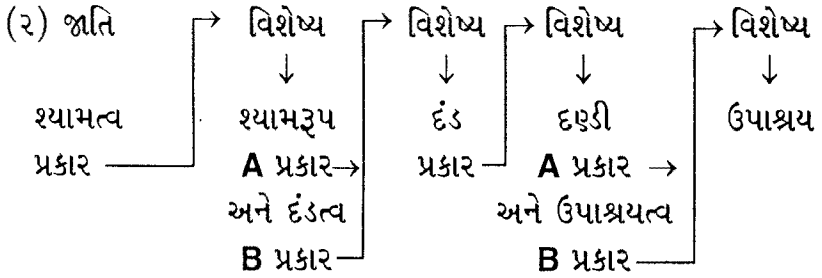
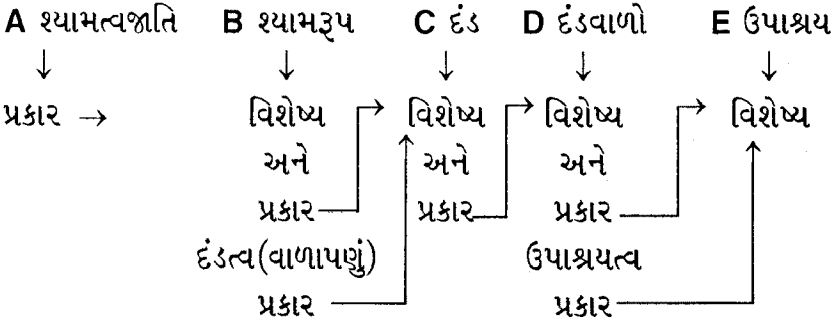
	વિશેષણ	વિશેષ્ય	સંસર્ગ
‘ઝાડ’ જ્ઞાન	→ વૃક્ષત્વ	વૃક્ષવ્યક્તિ	સમવાય
‘જલ’ જ્ઞાન	જલત્વ	જલ	સમવાય
‘પરમેશ્વર’ જ્ઞાન	પરમશૈશ્વર્ય	પરમેશ્વરવ્યક્તિ	સમવાય
‘આત્મા’ જ્ઞાન	આત્મત્વ	આત્મા	સમવાય
‘લારીવાળો’ જ્ઞાન	લારી	લારીવાળો (માણસ)	સંયોગ અથવા સ્વામિત્વ
‘દણ્ડી’ જ્ઞાન	દણ્ડિત્વ(=દણ્ડ)	દણ્ડવાળો(પુરુષ)	સંયોગ
કરંસી નોટમાં	દશ સંખ્યા	નોટ (કાગળ)	સ્વરૂપ/સમવાય
‘દસ રૂપિયા’જ્ઞાન	ધનત્વ (રૂપ્યકત્વ)		સંબંધ- (આરોપિત)
‘પુત્રવાન્’ જ્ઞાન	પુત્ર	વ્યક્તિ(બાપ)	પિતૃત્વ
જલવાન્ ઘટ: જ્ઞાન	જલ, ઘટત્વ અને જલત્વ } }	ઘટ } જલ }	સંયોગ / સમવાય

‘શ્યામદણ્ડિમાન્ ઉપાશ્રય:’ આવા જ્ઞાનમાં વિશેષણ કોણ કોણ ? વિશેષ્ય કોણ કોણ ? સંસર્ગ ક્યા ? કોની કોની વચ્ચે ?

ધ્યાન પૂર્વક તપાસો - મુખ્ય વિશેષ્ય ઉપાશ્રય છે. એમાં બે વિશેષણ ભાસે છે ૧ ઉપાશ્રયત્વ ૨ દણ્ડિત્વ = દણ્ડી. દણ્ડી માં દણ્ડ વિશેષણરૂપે ભાસે છે. દંડમાં બે વિશેષણ ભાસે છે - ૧ દંડત્વ ૨ શ્યામરૂપ. શ્યામરૂપમાં શ્યામત્વજાતિ વિશેષણ રૂપે ભાસે છે. શ્યામત્વજાતિનો શ્યામરૂપ સાથે, તથા શ્યામરૂપ અને દંડત્વ જાતિનો દંડ સાથે સમવાય સંબંધ ભાસે છે. દંડનો દંડી

સાથે અને દંડીનો ઉપાશ્રય સાથે સંયોગ સમ્બન્ધ ભાસે છે. ઉપાશ્રયત્વનો ઉપાશ્રય સાથે સમવાય સંબંધ ભાસે છે.

(૧) શ્યામદગ્ધિમાન્ ઉપાશ્રય: (એવું જ્ઞાન.)



નિયમ:- એકજ જ્ઞાન સમ્બન્ધી કોઈ એક વિષયમાં રહેલી અનેક વિષયતાઓ (પ્રકારતા - વિશેષ્યતા વગેરે) પરસ્પર અભિન્ન હોય છે.

(૩) જ્ઞાનનિરૂપિત ઉપાશ્રયનિષ્ઠવિશેષ્યતાનિરૂપિત

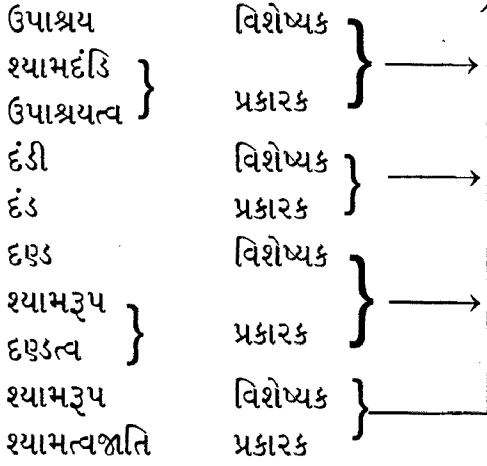
{ ઉપાશ્રયત્વ નિષ્ઠ પ્રકારતા તથા
દણ્ડી નિષ્ઠ પ્રકારતા

દંડીનિષ્ઠ પ્રકારતાથી અભિન્ન એવી દણ્ડીનિષ્ઠ વિશેષ્યતાથી

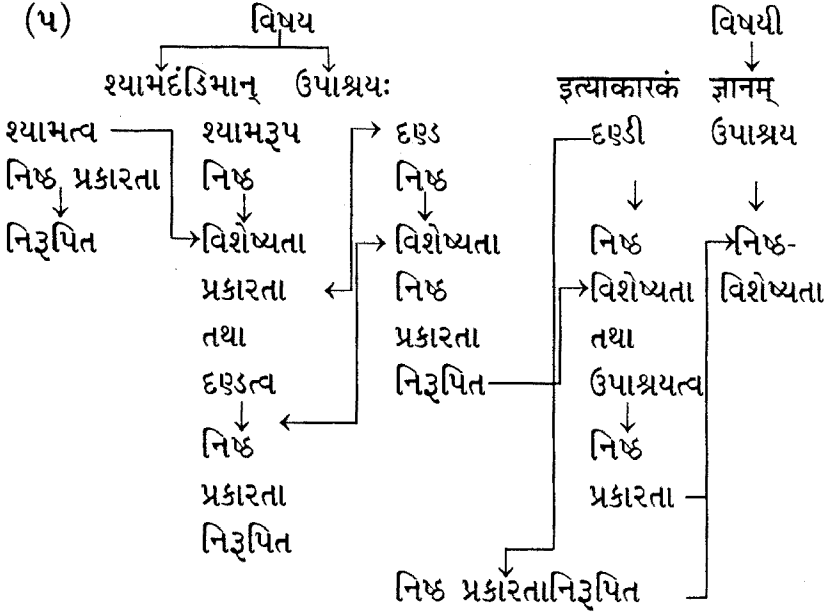
નિરૂપિત દણ્ડનિષ્ઠ પ્રકારતા અભિન્ન (દણ્ડનિષ્ઠ) વિશેષ્યતાથી નિરૂપિત

[દણ્ડત્વનિષ્ઠ પ્રકારતા
શ્યામરૂપનિષ્ઠ પ્રકારતા અભિન્ન વિશેષ્યતાથી નિરૂપિત
પ્રકારતા (શ્યામત્વનિષ્ઠ પ્રકારતા)

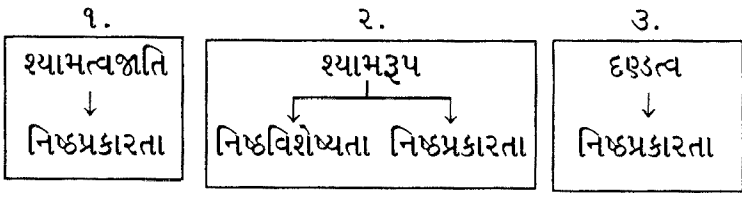
(४) श्यामदण्डिमान् उपाश्रयः इत्याकारकं ज्ञान

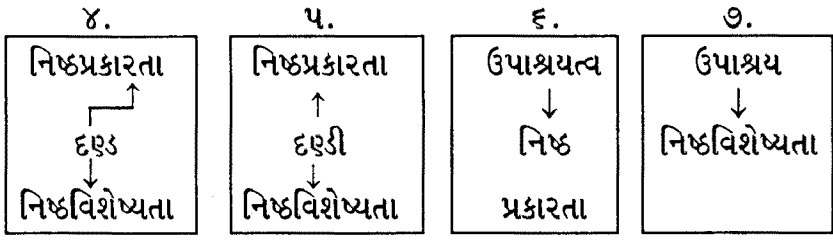


(५)



(६)





એક જ્ઞાનના કોઈ એક વિષયમાં રહેલી અનેક વિષયતાઓમાં અભેદ હોય છે. અર્થાત્ એક જ્ઞાનના કોઈ એક વિષયમાં રહેલી અનેક વિષયતાઓ અભિન્ન કહેવાય છે.

દણ્ડીનિષ્ઠપ્રકારતા } નો નિરૂપક ઉપાશ્રય અથવા ઉપાશ્રયનિષ્ઠ
 ઉપાશ્રયત્વનિષ્ઠપ્રકારતા } વિશેષ્યતા

અથવા ઉપાશ્રયથી કે ઉપાશ્રયનિષ્ઠવિશેષ્યતાથી નિરૂપિત ૧ દંડીનિષ્ઠ પ્રકારતા ૨ ઉપાશ્રયત્વનિષ્ઠપ્રકારતા

નિયમ :- એક જ જ્ઞાન સમ્બન્ધી કોઈ એક વિષયમાં રહેલી અનેક વિષયતાઓ (પ્રકારતા - વિશેષ્યતા વિ.) અભિન્ન હોય છે.

આ બધા ટુકડાઓને જોડીને એનું નિરૂપકજ્ઞાન કહેવું હોય ત્યારે આ રીતે આખી સાંકળ બનાવવી જોઈએ.

સાંકળ ૧ શ્યામત્વનિષ્ઠ પ્રકારતાનિરૂપિત શ્યામરૂપનિષ્ઠ વિશેષ્યતા અભિન્ન શ્યામરૂપનિષ્ઠ પ્રકારતા અને } ઉભયથી નિરૂપિત દણ્ડનિષ્ઠવિશેષ્યતા
 દંડત્વનિષ્ઠ પ્રકારતા } અભિન્ન પ્રકારતાથી

નિરૂપિત દંડીનિષ્ઠવિશેષ્યતા અભિન્નપ્રકારતા } નિરૂપિત ઉપાશ્રયનિષ્ઠ
 અને ઉપાશ્રયત્વનિષ્ઠ પ્રકારતા } વિશેષ્યતાનું નિરૂપક જ્ઞાન.

આ એક જ્ઞાનની વિષયતાઓમાં નિરૂપિત - નિરૂપકભાવ :-

૧. શ્યામત્વનિષ્ઠપ્રકારતાનું નિરૂપક શ્યામરૂપ અને શ્યામરૂપનિષ્ઠ વિશેષ્યતા અથવા શ્યામરૂપથી કે શ્યામરૂપનિષ્ઠ વિશેષ્યતાથી નિરૂપિત શ્યામત્વનિષ્ઠ પ્રકારતા.

૨. શ્યામરૂપનિષ્ઠવિશેષ્યતાનું નિરૂપક શ્યામત્વ અને શ્યામત્વનિષ્ઠ

પ્રકારતા અથવા શ્યામત્વથી કે શ્યામત્વનિષ્ઠ પ્રકારતાથી નિરૂપિત શ્યામ-રૂપનિષ્ઠ વિશેષ્યતા.

૩. શ્યામરૂપનિષ્ઠપ્રકારતા } નો નિરૂપક દણ્ડ અથવા
દણ્ડત્વનિષ્ઠપ્રકારતા } દણ્ડનિષ્ઠવિશેષ્યતા

અથવા દંડથી કે દણ્ડનિષ્ઠવિશેષ્યતાથી નિરૂપિત

{ ૧. શ્યામરૂપનિષ્ઠ પ્રકારતા
૨. દંડત્વનિષ્ઠ પ્રકારતા

૪. દણ્ડનિષ્ઠપ્રકારતાનો નિરૂપક દણ્ડી (પુરુષ) અથવા દંડીનિષ્ઠ-વિશેષ્યતા. અથવા દંડીથી કે દણ્ડીનિષ્ઠ વિશેષ્યતાથી નિરૂપિત દણ્ડનિષ્ઠ પ્રકારતા.

૫. દણ્ડનિષ્ઠપ્રકારતાનો નિરૂપક ઉપાશ્રય, ઉપાશ્રયત્વનિષ્ઠપ્રકારતાનો નિરૂપક ઉપાશ્રય

દણ્ડમત્ત } થી નિરૂપિત, અથવા દણ્ડમત્ત } નિષ્ઠ પ્રકારતાથી
ઉપાશ્રયત્ત } ઉપાશ્રયત્ત } નિરૂપિત ઉપાશ્રય-
નિષ્ઠ વિશેષ્યતા.

બુદ્ધિના પ્રકાર :-

૧. નિર્વિકલ્પ :- જે બુદ્ધિમાં ફક્ત વિશેષણ અને વિશેષ્ય (ઘટત્વ અને ઘટ) સ્વતન્ત્રપણે ભાસે, પણ એમાં વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ ન ભાસે. તો એ બુદ્ધિને નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન કહેવાય. દા.ત. 'ઘટ-ઘટત્વે' આવી બુદ્ધિ. આ બુદ્ધિ અતીન્દ્રિય ગણાય છે. કારણકે આવી બુદ્ધિ થયા પછી પણ 'મને આવી બુદ્ધિ થયેલી' એવો ભાસ થતો નથી. દરેક સવિકલ્પક (વિશિષ્ટ) બુદ્ધિ થવા પહેલા આ નિર્વિકલ્પકબુદ્ધિ ન્યાયમતે અવશ્યમેવ થતી જ હોય છે. કંઈક અંશે જૈનમતે પણ એવું ખરું કે પહેલા દર્શન (સામાન્ય ઉપયોગ) પછી જ જ્ઞાન (વિશેષોપયોગ) ક્રમશઃ થાય છે. પણ ફરક એ છે કે ન્યાયમતે પ્રથમ થતા નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનમાં 'ઘટ-ઘટત્વે' એવી બુદ્ધિ માનવામાં આવે છે, જ્યારે જૈનમતે પ્રથમ થનારા દર્શનમાં (ઘટને જોઈને) સામાન્યથી 'આ કંઈક છે' એવો દર્શનાત્મક બોધ થાય છે.

૨. સવિકલ્પક (=વિશિષ્ટ) બુદ્ધિ. જે બુદ્ધિમાં એક પદાર્થ વિશેષણરૂપે અને એકપદાર્થ વિશેષ્યરૂપે ભાસે -અર્થાત્ એક પદાર્થમાં બીજો પદાર્થ વિશેષણરૂપે ભાસે - અર્થાત્ એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થનું વૈશિષ્ટ્ય ભાસે, આવી બુદ્ધિને વિશિષ્ટબુદ્ધિ કહેવાય.

દા.ત. 'ઘટઃ' એવું જ્ઞાન - એમાં ઘટમાં ઘટત્વના વૈશિષ્ટ્યનું અવગાહન થાય છે. અર્થાત્ આ જ્ઞાનમાં ઘડો 'આ કંઈક છે' એવી રીતે નહીં પરન્તુ ઘટત્વરૂપ વિશેષણથી અલંકૃત હોય એ રીતે ભાસે છે. માટે વિશિષ્ટ (ઘટ)ની બુદ્ધિ = વિશિષ્ટબુદ્ધિ. (જૈન મતે 'અપાય' કહેવાય.)

૩. વિશિષ્ટ વૈશિષ્ટ્યઅવગાહી બુદ્ધિ

દા.ત. જલવાન્ ઘટઃ ફલવાન્ વૃક્ષઃ વગેરે બુદ્ધિઓ વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્ય-અવગાહીબુદ્ધિ કહેવાય. (આ બુદ્ધિ વિશિષ્ટબુદ્ધિ (સવિકલ્પજ્ઞાન) તો છે જ પણ વધારામાં આ વિ.વૈ. સંજ્ઞા છે)

જે બુદ્ધિમાં એકપદાર્થ મુખ્ય વિશેષ્યરૂપે ભાસે - બીજો એના વિશેષણરૂપે અને ત્રીજો એનાય વિશેષણરૂપે ભાસે. દા.ત. જલવાન્ ઘટઃ બુદ્ધિમાં જલત્વ જલના વિશેષણરૂપે ભાસે છે અને જલત્વરૂપ વિશેષણથી વિશિષ્ટરૂપે ભાસતું જલ વળી ઘડાના વિશેષણ રૂપે ભાસે છે. અર્થાત્ અહીં જલત્વથી વિશિષ્ટ એવા જલનું વૈશિષ્ટ્ય ઘડામાં અવગાહિત (ભાસિત) થાય છે. માટે આ જ્ઞાન વિશિષ્ટના વૈશિષ્ટ્યનું અવગાહી કહેવાય.

ફલવાન્ વૃક્ષઃ - આ જ્ઞાનમાં ફલત્વરૂપ વિશેષણથી વિશિષ્ટ એવા ફલના વૈશિષ્ટ્યનું અવગાહન વૃક્ષમાં થાય છે. માટે ફલત્વરૂપ વિશેષણથી વિશિષ્ટ (ફલ)ના વૈશિષ્ટ્યનું અવગાહી આ જ્ઞાન કહેવાય.

એક પદાર્થથી અલંકૃત બનીને ભાસતા બીજા પદાર્થ વડે જ્યારે ત્રીજો પદાર્થ વિશિષ્ટ બનીને ભાસે-તેવા જ્ઞાનને વિશિષ્ટ-વૈશિષ્ટ્યઅવગાહિ જ્ઞાન કહેવાય.

રાજદરબારમાં એક ગરીબ માણસે રાજાને કહ્યું કે હું તમારો સાદુભાઈ છું. કઈ રીતે ? કર્મરાજાને બે દીકરી, મોટી વિપત્તિ, જે મારી સાથે પરણાવી.. બીજી નાની અને લાડકી દીકરી સંપત્તિ એ તમારી સાથે પરણાવી. હવે કહો કે હું અને તમે સાદુભાઈ બરા કે નહીં ? રાજાએ ખુશ થઈને ઈનામ આપ્યું. આ રીતે જેને તર્કશાસ્ત્રમાં બરાબર સંબંધ જોડતા આવડે તેને ઈનામ મળે. (પ્રકરણ ૨૦મું)

૧, સંયોગ (ગુણ) ૨, સમવાય ૩, તાદાત્મ્ય ૪, સ્વરૂપ (દૈશિક-વિશેષણતા અને કાલિકવિશેષણતા) ૫, વિષયતા ૬, પર્યાપ્તિ વગેરે.

ભાઈ-બહેનનો, બાપ-દીકરાનો, સાસુ-વહુનો વગેરે અનેક જાતના સમ્બન્ધો પ્રચલિત છે પણ ન્યાયમતે ઉપરના છ મુખ્ય છે.

- A** પરાતમાં પાણી પડ્યું હોય અને ઘડો ખાલી હોય. ત્યારે 'જલવાન્ ઘટઃ' અથવા 'ઘટે જલં' અથવા 'જલવિશિષ્ટો ઘટઃ' કે 'જલસમ્બન્ધી ઘટઃ' કે ઘટસંબંધં જલં આવી વિશિષ્ટપ્રકારની બુદ્ધિ થતી નથી.
- B** જ્યારે ઘડામાં જલ નાખ્યું હોય ત્યારે જલવાન્ ઘટઃ વગેરે વિશિષ્ટપ્રકારની બુદ્ધિઓ થાય છે.
- C** ઘડો અભરાઈ પર મૂક્યો હોય ત્યારે ઘટવદ્ ભૂતલમ્-ભૂતલે ઘટઃ- ઘટ-વિશિષ્ટં ભૂતલમ્ - ઘટસંબંધં ભૂતલમ્ - ભૂતલસમ્બન્ધી ઘટઃ ઈત્યાદિ વિશિષ્ટપ્રકારની બુદ્ધિઓ થતી નથી.
- D** જ્યારે ભૂમિ ઉપર ઘડો (ગિંધો કે છતો) પડ્યો હોય ત્યારે ઘટવદ્ ભૂતલમ્.....ઈત્યાદિ વિશિષ્ટકોટિની બુદ્ધિઓ થાય છે.
- E** ફલિતાર્થ :-વિશિષ્ટપ્રકારની બુદ્ધિ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે બે પદાર્થ વચ્ચે કોઈ તત્ત્વ (પદાર્થ) સમ્બન્ધરૂપે ભાસતું હોય.
- F** વિશેષણરૂપે અને વિશેષ્યરૂપે જ્યારે બે વસ્તુઓ ભાસતી હોય ત્યારે ત્રીજી વસ્તુ ત્યાં સંસર્ગરૂપે ભાસે છે.
- G** (સંયોગ) યુતસિદ્ધ (પૃથક્ પૃથક્) દ્રવ્ય-દ્રવ્ય વચ્ચે સંયોગ(ગુણ)એ સમ્બન્ધ-રૂપે ભાસે છે. દા. ત. જલવાન્ ઘટઃ ઘટવદ્ ભૂતલમ્ (સંયોગસમ્બન્ધ)
- H₁** (સમવાય) અયુતસિદ્ધ (અપૃથક્) પદાર્થો વચ્ચે સમવાય (છટ્ટો પદાર્થ) સમ્બન્ધરૂપે ભાસે છે. પટવન્તઃ તન્તવઃ (તન્તુષુ પટઃ) શુક્લઃ પટઃ
- H₂** શુક્લઃ પટઃ - અહીં શુક્લ (દ્રવ્ય) અને પટ વચ્ચે નહીં પણ શુક્લરૂપ (ગુણ) અને પટ વચ્ચે સમવાય, સમ્બન્ધરૂપે ભાસે છે.

- I (તાદાત્મ્ય) એક જ વસ્તુ પણ બે જુદા જુદા રૂપે બોલાય (પ્રસિદ્ધ હોય) ત્યારે તે બે વચ્ચે તાદાત્મ્યનામનો પદાર્થ સમ્બન્ધરૂપ ભાસે છે. દા.ત. તેલ અને તેલની ધારા, ઘડો અને માટી, પથ્થર અને પ્રતિમા, અરિસો અને પ્રતિબિંબ, નદી અને તેનો પ્રવાહ, તેલની ધારાવાળુ તેલ, જલધારાવાળો ધોધ, માટીવાળો ઘડો, પથ્થરવાળી પ્રતિમા, પ્રતિબિંબવાળો અરિસો આ બધા જ્ઞાનોમાં સમ્બન્ધરૂપે તાદાત્મ્ય (અભેદ)નું જ્ઞાન થાય છે.
- (સ્વરૂપ) જ્યાં સંયોગ - સમવાય કે અભેદ આ ત્રણેમાંથી એકે ય સમ્બન્ધ ઘટે એવો ન હોય ત્યાં માત્ર કોરી વિશેષણતા (=સ્વરૂપ) નામનો સમ્બન્ધ હોય છે. દા.ત. જલાભાવવાનુ ઘટઃ, ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ અહીં ઘડામાં અભાવનો અને ભૂતલમાં ઘટાભાવનો દૈશિક વિશેષણતા (સ્વરૂપ) નામનો સમ્બન્ધ ભાસે છે.

પ્રશ્ન બે દીકરાવાળો બાપ
પચાસ નોકરવાળો શેઠ
ઘટવાળું જ્ઞાન
ત્યાગવાળી ઈચ્છા
ત્રણ બહેનવાળા રમણભાઈ

આ બધામાં કયો સમ્બન્ધ
બતાવશો ?

જવાબ A જ્યારે 'એક વિશિષ્ટ અપર' એવી બુદ્ધિ અથવા
B 'પેલાવાળો આ' અથવા તો 'આ વાળો પેલો' અથવા
C 'આમાં પેલો' આવી વિશિષ્ટબુદ્ધિ કયા સમ્બન્ધથી થાય છે તે
શોધવું હોય ત્યારે તપાસ કરવાની કે

- a અપરમાં એકનું શું લાગે વળગે છે ?
b આમાં પેલાનું શું લાગે વળગે છે ?
c પેલામાં આનું શું લાગે વળગે છે ?
d આમાં પેલાનું શું પડ્યું છે ?

a એક વિશિષ્ટ અપર :

જલવિશિષ્ટો ઘટઃ

ઘટમાં જલનું શું પડ્યું છે ? જવાબ - સંયોગ

જલનો સંયોગ ઘટમાં છે.

સંયોગ સમ્બન્ધથી જલવિશિષ્ટ ઘટ છે.

- b જલવાનુ ઘટ: (પેલાવાળો આ)
જલનો સંયોગ ઘડામાં છે
સંયોગસમ્બન્ધથી જલવાળો (જલવાનુ) ઘડો છે.
- c જલસંયોગવાળો ઘડો (આવાળો પેલો)
જલસંયોગનું ઘડામાં શું છે ? જલસંયોગનો સમવાય ઘડામાં છે.
સમવાયસમ્બન્ધથી જલસંયોગવાળો ઘડો છે.
- d ભૂતલે ઘટ: આમાં પેલાનું શું છે ?
ભૂતલમાં ઘડાનો સંયોગ છે.
સંયોગસમ્બન્ધથી ભૂતલમાં ઘડો છે. ભૂતલે ઘટ:
- e માટીવાળો ઘડો
માટીનું ઘડામાં શું છે - માટીનો ઘડામાં અભેદ છે.
તાદાત્મ્યસમ્બન્ધથી માટીવાળો ઘડો છે.
ધારાવાળુ તેલ. ધારાનું તેલમાં શું છે - ધારાનો તેલમાં અભેદ છે.
માટે તાદાત્મ્યસમ્બન્ધથી ધારાવાળું તેલ છે.
- f જલાભાવવાનુ ઘટ:
જલાભાવનું ઘટમાં શું છે - જલાભાવનું ઘટમાં વિશેષણપણું અર્થાત્
વિશેષણરૂપ અભાવથી નિરૂપિત વિશેષ્યપણું છે. માટે દૈશિક
વિશેષણતા (સ્વરૂપ) સમ્બન્ધથી જલાભાવવાળો ઘડો છે.
- g 'જૈનમંત્રીઓવાળુ ગુજરાત' સમૃદ્ધ' હતું - અહીં કાળ એજ સમ્બન્ધ
બને છે. જે કાળમાં જૈન મંત્રીઓ હતા તે કાળમાં જે ગુજરાત હતું તે
સમૃદ્ધ હતું - કાલિક વિશેષણતા સંબંધ થયો.
- ★ પ્રસ્તુતમાં બે દીકરાવાળો બાપ
બે દીકરાનું બાપમાં શું છે ? જવાબ → પિતૃત્વ
પિતૃત્વસમ્બન્ધેન પુત્રદ્વયવાનુ જનક:
- ★ પચાસ નોકરવાળો શેઠ
પચાસ નોકરનું શેઠમાં શું છે ? સ્વામિત્વ
સ્વામિત્વસમ્બન્ધેન પચ્ચાશત્કિકવાનુ શ્રેષ્ઠી

★ ત્યાગવાળી ઈચ્છા

ત્યાગનું ઈચ્છામાં શું છે ?

ત્યાગની વિષયિતા ઈચ્છામાં છે.

વિષયિતાસમ્બન્ધેન ત્યાગવતી ઈચ્છા

★ જ્ઞાનવાળો ઘટ - જ્ઞાનની ઘટમાં વિષયતા છે.

∴ વિષયતાસમ્બન્ધેન જ્ઞાનવાળો ઘટ

★ ઘટવાળું જ્ઞાન - જ્ઞાનમાં ઘટની વિષયિતા છે.

વિષયિતાસમ્બન્ધેન ઘટવદ્ જ્ઞાનમ્

★ ત્રણબહેનવાળો રમણ

ત્રણબહેનનું રમણમાં શું છે ? ભ્રાતૃત્વ

ભ્રાતૃત્વસમ્બન્ધેન ભગિનીત્રયવાન્ રમણઃ

(૫) (વિષયતાસમ્બન્ધ)

ત્યાગવતી ઈચ્છા - અહીં થોડા ઊંડાણમાં ઉતરો,

↓ ↓

વિષયતા વિષયિતા

સ્વનિરૂપિતવિષયિતાસમ્બન્ધેન ત્યાગવતી ઈચ્છા. (સ્વ = ત્યાગ)

પોતાનું સામામાં જે કંઈ (ધર્મ) હોય તે પોતાને સામાની સાથે જોડનારો સમ્બન્ધ બની જાય.

ત્યાગ ઈચ્છાનિષ્ઠવિષયિતાનો નિરૂપક જરૂર છે, પણ ત્યાગમાં રહેલી વિષયતા પણ વચમાં માધ્યમ છે. માટે સમ્બન્ધ હજુ પણ સૂક્ષ્મતાથી જોવાય તો આવો બનશે → સ્વનિષ્ઠવિષયતા - નિરૂપિત - વિષયિતાસમ્બન્ધેન ત્યાગવતી ઈચ્છા. ખાસ ધ્યાનમાં લેવાનું કે -

તા. ક. સમ્બન્ધમાં જ્યારે પહેલો શબ્દ 'સ્વ' હોય ત્યારે એનાથી વિશેષણ (ત્યાગ) પકડવાનું, નહીં કે વિશેષ્ય (ઈચ્છા).

A ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્

સ્વરૂપસમ્બન્ધેન ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્

ઘટાભાવ = ઘટ પ્રતિયોગિક અભાવ

સ્વપ્રતિયોગિકત્વસમ્બન્ધેન ઘટવાન્ અભાવઃ

સ્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વસમ્બન્ધેન ઘટવાન્ અભાવઃ

***** ૧૦૭

- સમ્બન્ધ શું છે ? એકપદાર્થને (કિનારાને) બીજાપદાર્થ સાથે (બીજાકિનારા સાથે) જોડતો પુલ છે - મિડિયમ છે - માધ્યમ છે.

- બધે સ્વશબ્દથી પહેલો પદાર્થ (વિશેષણ) લેવાનો હોય છે કે જેને પુલ (સમ્બન્ધ) દ્વારા બીજા પદાર્થ (વિશેષ્ય) સાથે જોડવાનો હોય છે.

અભાવનો પ્રતિયોગિ સાથે શું સમ્બન્ધ ?

સ્વનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા. ક્યાં છે ? ઘટમાં

B સ્વનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાસમ્બન્ધેન અભાવવાન્ ઘટઃ

C ભૂતલનો ઘટસાથે → સ્વનિષ્ઠઅભાવનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાસમ્બન્ધેન ભૂતલવાન્ ઘટઃ (બરાબર વાંચો)

પ્રશ્ન → ઘડાવાળુ પાણી અને પાણીવાળો ઘડો આ બન્ને ઠેકાણે સમ્બન્ધ એક સરખો છે ?

જવાબ → સ્થૂલદૃષ્ટિએ સંયોગ એક જ જાતનો સમ્બન્ધ છે, પણ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ

પાણીવાળો ઘડો - સ્વનિરૂપિત(સંયોગમૂલક) આધારતાસમ્બન્ધેન જલવાન્ ઘટઃ; ઘડાવાળુ પાણી → સ્વનિરૂપિત(સંયોગમૂલક) આધેયતા-સમ્બન્ધેન ઘટવત્ જલમ્

D ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્

સ્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા નિરૂપક અભાવનિરૂપિતાધારતા સમ્બન્ધેન ઘટવદ્ ભૂતલમ્.

ભત્રીજો←બનેવી←ભાણેજ←પિતા←સસરા←હરીન્દ્ર

↓ ↓ ↓ ↓ ↓

મહેન્દ્રના કાકાના સાળાના મામાના છોકરાનો જમાઈ હરીન્દ્ર છે.

(મહેન્દ્ર) સ્વપિતૃવ્યભાર્યાભ્રાતૃમાતાભ્રાતૃપુત્રજામાતૃત્વ હરીન્દ્રમાં છે.

= સ્વપિતૃવ્યણ્યાલકમાતુલપુત્રજામાતૃત્વ હરીન્દ્રમાં છે.

સારાંશ એકવ્યક્તિનો બીજી સામેની વ્યક્તિમાં રહેલો સ્વસાપેક્ષ ધર્મ એ સમ્બન્ધ (પહેલી વ્યક્તિને બીજીવ્યક્તિ સાથે જોડતો પુલ) બને છે.

(દ) પર્યાપ્તિ સમ્બન્ધ

બે ફલ, ત્રણ ઝાડ....વગેરે વિશિષ્ટ બુદ્ધિઓમાં સંખ્યા (ગુણ) અને સંખ્યાવાન્ (દ્રવ્ય)નું ભાન થાય છે. સમ્બન્ધના જ્ઞાન વિના તો વિશિષ્ટ ભાન થાય નહીં. અહીં ક્યા સમ્બન્ધનું જ્ઞાન વિશિષ્ટ બુદ્ધિ જનક હોવાનું માનશું ?

સમવાય સમ્બન્ધના જ્ઞાનને કારણ મानीએ તો કોઈ એક ફલ કે કોઈ એક ઝાડમાં પણ દ્વિત્વ કે ત્રિત્વ સંખ્યાનું ભાન થવાની આપત્તિ ઊભી થશે - કેમ કે સમવાય સંબન્ધથી દ્વિત્વ સંખ્યા કે ત્રિત્વ સંખ્યા (ગુણ) પ્રત્યેક ફળ કે ઝાડમાં મોજુદ છે.

અહીં એવો સમ્બન્ધ લેવો પડશે કે જે સમ્બન્ધથી દ્વિત્વ / ત્રિત્વ સંખ્યા રહે તો બે કે ત્રણ દ્રવ્યમાં જ રહે પણ એક દ્રવ્યમાં રહે જ નહીં. અર્થાત્, દ્વિત્વ વગેરે સંખ્યા પોતાના બે વગેરે આધારમાં જ પર્યાપ્ત થઈને રહે એવો સમ્બન્ધ માનવાનો હોય તો 'પર્યાપ્તિ' નામનો સમ્બન્ધ કલ્પી લેવો જોઈએ. ફલિતાર્થ, પર્યાપ્તિ સંબન્ધથી દ્વિત્વ બે આધારમાં જ ભાસે, પર્યાપ્તિ સંબન્ધથી ત્રિત્વ ત્રણ આધારોમાં જ ભાસે, એક બે આધારમાં નહીં ભાસે. એટલે એક જ વસ્તુને અનુલક્ષીને સમવાય સમ્બન્ધથી 'આ બે - આ ત્રણ' આવી વિશિષ્ટ બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ લગાવી શકાય પણ પર્યાપ્તિ સમ્બન્ધથી સંખ્યા વગેરેની વિશિષ્ટ બુદ્ધિ થવાનું મानीએ તો એક વસ્તુને આશ્રયીને 'આ-બે આ-ત્રણ' આવી અનિષ્ટ બુદ્ધિની આપત્તિ નહીં લાગે, કેમ કે પર્યાપ્તિ સમ્બન્ધથી દ્વિત્વ સંખ્યા તેના બે આધારોમાં જ પર્યાપ્ત થઈને રહી શકે, નહીં કે પ્રત્યેકમાં.

★ સમ્બન્ધના બીજી રીતે બે પ્રકાર ★

૧. વૃત્તિનિયામક

A વૃત્તિ = આધારતા એનું નિયમન અર્થાત્ બોધન કરે એવો જે સમ્બન્ધ તે વૃત્તિનિયામક.

B દા.ત. જલવાનુ ઘટ: અહીં સંયોગસમ્બન્ધથી ઘટમાં જલની આધારતા પ્રતીત થાય છે માટે અહીં વૃત્તિનિ○ સંયોગસમ્બન્ધ છે.

C સમવાયસમ્બન્ધ વૃત્તિનિયામક છે તેથી રૂપવાન ઘટ: અહીં 'રૂપનો આધાર ઘડો' એવી પ્રતીતિ થાય છે

૨. વૃત્તિ અનિયામક

A જ્યાં સમ્બન્ધ હોવા છતાં આધાર - આધેય ભાવની પ્રતીતિ ન થાય ત્યાં એ સમ્બન્ધ વૃત્તિઅનિયામક કહેવાય.

B દા.ત. જમીન ઉપર પડેલા પાણી ઉપર ઊંધો ઘડો. અહીં ઘડા અને પાણી નો સંયોગ હોવાથી ઘડો જલવિશિષ્ટ છે. પણ બે વચ્ચે આધાર - આધેય-ભાવની પ્રતીતિ ન થવાથી.

અર્થાત્ જલવાનુ ઘટ: એવી બુદ્ધિ થતી ન હોવાથી આ સંયોગ વૃત્તિઅનિયામક કહેવાય.

C નિરૂપકત્વ વગેરે સંબંધો પણ વૃત્તિ - અનિયામક ગણાય છે.

અવચ્છેદક શબ્દના ઘણા અર્થો છે પ્રથમ અર્થ છે પ્રયોજક.

૧. દરેકવસ્તુને અનેક ચહેરા (રૂપ) હોય છે. દા.ત. એક માણસ, પુરુષ છે, બાપ છે, પુત્ર છે, વેપારી છે કોઈ સંસ્થાનો પ્રમુખ છે. લોકસભાનો અધ્યક્ષ છે વ.વ. બીજો કોઈ માણસ પોલીસ છે, અને ગૃહસ્થ પણ છે, પોતાના કુટુંબનો વડીલ છે. હવે પોતે જ્યારે પોલીસ તરીકે ફરજ બજાવે છે. ત્યારે કોઈ ગુનેગારને પકડી શકે, ક્યાંક જતો રોકી શકે છે, કોઈની જડતી લઈ શકે છે. તો આ બધું કાર્ય કરવામાં તેનો પોલીસ તરીકેનો અધિકાર આગળ આવે છે. અર્થાત્ એ પ્રયોજક બને છે. ઉપરાંત એ જ પોલીસ ક્યારેક પોતાના છોકરાને ખવડાવે - પીવડાવે ઘરની બહાર જતો અટકાવે છે. ઘરની કોઈ એક વસ્તુનું ખરીદ - વેચાણ કરે છે. આ બધા કાર્યમાં તેના ઘરનું વડીલપણું (વૃદ્ધત્વ-જયેષ્ઠત્વ) પ્રયોજક બને છે. કોઈની બેગની ઝડતી લેવી એમાં જયેષ્ઠત્વ પ્રયોજક નથી બનતું અને પોતાના ઘરનું સંચાલન કરે છે એમાં ગ્રામરક્ષકત્વ પ્રયોજક નથી એટલે એમ કહી શકાય કે બેગની ઝડતી લેવી વિ. કાર્યકારિત્વનું અવચ્છેદક ગ્રામરક્ષકત્વ છે. કાર્યકારિત્વ એ પ્રયોજ્ય છે. પ્રયોજ્યને અવચ્છિન્ન કહેવાય. એટલે કહેવાય કે પરીક્ષણકાર્ય-કારિત્વ ગ્રામરક્ષકત્વાવચ્છિન્ન છે. તથા ગૃહસંચાલનકાર્યકારિત્વનું અવચ્છેદક જયેષ્ઠત્વ છે. અથવા ગૃહસંચાલનકાર્યકારિત્વ જયેષ્ઠત્વાવચ્છિન્ન છે.

૨. અવચ્છેદકનો અર્થ નિયન્ત્રિત રાખનાર

એવો થાય છે. ભૂતલઉપર જ્યારે કોઈ પણ ઘડો ન હોય ત્યારે ભૂતલનિષ્ઠાભાવની પ્રતિયોગિતા ઘડામાં રહેશે. હવે ઘડાના અનેક ચહેરા છે. એ પદાર્થ છે. સત્ છે દ્રવ્ય છે પૃથ્વી છે માટી (દ્રવ્ય) છે એટલે કે ઘડામાં સત્ત્વ - પદાર્થત્વ - દ્રવ્યત્વ - પૃથ્વીત્વ - મૃત્ત્વ - ઘટત્વ વિ. અનેક ધર્મો છે. પરન્તુ ભૂતલમાં ઘડાનો અભાવ હોય ત્યારે સત્નો, પદાર્થનો, દ્રવ્યનો કે પૃથ્વીનો અભાવ છે એમ ન કહી શકાય, ઘડાનો અભાવ છે એમ કહી શકાય છે. એનું કારણ શું ? શું ઘડો એ દ્રવ્ય, પૃથ્વી કે માટી નથી ?

જવાબ → છે. છતાંય દ્રવ્ય વિ.નો અભાવ કહેવાતો નથી પણ ઘડાનો જ અભાવ ઉલ્લેખિત થાય છે. એનાથી એ ફલિત થાય છે કે આ ઘડાની અન્દર

રહેલી પ્રતિયોગિતા ઉપર પૃથ્વીત્વ કે દ્રવ્યત્વધર્મનું વર્ચસ્વ નથી કિન્તુ ઘટત્વધર્મનું વર્ચસ્વ છે. જે વર્ચસ્વ રાખે તે અવચ્છેદક કહેવાય. જેના ઉપર વર્ચસ્વ રહે તે અવચ્છિન્ન કહેવાય.

ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનું અવચ્છેદક ઘટત્વ કહેવાય.

ઘટત્વાવચ્છિન્ન ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા કહેવાય.

આનો ફલિતાર્થ એ થયો કે જે ધર્મથી પ્રતિયોગિતા અવચ્છિન્ન હોય તે ધર્મને પ્રધાન બનાવીને જ ધર્મી નો અભાવ ઉલ્લેખિત થઈ શકે.

એટલે દ્રવ્યત્વ / પૃથ્વીત્વ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ન હોવાથી ભૂતલમાં દ્રવ્ય કે પૃથ્વીનો અભાવ છે એમ ન કહેવાય કિન્તુ ઘટનો અભાવ છે એમ જ કહેવાય. કારણકે પ્રતિ. અવચ્છેદક ઘટત્વ છે.

જ્યારે ભૂતલમાં પાણી પડ્યું હોય, હવાનો સંસર્ગ હોય પરન્તુ એકપણ પ્રકારનું પૃથ્વીદ્રવ્ય ન હોય ત્યારે ત્યાં પાષાણનો રેતીનો, ઈંટનો, શીલાનો આ બધાનો અભાવ છે એમ ઘટનો અભાવ પણ છે. કારણકે જ્યાં પૃથ્વીદ્રવ્ય સદંતર ન હોય ત્યાં એના પેટાભેદ ક્યાંથી હોય ? તેથી પૃથ્વીમાત્રનો અભાવ હોવાથી ઘટનો પણ ત્યાં અભાવ છે, પણ બુદ્ધિમાન માણસ સમજી શકે છે કે ત્યાં માત્ર ઘટત્વેન (ઘટરૂપ) પૃથ્વીનો અભાવ ઉલ્લેખિત થતો નથી કિન્તુ પૃથ્વીત્વસામાન્યધર્મથી ઘટનો અભાવ ઉલ્લેખિત થાય છે માટે જે ધર્મને મનમાં લાવીને, આગળકરીને, મુખ્યકરીને ધર્મીના (અભાવ)નો ઉલ્લેખ થાય તે ધર્મ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક બને. માટે અહીંયા ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક પૃથ્વીત્વ બનશે. અથવા ઘટનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા ઘટત્વાવચ્છિન્ન નહીં કિન્તુ પૃથ્વીત્વાવચ્છિન્ન બનશે.

ફલિતાર્થ → પ્રતિયોગિતા - વિષયતા - કારણતા વગેરે આગતુક ધર્મો અનિયન્ત્રિત હોતા નથી કિન્તુ કોઈના કોઈ (અવચ્છેદક) ધર્મથી નિયન્ત્રિત હોય છે. તથા તે તે વસ્તુમાં ઘટત્વ, દ્રવ્યત્વ વિ. અનેક ધર્મો હોવા છતાં બધા જ એક સાથે પ્રતિયોગિતા વગેરેના અવચ્છેદક હોતા નથી પરન્તુ કોઈ એક નિશ્ચિતધર્મ જ પ્રતિયોગિતા વગેરેનો અવચ્છેદક હોય છે.

ટૂંકમાં એમ કહેવાય → અવચ્છેદક ધર્મ એ અવચ્છિન્નધર્મને દબાવે છે. નિયન્ત્રિત રાખે છે એમ કહે છે કે “હું જ્યાં રહું ત્યાંજ તારે હાજર રહેવાનું” દા.ત. ઘટત્વ જ્યાં હોય ત્યાં જ ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતાને રહેવાનું. જો એ

ઘટત્વ ન હોય એવા ઈટ- પાષાણ વિ.માં રહી જાય તો પછી ત્યાં ઘટત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક અભાવને બદલે પૃથ્વીત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક અભાવનો ઉલ્લેખ કરવો પડે. આ રીતે ઘટજ્ઞાનની વિષયતાનું અવચ્છેદક ઘટત્વ, જલપ્રકારક જ્ઞાનની પ્રકારતાનું અવચ્છેદક જલત્વ, ભૂતલનિષ્ઠ અનુયોગિતાનું અવચ્છેદક ભૂમિત્વ, અગ્નિનિષ્ઠસાધ્યતાનું અવચ્છેદક અગ્નિત્વ, પર્વતનિષ્ઠપક્ષતાનું અવચ્છેદક પર્વતત્વ, ધૂમનિષ્ઠ હેતુતાનું અવચ્છેદક ધૂમત્વ સમજી લેવું.

૩. વ્યવચ્છેદક :-

અવચ્છેદક = વ્યવચ્છેદક અર્થાત્ અવચ્છેદકધર્મ વિષયતા - કારણતા વિ. ધર્મોને અન્ય આશંકિત ધર્મોઓમાંથી નિવૃત્ત કરીને = વ્યવચ્છેદ કરીને = બાદબાકી કરીને = વ્યાવૃત્ત કરીને કોઈ એક નિશ્ચિત ધર્મોમાં નિયન્ત્રિત કરે છે. દા.ત. જિનોક્તસાધના (કેવલીભાષિતધર્માસાધના) મોક્ષનું કારણ છે. અહીં સાધનામાં રહેલો જિનોક્તત્વધર્મ મોક્ષની કારણતાને જિનોક્ત સાધનામાં એ રીતે નિયન્ત્રિત કરે છે કે જેથી ઈસુ વિ. ભાષિત સાધનામાંથી મોક્ષની કારણતાની બાદબાકી સૂચિત થાય છે.

એટલે કે મોક્ષકારણતા જિનોક્તત્વાવચ્છિન્ના અર્થાત્ મોક્ષની કારણતાનો અવચ્છેદક જિનોક્તત્વધર્મ છે. તેથી જે જે સાધનાઓમાં જિનોક્તત્વ નહીં હોય તે તે સાધનાઓ મોક્ષનું કારણ માની શકાય નહિ, હોઈ શકે નહિ. તેથી અભવ્ય જીવ દેખાવમાં જૈન જેવી લાગતી કઠોર સાધના કે પ્રરૂપણા કરતો હોવા છતાં સૂક્ષ્મદષ્ટિએ સમજી શકાય કે તેની સાધના-પ્રરૂપણામાં સ્વચ્છન્દત્વ છે, નહિ કે જિનોક્તત્વ. જિનોક્તત્વ - સ્વચ્છન્દત્વ પરસ્પર વિરોધી છે. તેથી અભવ્યની કઠોર સાધનામાં કે શુદ્ધ દેખાતી પ્રરૂપણામાં મોક્ષની કારણતા હોઈ શકે નહીં. જો મોક્ષની કારણતાનું અવચ્છેદક સ્વચ્છન્દત્વ હોત તો દરેક જીવની સ્વચ્છન્દ મરજી મુજબની પ્રવૃત્તિ મોક્ષનું કારણ બની જવાથી બધા જીવોનો મોક્ષ થઈ જાત.

૪. અવચ્છેદક

= જ્ઞાપક અથવા પરિચાયક. પહેલા સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ એમ બે જાતના પદાર્થો જણાવાઈ ગયેલા છે એ સાપેક્ષ પદાર્થોમાં પિતૃત્વ વિ. પદાર્થો એવા છે

સંકેત કરવો પડે. અહીં ઘૂટણ કે કોણી વિ. અવચ્છેદકો દ્વારા કુષ્ટ રોગનો સંકેત થતો હોવાથી તે પુરુષના શરીરમાં કુષ્ટરોગ સાવચ્છિન્નવૃત્તિ છે એમ કહેવાય. એ રીતે વૃક્ષમાં કપિસંયોગનું અવચ્છેદક શાખા કહેવાય. વૃક્ષમાં મૂળભાગમાં કપિસંયોગ નથી માટે વૃક્ષમાં રહેલા કપિસંયોગાભાવનું અવચ્છેદક મૂળ કહેવાય.

નોંધપાત્ર વિશેષતા એ છે કે અવ્યાપ્યવૃત્તિ અર્થાત્ અવચ્છિન્નવૃત્તિ પદાર્થો અને તેમનો અભાવ ભિન્ન - ભિન્ન અવચ્છેદકદ્વારા એક જ આશ્રયમાં રહી શકે છે. ન્યાયદર્શનના આ સિદ્ધાંતમાં અનેકાન્તવાદનો વિજય થાય છે. કારણકે અનેકાન્તવાદનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે એક જ આશ્રયમાં બે વિરોધી પદાર્થો ભિન્ન - ભિન્ન અપેક્ષાએ એક સાથે રહી શકે છે.

આ હકીકતોને શબ્દમાં આલેખવાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ આ પ્રમાણે છે.

વૃક્ષવૃત્તિકપિસંયોગાવચ્છેદિકા શાખા	શાખાવચ્છેદેન કપિસંયોગવાન્ વૃક્ષ:
શાખાવચ્છેદેન કપિસંયોગ: વૃક્ષવૃત્તિ:	મૂલાવચ્છેદેન તદભાવવાન્ વર્તતે
વૃક્ષવૃત્તિકપિસંયોગ: શાખાવચ્છિન્ન:	શાખાવચ્છિન્નકપિસંયોગ: મૂલા-
વૃક્ષે શાખાવચ્છેદેન કપિસંયોગ:વર્તતે	વચ્છિન્નતદભાવ → A સમાનાધિકરણ: ↳ B પ્રતિયોગી વા

વૃક્ષવૃત્તિકપિસંયોગાભાવાવચ્છેદકં મૂલમ્
મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવવાન્ વૃક્ષ:
વૃક્ષવૃત્તિકપિસંયોગાભાવ: મૂલાવચ્છિન્ન:
વૃક્ષે મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવો વર્તતે

પ. અવચ્છેદક સમ્બન્ધ

જેમ એક જ આશ્રયમાં અવચ્છેદકભેદથી પદાર્થ અને પદાર્થનો અભાવ બન્ને રહે છે. એ જ રીતે સમ્બન્ધભેદથી પણ એકજ આશ્રયમાં પદાર્થ અને પદાર્થાભાવ બન્ને રહી શકે છે. એટલે પદાર્થની અવસ્થિતિનું નિયંત્રણ કરનાર હોવાથી સમ્બન્ધ પણ અવચ્છેદક બને.

સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ઘટાભાવ: સ્વરૂપસંબન્ધેન ભૂતલે વર્તતે (ભૂતલનિષ્ઠ:) । સ્વરૂપસમ્બન્ધેન ભૂતલનિષ્ઠઘટાભાવીય પ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકસમ્બન્ધ: સંયોગ: ।

***** ૧૧૫

દા.ત. ૧ ભૂમિ ઉપર ઘડો સંયોગસમ્બન્ધથી રહે છે.

૨. ઘડામાં ઘડો તાદાત્મ્યસમ્બન્ધથી રહે છે.

૩. માટી (કપાલ)માં ઘડો સમવાયસમ્બન્ધથી રહે છે.

હવે એમ કહી શકાય કે ભૂતલમાં સંયોગસમ્બન્ધથી ઘડો છે. પણ સમવાયસમ્બન્ધથી નથી વગેરે.

સંયોગ ઘટ ભૂતલ સંયોગ
↓ ↓ ↓ ↓

જે સમ્બન્ધથી પદાર્થ વિવક્ષિત આધારમાં ન રહે તે સમ્બન્ધ અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક બને.

દા.ત. ભૂતલમાં જ્યારે એક પણ ઘડો સંયોગસમ્બન્ધથી ન હોય ત્યારે ભૂતલનિષ્ઠાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ બનશે. ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સમ્બન્ધ સંયોગ બનશે. એટલે એમ કહી શકાય કે સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિત્ર-પ્રતિયોગિતાકઃ ભૂતલનિષ્ઠઃ ઘટાભાવઃ અથવા ભૂતલનિષ્ઠઘટાભાવીયપ્રતિ-યોગિતાવચ્છેદકઃ સંયોગઃ

સમ્બન્ધની અવચ્છેદકતાનું મહત્ત્વ નીચે પ્રમાણે સમજવું જોઈએ.

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ આવી પ્રતિજ્ઞામાં ધૂમહેતુ એ સદ્દહેતુ છે. છતાં કોઈ અવચ્છેદકસમ્બન્ધનો ભેદ કરીને વ્યભિચાર (=અનૈકાન્તિક) દોષ બતાવી શકે છે. કઈ રીતે ? જુઓ....

પર્વતમાં અગ્નિ હોય તો સંયોગસમ્બન્ધથી હોય પણ સમવાયસમ્બન્ધથી તો ન જ હોય. સમવાયસમ્બન્ધથી તો અગ્નિ પોતાના જવાલા વ. અવયવોમાં રહી શકે છે નહિ કે પર્વતમાં, એટલે સમવાયસમ્બન્ધથી અગ્નિનું નાસ્તિત્વ અર્થાત્ અગ્નિનો અભાવ પર્વતમાં રહી જશે. આ રીતે સાધ્યભૂત અગ્નિનો અભાવ પર્વતમાં રહી ગયો. અને ત્યાં ધૂમહેતુ વૃત્તિ છે તેથી અનૈકાન્તિક દોષ ઘુસી ગયો.

હવે સદ્દહેતુને આવા પ્રપંચીદોષથી બચાવવો હોય તો શું કહેવાય તે જુઓ....પ્રતિજ્ઞા કરનારને પર્વતમાં અગ્નિ સમવાયસમ્બન્ધથી સિદ્ધ કરવો નથી પરન્તુ સંયોગસમ્બન્ધથી અગ્નિ સાધ્ય છે. - પર્વતમાં ગમે તે સમ્બન્ધથી અગ્નિ સાધ્ય નથી. ફક્ત સંયોગસમ્બન્ધથી જ સાધ્ય છે.

અર્થાત્ અગ્નિમાં રહેલી સાધ્યતાઉપર સંયોગસમ્બન્ધનું નિયંત્રણ છે.

એટલે પ્રતિજ્ઞામાં અગ્નિનિષ્ઠસાધ્યતાના અવચ્છેદક તરીકે સંયોગસમ્બન્ધ અભિપ્રેત છે નહીં કે સમવાયાદિ સમ્બન્ધ.

★લખવાની અનેકપદ્ધતિ ★

સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન અગ્નિનિષ્ઠસાધ્યતા

સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ અગ્નિઅભાવઃ

વહ્નિનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદક અગ્નિત્વધર્મ પણ છે, સંયોગસમ્બન્ધ પણ છે.

અગ્નિઅભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક અગ્નિત્વધર્મ છે અને સમવાય-સમ્બન્ધ પણ છે. અગ્નિનિષ્ઠ સાધ્યતાવચ્છેદક સંયોગસમ્બન્ધ છે. માટે સાધ્યતાવચ્છેદકતા સંયોગમાં છે. તેથી અગ્નિનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક સંયોગત્વ ધર્મ બનશે. માટે સંયોગત્વાવચ્છિન્ન સંયોગનિષ્ઠા-વચ્છેદકતા કહેવાય. અગ્નિનિષ્ઠસાધ્યતા સંયોગત્વાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતાથી નિરૂપિત છે માટે વિસ્તારથી એમ કહી શકાય કે -

સંયોગત્વાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતાનિરૂપિત સાધ્યતાવાન્ અગ્નિ છે. હવે પર્વતમાં અગ્નિની સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન સાધ્યતા વિવક્ષિત હોવાથી સંયોગ સમ્બન્ધથી જો અગ્નિનો અભાવ પર્વતમાં હોય - અર્થાત્ સંયોગસમ્બન્ધા - વચ્છિન્નઅગ્નિત્વધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાકાભાવ જો પર્વતમાં હોય (વાસ્તવમાં નથી) તો ધૂમ હેતુ ત્યાં રહી જવાથી અનેકાન્તિકદોષ ઘુસવાની સંભાવના થાય.

પણ જ્યારે દોષ કાઢનારે પર્વતમાં સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નઅગ્નિત્વા-વચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક અગ્નિઅભાવ પકડ્યો નથી. (પકડી શકે એમ પણ નથી) ત્યારે ચાલબાજી કરીને સમવાસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અગ્નિઅભાવને પકડીને હેતુમાં અનેકાન્તિકદોષ ઘુસાડવા યેષ્ટા કરી છે એમાં કઈ મોટી બહાદુરી કરી દીધી ?

આ રીતે ૧. સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધ ૨. પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધ ૩. પ્રકારતાવચ્છેદકસમ્બન્ધ ૪. વિષયતાવચ્છેદકસમ્બન્ધ ૫. કારણતા-વચ્છેદકસમ્બન્ધ ૬. કાર્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધ ૭. વૃત્તિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધ ૮. વિશેષ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધ વિ. જાણવા.

***** ૧૧૭

સ્ત્તદણ્ડિમાન્ દેશઃ આવા જ્ઞાનમાં કોણ પ્રકાર - કોણ વિશેષ્ય અને કોણ અવચ્છેદક છે → આ બધું સૂચવવા માટે હવે નીચે પ્રમાણે વાક્યપ્રયોગ થઈ શકશે.

સ્ત્તત્વાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતા નિરૂપિત દણ્ડત્વાવચ્છિન્ન પ્રકારતા

↓
(સ્ત્તરૂપનિષ્ઠ)

↓
(દણ્ડનિષ્ઠ)

સમાનાધિકરણ દણ્ડત્વાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતાનિરૂપિત દણ્ડાવચ્છિન્ન

↓
(દણ્ડિનિષ્ઠ)

↓
(દણ્ડનિષ્ઠ)

↑

પ્રકારતાનિરૂપિત દેશત્વાવચ્છિન્નવિશેષ્યતાનિરૂપકં 'સ્ત્તદણ્ડિમાન્ દેશઃ' ઇત્યાકારકં જ્ઞાનમ્ → ૦દેશત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાભાવનિષ્ઠવિશેષ્યતા નિરૂપકં સ્ત્તદણ્ડિમદ્દેશાભાવઃ ઇત્યાકારકં જ્ઞાનમ્ (સ્ત્તદણ્ડિમાન્ દેશો નાસ્તિ ઇતિ જ્ઞાનમ્)

૨. દણ્ડિપુરુષવાન્ દેશઃ ઇત્યાકારક જ્ઞાનનું વિશ્લેષણ કરીએ તો દણ્ડત્વાવચ્છિન્ન અવચ્છેદકતા નિરૂપિત { પુરુષત્વાવચ્છિન્ન }
{ દંડાવચ્છિન્ન }

પ્રકારતા નિરૂપિત દેશત્વાવચ્છિન્ન વિશેષ્યતા નિરૂપકં દણ્ડિપુરુષવાન્ દેશઃ ઇત્યાકારકં જ્ઞાનમ્

(દંડી પુરુષ પ્રકાર છે એ દણ્ડિત્વેન અને પુરુષત્વેન પ્રકાર છે માટે પ્રકારતાવચ્છેદક દણ્ડિત્વ = (દંડ) અને પુરુષત્વ બન્ને કહી શકાય છે.)

૩. શીતલજલવાન્ ઘટઃ ઇત્યાકારકં જ્ઞાનમ્

આ જ્ઞાનમાં કોણ પ્રકાર છે ? કોણ વિશેષ્ય છે ? કોણ અવચ્છેદક છે ? કોણ કોનાથી અવચ્છિન્ન છે ? આ બધી સ્પષ્ટતા કોઈ પણ માંગી શકે છે. તો એ સ્પષ્ટતા માટે એમ કહેવું જોઈએ કે A ઘટ વિશેષ્ય છે. ઘટમાં વિશેષ્યતા અને ઘટત્વ બન્ને ધર્મો છે. ઘટ ઘટત્વરૂપે જ્ઞાનનો વિશેષ્ય બન્યો હોવાથી વિશેષ્યતાવચ્છેદક ઘટત્વ બને એટલે ઘટત્વાવચ્છિન્ન વિશેષ્યતા કહેવાય. B જલ ઘટના વિશેષણરૂપે ભાસતું હોવાથી પ્રકાર છે. પ્રકારતા શીતજલમાં છે. શીતજલ શીતજલત્વરૂપે પ્રકાર બન્યું હોવાથી શીતજલનિષ્ઠપ્રકારતાનું

***** ૧૧૮

અવચ્છેદક શીતજલત્વ બનશે. જલત્વ એ જાતિ છે પરન્તુ શીતજલત્વ કોઈ જાતિ નથી એ તો શીતસ્પર્શ અને જલત્વ (જાતિ) બે પદાર્થોનું જોડકું છે. એટલે એ બન્ને પ્રકારતાના અવચ્છેદક બનશે. એટલે પ્રકારતા શીતસ્પર્શાવચ્છિન્ન અને જલત્વાવચ્છિન્ન કહેવાશે.

C શીતજલનિષ્ઠપ્રકારતાનો અવચ્છેદક શીતસ્પર્શ બન્યો છે માટે શીતસ્પર્શમાં પ્રકારતાની અવચ્છેદકતા રહેશે. અત્રે શીતસ્પર્શ શીતસ્પર્શત્વરૂપે અવચ્છેદક બન્યો હોવાથી શીતસ્પર્શનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનું અવચ્છેદક શીતસ્પર્શત્વ બનશે. એટલે એમ કહેવાશે કે શીતસ્પર્શત્વાવચ્છિન્ન અવચ્છેદકતા.

D શીતજલમાં રહેલી પ્રકારતા અને શીતસ્પર્શમાં રહેલી અવચ્છેદકતા તે બન્ને એક બીજાને સાપેક્ષ હોવાથી નિરૂપક-નિરૂપિત બની શકશે. એટલે એમ કહી શકાશે કે શીતસ્પર્શત્વાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતા નિરૂપિત પ્રકારતા.

E આ પ્રકારતા જલત્વાવચ્છિન્ન પણ છે તેથી એમ કહેવાશે કે શીતસ્પર્શત્વાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતાનિરૂપિત જલત્વાવચ્છિન્ન પ્રકારતા.

F આ પ્રકારતા અને ઘટનિષ્ઠવિશેષ્યતા પરસ્પર સાપેક્ષ હોવાથી નિરૂપક-નિરૂપિત બની શકે છે. વળી વિશેષ્યતા પાછી ઘટત્વાવચ્છિન્ન છે અને એ વિશેષ્યતાનું નિરૂપક છેલ્લે જ્ઞાન છે. ઉપરોક્ત **A** થી **F** સુધીના વિશ્લેષણને સૂચવવામાટે સમગ્ર વાક્ય પ્રયોગ આ રીતે થશે -

- શીતસ્પર્શત્વાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતા (શીતસ્પર્શનિષ્ઠા) નિરૂપિત જલત્વાવચ્છિન્ન પ્રકારતા (શીતજલનિષ્ઠ) નિરૂપિત ઘટત્વાવચ્છિન્ન વિશેષ્યતાનિરૂપકં 'શીતજલવાનુ ઘટઃ' ઇત્યાકારકં જ્ઞાનમ્

યાદ રાખવા જેવું → 'પર્વતઃ અગ્નિમાનૂ ધૂમાત્' આ પ્રયોગમાં પર્વતમાં પક્ષતા છે, પક્ષતાવચ્છેદક પર્વતત્વ છે. સાધ્ય અગ્નિ છે, સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્મ અગ્નિત્વ છે. હેતુ ધૂમ છે, હેતુતાવચ્છેદક ધર્મ ધૂમત્વ છે.

અગ્નિરૂપ સાધ્યની સંયોગ સમ્બન્ધથી સિદ્ધિ અભિપ્રેત છે - માટે સાધ્યતાવચ્છેદક સમ્બન્ધ સંયોગ છે. ધૂમને સંયોગસમ્બન્ધથી હેતુરૂપે પ્રસ્તુત કર્યો છે - માટે હેતુતાવચ્છેદક સમ્બન્ધ સંયોગ છે.

૧. ના વગર (ના વિના) જે સિદ્ધ થાય એવું કાર્ય-આ અર્થપ્રમાણે કોઈ વસ્તુ વિના પણ જે કાર્ય સિદ્ધ થાય તે કાર્ય અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય.

દા.ત. **A** જલવિના પણ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. તો અગ્નિ જલથી અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય.

B અગ્નિ વિના પણ ધાન્ય પાકે છે તેથી ધાન્ય અગ્નિથી અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય. અર્થાત્ અમુક વસ્તુ વગર પણ સિદ્ધ થનારું કાર્ય તે અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય.

પણ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આ વ્યાખ્યા ઉપયોગી નથી. (આ વ્યાખ્યામાં કાર્ય અન્યથાસિદ્ધ બને છે.)

૨. જેના વગર કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે તે (કારણાભાસ) અન્યથાસિદ્ધ. દા.ત.

A જલ વગર પણ અગ્નિ સળગે છે તેથી જલ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય.

અગ્નિ વગર પણ ધાન્ય પાકે છે તો અહીં અગ્નિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય. અર્થાત્ જે વસ્તુને કારણરૂપે માનવામાટે જીવ લલયાતો હોય પણ એના વિના કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે તેમ માની શકાતું હોય તો એ વસ્તુને અહીં અન્યથાસિદ્ધ કહેવામાં આવે છે.

(આ વ્યાખ્યા જ આ પ્રકરણમાં મુખ્ય છે.)

ગાડાનીચે કુતરું ચાલતું હોય તો ટૂંકી દૃષ્ટિવાળાને કુતરું ભાર ખેંચવાના કાર્યના કારણરૂપે દેખાતું હોય પણ કુતરા વિના પણ બળદોથી ગાડાનો ભાર ખેંચાય છે માટે કુતરું ભારઆકર્ષણ કાર્ય પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય.

પ્રશ્ન → આવા અન્યથાસિદ્ધને ઓળખવાની જરૂર છે ?

જવાબ → હા, તે આ રીતે → કારણની વ્યાખ્યા છે - કાર્યની ઉત્પત્તિના અધિકરણમાં કાર્યોત્પત્તિની (અવ્યવહિત) પૂર્વકાળમાં વર્તમાન હોય તેને તે કાર્યનું કારણ કહેવાય. દા.ત. ઘડાની ઉત્પત્તિના અધિકરણ (કુંભારવાડા)માં ઘડો ઉત્પન્ન થયા પૂર્વે દણ્ડ - ચક્ર - કુંભાર - માટી વગેરે વર્તમાન (હાજર) હોય છે. તેથી આ બધાને ઘડાના કારણ કહેવાય.

પણ આવી વ્યાખ્યાથી તો ગધેરામ પણ ઘડાનું કારણ બની જશે - અર્થાત્

પહેલા કાર્યકારણભાવનું વિવેચન થઈ ગયું છે એ સમ્બન્ધમાં એક નવો વિચાર કરવાનો છે. ઘડો જ્યારે ઉત્પન્ન થયો તે પહેલા ચક્ર ભ્રમણા પછી દણ્ડ ચૂલામાં નાખ્યો અને બળી ગયો. ઘડો ઉત્પન્ન થયો ત્યારે તો એના અસ્તિત્વની રાખ થઈ ગયેલી તો એ દંડને ઘડાની ઉત્પત્તિનું કારણ શી રીતે કહી શકાય ?

એજ રીતે આ ભવમાં જે કાંઈ સુખ-સમૃદ્ધિ કે દુઃખ પીડા ભોગવીએ છીએ, તે પૂર્વભવમાં કરેલી દાનાદિ આરાધના કે જીવવિરાધનાનું કાર્ય (ફળ) છે-એવું શી રીતે માની શકાય ? પૂર્વભવમાં જે દાનાદિ આરાધના કરી તે તો એ ભવમાં જ પૂરી થઈ ગઈ હવે આ ભવમાં ફલોત્પત્તિ સમયે એનું નામ - નિશાન નથી તો એ ભવની દાનાદિ આરાધના સુખ - સમૃદ્ધિનું કારણ કે જીવવિરાધના આ ભવમાં દુઃખ-પીડાનું કારણ શી રીતે મનાય ?

એ જ રીતે કોઈ ગ્રન્થના પ્રારમ્ભમાં એક વરસ પહેલા મંગળાયરણ કરેલું અને આજે એ ગ્રન્થની સમાપ્તિ થઈ તો આજની સમાપ્તિમાં બારમહિના પહેલા કરેલું મંગળ શી રીતે કારણ મનાય ?

જો આવી રીતે દૂરના કાળમાં રહેલા કે ખતમ થઈ ચૂકેલા ભાવોને આજે થયેલા કાર્યમાં કારણ માની શકાય તો પછી ગઈકાલે સળગેલી ભટ્ટીથી આજની ખિયડી પાકી શકે ! તેમજ વરસ પહેલા કોઈએ ખાધું હોય તો આજે એનો ઓડકાર આવી શકે.

આ બધાનો જવાબ આ રીતે -

રાજા પોતાના રાજમહેલમાં બેઠો હોય અને પોતાનો સેનાપતિ યુદ્ધમાં શત્રુઓને મારી નાખે તો રાજમહેલમાં બેઠેલા રાજાનો વિજય થયો કહેવાય છે.

મહીના પહેલા મરીગયેલા રાજીવગાંધીનો મહિના પછી ચૂંટણીમાં વિજય થયો. રીમોટ કંટ્રોલથી અહીંયા સ્વીચ દબાય તો ઉપર આકાશમાં વિમાન ઊડે છે. તેમજ અહીંયા રહેલું લોહચુમ્બક દૂરરહેલા લોખંડને આકર્ષવાનું કામ કરે છે. આજે હડકાયું કુતરું કરડ્યું હોય તો પાંચવરસ પછી એના કડવાપરિણામ દેખાય.

શબ્દ વપરાય છે.

ન્યાયની ભાષામાં વ્યાપારની વ્યાખ્યા

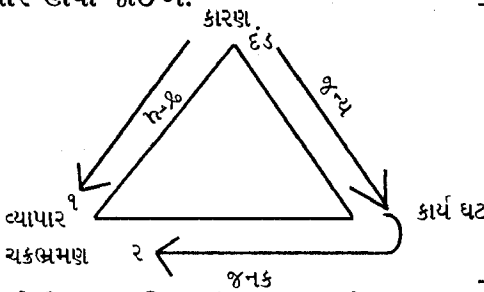
તદ્જન્યત્વે સતિ તદ્જન્યજનકત્વમ્ = તદ્વ્યાપારત્વમ્

પ્રશ્ન → વ્યાપાર કોને કહેવાય ? (પ્રતિનિધિ કોને કહેવાય ?)

જવાબ → તે કારણના વ્યાપાર (પ્રતિનિધિ)માં બે ધર્મો હોવા જોઈએ.

A તદ્જન્યત્વ અર્થાત્ વ્યાપાર પોતે તે કારણથી વચલા માધ્યમ તરીકે ઉત્પન્ન થયો હોવો જોઈએ.

B તદ્જન્યજનકત્વમ્ અર્થાત્ તે કારણથી જન્ય જે મુખ્યકાર્ય તેનો જનક વ્યાપાર હોવો જોઈએ.



ચક્રની ભ્રમણક્રિયા તે દંડનો વ્યાપાર છે. કેમકે દણ્ડનું મુખ્ય કાર્ય ઘટ છે. તેની જનક જે ભ્રમણક્રિયા તે પણ દંડથી જન્ય છે. એટલે ભ્રમણક્રિયા A દંડજન્ય છે, B દંડજન્ય ઘટની જનક (જનની) છે.

તેથી ભ્રમણક્રિયામાં ઘટજન્યત્વે સતિ ઘટજન્ય(ઘટ)જનકત્વમ્ આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા ઘટી શકે છે, તેથી દંડનો વ્યાપાર ભ્રમણક્રિયા થઈ.

૨૫મા પાઠની ભૂમિકા

આ વ્યાપાર કારણનો કાર્ય સાથેનો સમ્બન્ધ જોડવાનું કામ કરે છે. (કારણતા અવચ્છેદક સમ્બન્ધ)

કોઈપણ ભાવકાર્ય પોતાના ઉપાદાનકારણભૂત અવયવોમાં સમવાય-સમ્બન્ધથી ઉત્પન્ન થાય. દા.ત. મૃત્પિંડ (કપાલ)માં સમવાયસમ્બન્ધથી ઘટ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે અહીં કાર્યતા સમવાયસમ્બન્ધથી કહેવાય. કાર્ય જે સમ્બન્ધથી ઉત્પન્ન થાય તે કાર્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધ કહેવાય ∴ ઘટનિષ્કાર્યતાનો અવચ્છેદક સમ્બન્ધ સમવાય થયો. અથવા સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન ઘટનિષ્કાર્યતા. આ કાર્યતાથી કપાલમાં રહેલી કારણતા નિરૂપિત છે કેમકે બન્ને એક બીજાને સાપેક્ષ છે. તેથી સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન કાર્યતા નિરૂપિત કારણતા કપાલમાં છે.

એક નિયમ છે કે કાર્યના અધિકરણમાં (સમવાયી-ઉપાદાનકારણમાં) બધા જ કારણો કાર્યોત્પત્તિ વખતે હાજર રહેવા જોઈએ.

પ્રશ્ન→કપાલમાં ઘટોત્પત્તિકાળમાં કપાલ પોતે કયા સમ્બન્ધથી હાજર રહેશે ? શું કપાલમાં કપાલ, સંયોગ કે સમવાય સમ્બન્ધથી ચઢી બેસવાનું છે?

જવાબ → ના, કપાલમાં કપાલનું શું છે ? તાદાત્મ્ય છે. માટે તાદાત્મ્ય સમ્બન્ધથી કપાલરૂપ કારણ પોતે પોતાનામાં હાજર રહેશે. આ રીતે દરેક ઉપાદાનકારણ તાદાત્મ્યસમ્બન્ધથી જ કારણ બનતું હોય છે. પોતે જે સમ્બન્ધથી કારણ બને તે સમ્બન્ધ કારણતાવચ્છેદક સમ્બન્ધ કહેવાય. એટલે સમવાયસમ્બન્ધથી ઘટ (ઘટાત્મક) કાર્ય પ્રત્યે તાદાત્મ્યસમ્બન્ધથી કપાલ કારણ છે. તેને વધારે સારી ન્યાયની ભાષામાં એમ કહેવાય કે સમવાય અવચ્છિન્ન કાર્યતા નિરૂપિતકપાલનિષ્કારણતાવચ્છેદક સમ્બન્ધઃ તાદાત્મ્યમ્ અથવા તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન કપાલનિષ્કારણતા નિરૂપિત સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન કાર્યતાવાનુ ઘટઃ

તાદાત્મ્ય એ સાક્ષાત્ સમ્બન્ધ છે. બીજા બધા સમ્બન્ધો પરમ્પરાના સમ્બન્ધો છે. ઉપાદાનકારણસિવાય બાકીના બધા કારણો ઉપાદાનકારણમાં (કાર્યના અધિકરણમાં) તાદાત્મ્યથી નહીં રહી શકે કિન્તુ પરમ્પરા સમ્બન્ધથી રહી શકશે, કે જે સમ્બન્ધ કાર્યોત્પત્તિમાં તે તે કારણના માધ્યમરૂપ બનતો હોય.

પ્રશ્ન → ચક્રનો સંયોગ કપાલમાં હોય છે. તો શું સંયોગસમ્બન્ધથી ચક્ર કપાલમાં (માટીમાં) હાજર રહીને ઘટને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહી શકાય ?

જવાબ → ના, ચક્ર ફરતું ન હોય ત્યારે પણ સંયોગસમ્બન્ધથી કપાલમાં (માટીમાં) રહી શકે છે પણ તે વખતે ઘડો ઉત્પન્ન થતો નથી. એટલે ફલિતાર્થ એ થાયો કે સંયોગસમ્બન્ધથી ચક્ર ઘટનું કારણ નથી. અર્થાત્ ચક્રનિષ્કારણતાવચ્છેદકસમ્બન્ધ સંયોગ નથી.

પ્રશ્ન → તો પછી અહીં કયો સમ્બન્ધ કારણતાવચ્છેદક બનશે ?

જવાબ → અહીં એ જોવાનું કે ચક્રનો જે વ્યાપાર કપાલમાં રહીને ઘટોત્પત્તિનો હેતુ બનતો હોય તે કારણતાવચ્છેદક સમ્બન્ધ બનશે.

સંયોગ તો હમણાં જ જોયું એ પ્રમાણે ઘટોત્પત્તિનો હેતુ બનતો ન હોવાથી તે

સંયોગને વ્યાપાર માનવો નકામો છે. પરન્તુ ચક્રમાં જે ભ્રમણક્રિયા છે. તેનાથી મૂર્તિપિંડમાં ભ્રમણક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. તેના પરિણામે ઘટોત્પત્તિ થાય છે. માટે સ્વનિષ્ઠભ્રમિજન્યભ્રમણવત્વરૂપ સંબંધ ચક્રનિષ્ઠકારણતાનો અવચ્છેદક બનશે.

એટલે ચક્રનિષ્ઠભ્રમણક્રિયા-જન્યભ્રમણક્રિયા ઉપાદાન-કારણભૂત માટીપિંડમાં રહેતી હોવાથી સ્વ(ચક્ર)-નિષ્ઠ ભ્રમિજન્યભ્રમિવત્વ (જે કપાલમાં છે તે) સંબન્ધથી ચક્ર કપાલ (માટીપિંડ)માં હાજર રહીને ઘટોત્પત્તિનું કારણ બને છે. અહીં ચક્રનિષ્ઠકારણતાનો અવચ્છેદક સમ્બન્ધ સ્વનિષ્ઠ ભ્રમિજન્ય ભ્રમિ (જે વ્યાપારરૂપ છે તે) બનશે.

પ્રશ્ન :- દંડનિષ્ઠ કારણતાનો અવચ્છેદક સમ્બન્ધ કોણ બનશે ?

જવાબ :- દંડથી ચક્રમાં ભ્રમણક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે સ્વજન્ય ભ્રમિજન્ય ભ્રમિવત્વ સમ્બન્ધથી દંડ પણ માટીપિંડમાં રહીને ઘટોત્પત્તિનું કારણ બનશે. (ખાસ નોંધ કરો - ચક્રની કારણતામાં ઉપર 'સ્વનિષ્ઠ' છે જ્યારે દંડની કારણતામાં 'સ્વજન્ય' છે.) અહીં સ્વજન્યભ્રમિ એ દંડનો વ્યાપાર છે.

પ્રશ્ન :- કુંભાર ક્યા સમ્બન્ધથી ઘટનું કારણ છે ?

જવાબ :- કુંભાર પોતાના વિશિષ્ટ પ્રયત્નવાળી આંગળીઓની રમતથી ઘટને એવી રીતે સ્પર્શે છે (સંયોગ કરે છે,) કે જેથી ઘડાનું નિર્માણ થાય છે. તેથી સ્વનિષ્ઠ કૃતિજન્ય વિજાતીય સંયોગ સમ્બન્ધથી કુંભાર માટીપિંડ સુધી પહોંચશે અને ઘડો બનાવશે. અહીં સ્વવૃત્તિ કૃતિજન્ય વિજાતીય સંયોગ એ જ કુંભારનો વ્યાપાર છે અને ઘટનિષ્ઠ કાર્યતા નિરૂપિત કુલાલનિષ્ઠ કારણતાનો અવચ્છેદક સમ્બન્ધ પણ એ જ છે.

૨૬

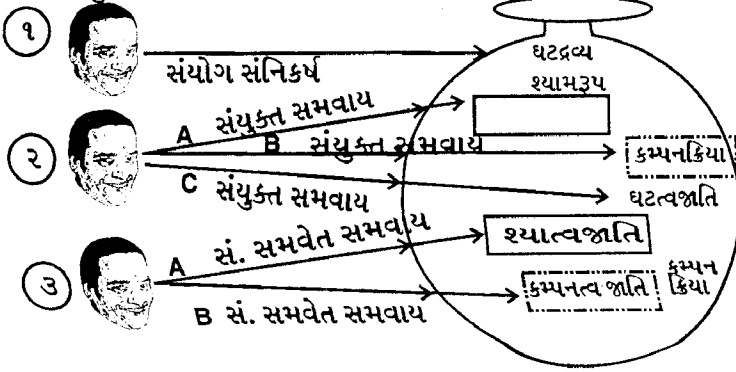
સંનિકર્ષ

૧. ચક્ષુ નો સંયોગ ઘટદ્રવ્ય સાથે
૨. ચક્ષુ સંયુક્ત ઘટનો સમવાય
A - શ્યામરૂપમાં B - કમ્પનક્રિયામાં C - ઘટત્વ જાતિમાં
૩. ચક્ષુ સંયુક્ત ઘટમાં સમવેત
A શ્યામરૂપનો સમવાય શ્યામત્વ જાતિમાં
B કમ્પનક્રિયાનો સમવાય કમ્પનત્વ જાતિમાં

ચક્ષુ ઈન્દ્રિય

સંનિકર્ષના છ પ્રકારો -

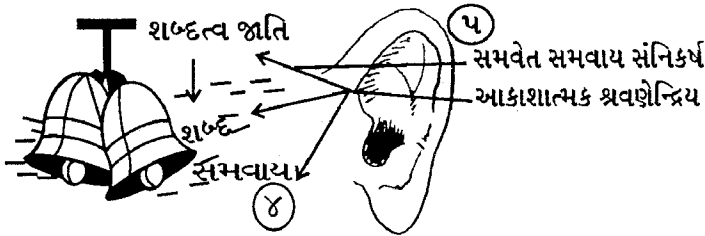
ડોલતો કાળો ઘડો



શબ્દ વિભાગને લાગુ પડતા

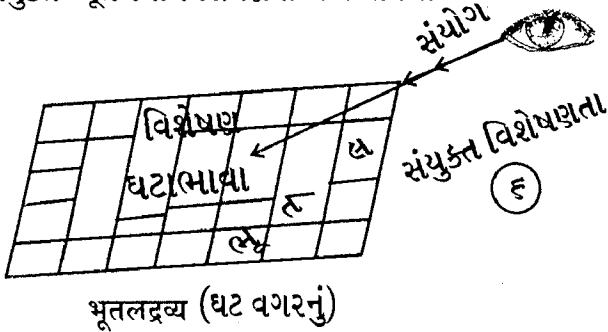
બે સંનિકર્ષ ણ. - શ્રોત્રેન્દ્રિય (આકાશ)નો સમવાય શબ્દમાં.

પ. શ્રોત્રેન્દ્રિય સમવેત શબ્દનો સમવાય શબ્દત્વ જાતિમાં



૬. વિશેષણતા સંનિકર્ષ

ચક્ષુ:સંયુક્ત ભૂતલની વિશેષણતા ઘટાભાવમાં.



આ છ સંનિકર્ષને સમજવા માટે આગળ વાંચો.

(૨૬ ચાલુ) લૌકિક સન્નિકર્ષ

સન્નિકર્ષ વ્યાખ્યા : પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાટે ઈન્દ્રિય અને વિષયનું જોડાણ આવશ્યક હોય છે એ જોડાણને જ સન્નિકર્ષ કહેવામાં આવે છે.

સન્નિકર્ષના બે પ્રકાર ૧. લૌકિક સન્નિકર્ષ ૨. અલૌકિક સન્નિકર્ષ
લૌકિક સન્નિકર્ષના છ પ્રકાર છે.

સન્નિકર્ષના છ પ્રકારો સમજવા માટે કઈ-કઈ ચીજનું કઈ કઈ ઈન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ થાય છે તે તપાસવું જોઈએ. વિશેષપદાર્થ અતીન્દ્રિય છે. અને લગભગ સમવાય પણ અતીન્દ્રિય છે. તેથી એના ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનો સવાલ નથી. પહેલાનમ્બરવાળા દ્રવ્યપદાર્થમાં આત્મા - આકાશ - કાળ - દિશા - વાયુ-મન આ છ દ્રવ્યો અરૂપી હોવાથી એનું ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ થતું નથી. પૃથ્વી - જલ - અગ્નિ આ ત્રણ દ્રવ્યોનું ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ થાય છે. એ પણ બધી ઈન્દ્રિયથી નહિ કિન્તુ ચક્ષુ અને ત્વગિન્દ્રિય એ બે થી જ એનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. તો આ બે ઈન્દ્રિયનું, વિષયભૂત પૃથ્વી - જલ - અગ્નિ સાથે ક્યું જોડાણ થાય છે તે તપાસો. એટલે સન્નિકર્ષનો પહેલોપ્રકાર ફલિત થશે.

૧. સંયોગ સન્નિકર્ષ = ન્યાયમતે ચક્ષુ અને ત્વગિન્દ્રિય સાથે અગ્નિ - જલ કે પાર્થિવ (ઘડો, વસ્ત્ર, પાષાણ, રેતી વિ. વિ.) દ્રવ્યનો સંયોગ થાય ત્યારે 'આ અગ્નિ / જલ છે.' વિ.વિ. ચાક્ષુષ અને સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ થાય છે. ટૂંકમાં દ્રવ્યના પ્રત્યક્ષ માટે સંયોગ સન્નિકર્ષ બને છે.

૨. સંયુક્ત સમવાય :- સંયોગ તો માત્ર એકદ્રવ્યનો બીજાદ્રવ્ય સાથે જ હોય. પરન્તુ દ્રવ્યનો ગુણ-ક્રિયા કે જાતિ સાથે સંયોગ સમ્બન્ધ હોય નહિ. તેથી દ્રવ્યમાં રહેલા ગુણો (રૂપ-રસ વિ.) ક્રિયાઓ (ગમન વિ.) કે (ઘટત્વ, દ્રવ્યત્વ વિ.) જાતિઓનું ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કરવા માટે એકલો સંયોગ સન્નિકર્ષ નહિ બની શકે, ત્યારે ઈન્દ્રિયનું ગુણ - ક્રિયા - જાતિ સાથે જોડાણ શી રીતે થશે ?

જવાબ → દ્રવ્ય મારફતે જોડાણ થશે. તે આ રીતે, ગુણ - ક્રિયા જાતિના આશ્રયભૂત દ્રવ્ય સાથે ઈન્દ્રિયોનો સંયોગ છે. અને આશ્રયદ્રવ્ય સાથે ગુણ ક્રિયા જાતિનો સમવાયસમ્બન્ધ છે. અર્થાત્ ઈન્દ્રિયથી સંયુક્ત આશ્રયદ્રવ્યનો સમવાય ગુણ વિ. સાથે છે. તેથી ઈન્દ્રિયોનો ગુણ - ક્રિયા અને દ્રવ્યનિષ્ઠ જાતિ

સમવાયસમ્બન્ધથી થશે. માટે શબ્દના પ્રત્યક્ષમાં વચમાં સંયોગનું માધ્યમ ન હોવાથી એકલો સમવાય જ સન્નિકર્ષ બનશે.

૫. સમવેત સમવાય સન્નિકર્ષ → ઉપર કહ્યું એ રીતે સંયોગની દરમ્યાનગિરિ ન હોવાથી શબ્દગુણ નિષ્ઠ શબ્દત્વ, કત્વ, ખત્વ વગેરે જાતિઓનું પ્રત્યક્ષ કરવા માટે સમવેતસમવાયસન્નિકર્ષની જરૂર પડશે. કર્ણોન્દ્રિયમાં સમવેત (સમવાય સમ્બન્ધથી વૃત્તિ એવો જે શબ્દ ગુણ)માં સમવાયસમ્બન્ધથી રહેનાર શબ્દત્વ વિ. જાતિઓ છે.

૬. વિશેષણતા → દ્રવ્ય - ગુણ - ક્રિયા અને સામાન્ય આ ચારેયના પ્રત્યક્ષમાટે ઉપરના પાંચ સન્નિકર્ષ આવશ્યક છે તથા સમવાય અને વિશેષનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. એટલે હવે સાતમા પદાર્થ અભાવનું પ્રત્યક્ષ કરવા માટે ક્યો સન્નિકર્ષ કામ આવે તે જોવાનું રહ્યું. અભાવ સર્વત્ર વિશેષણતા સમ્બન્ધથી રહેનારો છે. એટલે અભાવ ચાહે દ્રવ્યમાં રહ્યો હોય, ગુણમાં રહ્યો હોય, ક્રિયામાં રહ્યો હોય કે ગમે ત્યાં રહ્યો હોય, સીધે સીધો સાક્ષાત્ સંયોગ કે સમવાય સન્નિકર્ષ લાગુ નહિ પડે. **A** દા.ત. ઘટનો અભાવ જો ભૂતલદ્રવ્યમાં હોય તો, ભૂતલદ્રવ્ય ઈન્દ્રિયથી સંયુક્ત છે અને ભૂતલદ્રવ્યમાં વિશેષણતા સમ્બન્ધથી ઘટનો અભાવ રહે છે માટે સંયુક્તવિશેષણતા સન્નિકર્ષથી એનું પ્રત્યક્ષ થશે. **B** અભાવ જો ગુણ - ક્રિયામાં કે દ્રવ્યનિષ્ઠ જાતિમાં રહેલો હોય તો સંયુક્તસમવેતવિશેષણતા સન્નિકર્ષ બનશે. કારણકે ઈન્દ્રિયથી સંયુક્તદ્રવ્ય છે. એમાં સમવેત ગુણ ક્રિયા કે જાતિ છે. અને એમાં વિશેષણતા સમ્બન્ધથી અભાવ રહે છે. દા.ત. રૂપમાં, ગમનક્રિયામાં, કે દ્રવ્યત્વમાં રહેલા ઘટાભાવ પટાભાવ વિ.નું પ્રત્યક્ષ સંયુક્ત-સમવેત વિશેષણતા સન્નિકર્ષથી થશે. **C** ઘટપટનો અભાવ જો ગુણ કે ક્રિયાનિષ્ઠ રૂપત્વ કે ગમનત્વાદિ જાતિઓમાં રહેલો હોય તો સંયુક્ત સમવેત-સમવેત વિશેષણતા સન્નિકર્ષ લગાડવો પડશે, કેમકે ઈન્દ્રિયથી સંયુક્ત દ્રવ્ય - **A** એમાં સમવેત છે રૂપાદિ ગુણ અથવા ગમનાદિ ક્રિયા - **B** એમાં સમવેત છે રૂપત્વાદિ અથવા ગમનત્વાદિ જાતિઓ - **C** એમાં વિશેષણતા સમ્બન્ધથી ઘટાભાવ કે પટાભાવ રહે છે.

ઉપરોક્ત ત્રણેપ્રકારના વિશેષણતાસન્નિકર્ષોને અલગ અલગ ગણવાને બદલે એક વિશેષણતાસન્નિકર્ષરૂપે સંગૃહીત કરીને છટ્ટા સન્નિકર્ષની ગણતરીમાં લઈ લીધા છે.

***** ૧૩૧

સહચારના દર્શનથી ‘જ્યાં જ્યાં ધૂમ ત્યાં ત્યાં અગ્નિ’ આ રીતે સકલધૂમમાં સ્વ-સ્વ આશ્રયનિષ્ઠ બધા અગ્નિની વ્યાપ્તિનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તે પણ અલૌકિક સંનિકર્ષથી થાય છે - એમાં નજરસામે રહેલા મહાનસીય ધૂમ કે અગ્નિ સાથે તો ઈન્દ્રિયનું સીધું જોડાણ છે પણ કાંઈ જગતના બધા ધૂમ / અગ્નિ સાથે ઈન્દ્રિયનું સીધું જોડાણ નથી. ‘જ્યાં જ્યાં ધૂમ....’ આ અંશમાં ધૂમના સકલઆશ્રયોમાં રહેલા તમામધૂમોનું પ્રત્યક્ષ છૂપાયેલું છે. (એક સુસાધુના ભાવથી દર્શન પ્રત્યક્ષમાં જેમ અઢીઢીપના તમામ સુસાધુનું દર્શન પ્રત્યક્ષ છૂપાયેલું હોય છે.) ઈન્દ્રિયનું સીધું જોડાણ ન હોવાથી અહીં ધૂમ / અગ્નિનું જોડાણ કરવું પડશે એટલે અહીં પણ સામાન્યલક્ષણ સંનિકર્ષ ભાગ ભજવે છે.

★ જ્ઞાનલક્ષણ સંનિકર્ષ ★

સુગન્ધ / દુર્ગન્ધનું પ્રત્યક્ષ દ્રાણેન્દ્રિયથી થાય છે. તેમ છતાં દૂર રહેલા ચન્દનકાષ્ઠ સાથે ચક્ષુનો સંપર્ક થતાં જ તરત ‘સુરભિ ચન્દનમ્’ આવું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થઈ જાય છે. આ પ્રત્યક્ષ ચાક્ષુષ છે. કારણ કે ચક્ષુથી જોઈને થયું છે. પણ હવે પ્રશ્ન એ છે કે ચન્દનદ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ તો ચક્ષુથી થઈ શકે પણ સૌરભનું પ્રત્યક્ષ ચક્ષુથી શી રીતે થાય ? સૌરભ કાંઈ ચક્ષુગ્રાહ્ય ગુણ નથી. આવા સ્થળમાં કઈરીતે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય તે જુઓ → જ્યારે ચક્ષુ અને ચન્દન કાષ્ઠનો સંનિકર્ષ થાય છે ત્યારે તરત જ સૌરભના પૂર્વાનુભવના સંસ્કારો જાગ્રત થઈ જતાં તરત જ સૌરભનું સ્મૃતિજ્ઞાન થઈ જાય છે. અને તે પછી તરત જ ચન્દનનું ચાક્ષુષજ્ઞાન થાય છે. તે ચાક્ષુષજ્ઞાનમાં પેલા સ્મૃતિજ્ઞાનનો વિષય સૌરભ પણ છપાઈ જાય છે. આ રીતે ‘સુરભિ ચન્દનમ્’ એવા ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષમાં ચક્ષુમાટે અયોગ્ય એવી સૌરભ પણ વિષય બની જાય છે.

અહીં સૌરભરૂપ વિષય સ્મૃતિજ્ઞાનના માધ્યમે જ્ઞાત થાય છે. તેથી એ સ્મૃતિજ્ઞાને સંનિકર્ષનું કામ કર્યું કહેવાય. એને જ જ્ઞાનલક્ષણ સંનિકર્ષ કહેવાય.

ઉદા૦ ૨ → રસ્તા પર પડેલી છીપને જોઈને ‘ઈદં રજતમ્’ એવું ભ્રમરૂપ પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યાં રજત તો સામે છે નહિ છતાં એનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ કઈ રીતે થાય છે ?

જવાબ → છીપસાથે ચક્ષુસંનિકર્ષ થાય ત્યારે ચકચકાટ (ચાકચિકચ) રૂપી સમાનધર્મદ્વારા રજતનું સ્મરણજ્ઞાન થઈ જાય છે. તેથી ‘ઈદં’ રૂપે થયેલા શુક્તિના પ્રત્યક્ષમાં રજત વિષયરૂપે છપાઈ જાય છે. અહીં પણ સ્મૃતિજ્ઞાનના

***** ૧૩૩

માધ્યમે પ્રત્યક્ષ થાય છે તેથી જ્ઞાનલક્ષણાસંનિકર્ષે ભાગ ભજવ્યો છે.

આ જ્ઞાનલક્ષણા સંનિકર્ષને વૈજ્ઞાનિક (એટલે કે વિજ્ઞાનપ્રેરિત) સમ્બન્ધ અથવા વૈજ્ઞાનિક પ્રત્યાસત્તિ પણ કહેવાય છે.

પ્રત્યભિજ્ઞા :- ‘આ જ પેલો માણસ’ / ‘તે જ આ’ વગેરે જે પૂર્વકાલીન અને વર્તમાનકાલીન એકવસ્તુના (એકીકરણનું) અભેદનું અનુસન્ધાનરૂપ જ્ઞાન થાય છે. તેને પ્રત્યભિજ્ઞા કહેવાય. એમાં વર્તમાન અંશનું પ્રત્યક્ષ લૌકિકસંનિકર્ષજન્ય છે. પણ ‘ભૂતકાલીનતા’ અંશનું પ્રત્યક્ષ સ્મૃતિજ્ઞાનદ્વારા થયું હોવાથી અલૌકિક (જ્ઞાનલક્ષણા) સંનિકર્ષજન્ય છે. તેથી આ પ્રત્યક્ષ એક અંશમાં લૌકિક અને બીજા અંશમાં અલૌકિક કહેવાય. આનાથી પૂર્વકાલીન - વર્તમાનકાલીન વસ્તુમાં અભેદ સિદ્ધ થાય છે.

સ્મૃતિ :- સંસ્કારજન્ય જ્ઞાન=સ્મૃતિ: કહેવાય છે. તીવ્ર અનુભવ આત્મામાં સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરે છે. કાલાન્તરે જ્યારે એ સંસ્કારોનો પ્રબોધ કરનારું કોઈ નિમિત્ત ઊભું થાય ત્યારે પૂર્વ સંસ્કાર જાગ્રત થઈ જવાથી અનુભવેલી ચીજ - વસ્તુ કે ઘટનાનું સ્મરણ થઈ જાય છે. અનુભૂતિ કારણ છે, સંસ્કાર દ્વાર છે અને સ્મૃતિ એ કાર્ય છે.

યોગજપ્રત્યાસત્તિ (યોગજ સંનિકર્ષ)

યોગીઓને યોગના અભ્યાસથી એક એવું શુભ અદૃષ્ટ (પુણ્ય) ઊભું થાય છે કે જેનાથી એ દૂરક્ષેત્રવર્તી અને દૂરકાળવર્તી તથા સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિય અણુ - આકાશાદિ સકલ પદાર્થોનું મનથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કરી શકે છે.

આ અદૃષ્ટ પણ બે પ્રકારનું છે - (૧) એકથી પદાર્થોનો બોધ નિરંતર યાને હંમેશા ચાલુ રહે છે, અને (૨) બીજાથી જ્યારે ચિંતા કરે કે ‘મારે આ જાણવું છે’ ત્યારે જ બોધ થાય છે. આ હિસાબે સર્વદા જ્ઞાનવાળા યોગીને ‘યુક્તયોગી’ કહે છે અને ચિંતા કરે ત્યારે જ થતા જ્ઞાનવાળા યોગીને ‘યુંજનયોગી’ કહે છે. આમાં જે યોગજ ધર્મ (=અદૃષ્ટ) ઉત્પન્ન થાય તે જ સંનિકર્ષનું કામ કરે, એટલે એને યોગજ પ્રત્યાસત્તિ (=સંનિકર્ષ) કહે છે.

(ન્યાયભૂમિકા - પૃષ્ઠ ૨૭૧-૨૭૨)

અત્યન્તાભાવ અને અન્યોન્યાભાવ સાતમા નમ્બરનો પદાર્થ છે. મીમાંસકના મતે અભાવનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. એના મતે તો અભાવનું જ્ઞાન અભાવપ્રમાણ નામના છટ્ટા પ્રમાણથી થાય છે.

નૈયાયિક વગેરે દર્શનકારોના મતે અભાવનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે. અભાવનું પ્રત્યક્ષ થવા માટે એના અધિકરણનું પ્રત્યક્ષ, સંયુક્ત વિશેષણતાસંનિકર્ષ, પ્રતિયોગીનું સ્મરણ આ બધા કારણો છે. એક અધિકરણમાં હજારો લાખો અભાવો વિદ્યમાન હોય છે. પણ બધાનું સતત પ્રત્યક્ષ ચાલ્યા કરતું નથી, પણ જે અભાવનો પ્રતિયોગી યાદ આવે એ પ્રતિયોગીના અભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે વખતે યોગ્યાનુપલબ્ધિ પણ અભાવપ્રત્યક્ષમાં હેતુ બને છે. તે નીચે પ્રમાણે વિસ્તારથી સમજવાની જરૂર છે.

કોઈ એક કાચની બરણીમાં ફલ ન હોય ત્યારે તેમાં 'ફલ નથી' એમ કહી શકાય છે. કેમકે ફલાભાવ ત્યાં પ્રત્યક્ષ છે, પરન્તુ વાયુ નથી એમ કહી શકાય નહિ. કારણકે વાયુના અભાવનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે નહિ, બરણીમાંથી વાતશોષકપંપદ્વારા બધો વાયુ બહાર ખેંચી કાઢ્યો હોય ત્યારે તેમાં વાયુનો અભાવ હોઈ શકે છે. પણ તેનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી - એનું શું કારણ તે તપાસવું જોઈએ.

બરણીમાં વાયુ હોય તો પણ 'વાયુ છે.' એમ પ્રત્યક્ષથી જોઈને કહી શકાય નહીં કેમકે વાયુમાં રૂપ ન હોવાથી વાયુ અતીન્દ્રિય છે. તેથી તેનું જ્ઞાન અનુમાન વગેરેથી થાય, પણ પ્રત્યક્ષ ન થઈ શકે. ઘડો જો ભૂતલમાં હોય તો એનું પ્રત્યક્ષ થયા વિના રહે જ નહિ પણ એ ન હોય ત્યારે એની ઉપલબ્ધિ (પ્રત્યક્ષાદિજ્ઞાન) ન થવાથી ઘટાનુપલબ્ધિદ્વારા ઘટાભાવનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે, અર્થાત્ ઘડો ન દેખાય તો નિશ્ચિત પણે કહી શકાય કે ઘટાભાવ છે. (ઘડો નથી.) પણ વાયુ ન દેખાય તો 'વાયુનો અભાવ છે.' એમ નિશ્ચિતપણે ન કહી શકાય. કારણ કે ઘડો પ્રત્યક્ષને લાયક છે પણ વાયુ પ્રત્યક્ષને લાયક નથી.

નિષ્કર્ષ એ ફલિત થયો કે (પ્રતિયોગીનું) પ્રત્યક્ષ થવામાં પ્રતિયોગીની યોગ્યતા (રૂપ - મહત્પરિમાણ વિ.) કારણ છે પણ અભાવનું પ્રત્યક્ષથવામાં યોગ્ય (પ્રતિયોગી)ની અનુપલબ્ધિ હેતુ છે. યોગ્યાનુપલબ્ધિ એટલે યોગ્ય

સમગ્ર વ્યાખ્યામાં બહુવ્રીહિ સમાસ છે તેનો હવે આ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો. પ્રતિયોગીના (ઘટના) પ્રસંજનદ્વારા પ્રસંજિત થઈ શકે છે પ્રતિયોગી (=ઉપલબ્ધિ) જેનો એવી અનુપલબ્ધિ, એને પ્રતિયોગીપ્રસંજનપ્રસંજિતપ્રતિયોગિક કહેવાય. ક પ્રત્યય બહુવ્રીહિસમાસનો છે. વ્યાખ્યાને ધર્મપ્રધાન બનાવવા માટે એના ઉપર ત્વપ્રત્યય લાગાવ્યો છે. (ન્યાયમતમાં દરેક વ્યાખ્યાઓ ધર્મપ્રધાન નિર્દેશવાળી કરાય છે.)

અત્યન્તાભાવના પ્રત્યક્ષમાં આવી યોગ્યાનુપલબ્ધિ હેતુ છે. જ્યારે અન્યોન્યાભાવના પ્રત્યક્ષમાં અધિકરણની પ્રત્યક્ષયોગ્યતા એ જ હેતુ છે. પિશાય કે વાયુ પ્રત્યક્ષયોગ્ય નથી તેથી તેના અત્યન્ત અભાવનું પ્રત્યક્ષ શક્ય નથી, છતાં પણ સ્તંભાદિમાં પિશાય કે વાયુના ભેદનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. વાયુ કે પિશાયનો ભેદ જે અધિકરણમાં રહે છે તે અધિકરણ (સ્તમ્ભ - કુમ્ભાદિ) પ્રત્યક્ષને યોગ્ય હોય તો પિશાય કે વાયુના ભેદનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકશે. પરંતુ જે અધિકરણ (વાયુ કે પિશાય) પ્રત્યક્ષ ને અયોગ્ય હોય તેમાં ભેદનું પ્રત્યક્ષ ન થાય. દા.ત. પિશાયના ભેદનું વાયુમાં કે વાયુભેદનું પિશાયમાં પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી.

પ્રશ્ન :- પ્રતિયોગીની અનુપલબ્ધિ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય ? એની શી રીતે ખબર પડે ?

ઉત્તર :- જે પ્રતિયોગી-સત્ત્વના પ્રસંજન યાને આપાદન (આરોપ)થી ઉપલબ્ધિ પ્રસંજિત યાને આપાદિત (આરોપિત) બની શકે, તે પ્રતિયોગીની ઉપલબ્ધિ યોગ્ય કહેવાય અને એવી ઉપલબ્ધિના અભાવને યોગ્યાનુપલબ્ધિ કહેવાય. દા.ત. 'યદિ અત્ર ઘટઃ સ્યાત્ તદા ઉપલભ્યેત' 'યદિ અત્ર ઘટસત્ત્વં સ્યાત્ તદા ઘટોપલબ્ધિઃ સ્યાત્' એવું જ્યાં આપાદન થઈ શકે, ને ત્યાં જો પ્રતિયોગીની ઉપલબ્ધિ ન થતી હોય, તો એ યોગ્યાનુપલબ્ધિ કહેવાય. એવી અનુપલબ્ધિ એ પ્રતિયોગીના અભાવના પ્રત્યક્ષમાં કારણ છે. પરંતુ પિશાય અતીન્દ્રિય (ઈન્દ્રિયથી અદૃશ્ય) હોવાથી એના માટે એવું થઈ શકતું નથી કે 'યદિ વૃક્ષે પિશાચસત્ત્વં સ્યાત્ તદા પિશાચોપલબ્ધિઃ સ્યાત્', કારણકે એનું સત્ત્વ (અસ્તિત્વ=હાજરી) હોય તોય એ ઉપલબ્ધિને (=પ્રત્યક્ષથવાને) અયોગ્ય છે. (ન્યાયભૂમિકા પૃષ્ઠ ૨૮૦-૨૮૧)

તદ્વિપરીતગ્રાહી પર્યુદાસના બીજા દેષાન્તો

અનાદરઃ = તિરસ્કાર, અપચ્ચં = નુકશાનકારક, અલાભઃ = નુકશાન
અનુદારઃ = કંજુસ, અનલ્પં = બહુ (ઘણું), અમન્દઃ = તીવ્ર, અભાગી નરઃ
= અલ્પભાગ્યવાળો પુરુષઃ, અજ્ઞાન = મિથ્યાજ્ઞાન, અભાવઃ = ભાવવિરોધિ,
અશક્તિ = અલ્પશક્તિ, અચેલ = અલ્પવસ્ત્રવાળો. અલ્પતાર્થમાં નજ્ ને
બદલે નિર્ ઉપસર્ગ વધારે વપરાય છે. દા.ત. નિર્ધન = અલ્પધનવાળો, અકેશો
નરઃ = અલ્પવાળવાળો મનુષ્યઃ નિસ્તેજઃ અલ્પતેજવાળો, નિર્વીર્યઃ =
અલ્પવીર્યવાળો.

પ્રસજ્યનજ્ માટે 'નાસ્તિ', 'ન વિદ્યતે' પ્રયોગ પણ થાય છે. નજ્(બહુ-
દ્રીહી)સમાસ પણ થાય છે. દા.ત. અચેતનં શરીરં = શરીરે ચેતના નાસ્તિ.
પર્યુદાસનજ્ હંમેશા નજ્તત્પુરુષ સમાસમાં જ વપરાશે. અનુદારઃ પુરુષઃ = કૃપણઃ
પુરુષઃ કહેવાય પણ 'ન ઉદારઃ પુરુષઃ' એમ પ્રયોગ થતો નથી. અનૃતં ભાષતે =
મૃષા ભાષતે પ્રયોગ થાય. 'ઋતં ન ભાષતે' પ્રયોગ મૃષાવાદી માટે ન થાય. કારણકે
તેવા અર્થમાં તો મૌન રહે કે જુદું બોલે તો પણ એવો પ્રયોગ થવાની આપત્તિ
આવે જે ઈષ્ટ નથી. અપ્રશસ્ત અર્થમાં પણ નજ્શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. દા.ત.
અભાવઃ = દુર્ભાવઃ અપ્રશસ્તભાવઃ, (દા.ત. છોકરાને તેના બાપપર અભાવ થઈ
ગયો.) અવઘ્નઃ નિન્દા કરવા યોગ્યઃ અવિનીતઃ દુર્વિનીત. વગેરે.

સાદૃશ્યં તદભાવશ્ચ તદન્યત્વં તદલ્પતા । અપ્રાશસ્ત્યં વિરોધશ્ચ નજર્થાઃ
ષટ્ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ઉદા૦ ૧ - અપ્રાહ્મણ. ૨ - અપાપમ્, ૩ - અઘટઃ ૪ -
અકેશા ૫ - અનુદરા કન્યા ૬ - અસુરઃ ।

અપ્રાહ્મણ એટલે બ્રાહ્મણ નહીં પણ ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય.

અપાપ એટલે પાપનો અભાવ. (પ્રસજ્યનજ્)

અઘટ એટલે ઘટ ભિન્ન દ્રવ્ય.

અકેશા એટલે ટુંકા અને અલ્પવાળ વાળી સ્ત્રી.

અનુદરા કન્યા એટલે પેટ વગરની એમ નહીં પણ ગર્ભધારણ
કરવાને અયોગ્ય એવી કન્યા.

અસુર એટલે સુર અર્થાત્ દેવોનો વિરોધી એવો દાનવ. (સંસ્કૃત
વગેરેમાં 'નજ્' પદનો સમાસમાં 'અ' કે 'અન્' આદેશ થઈ જાય છે.)

કરણ ? તો જવાબ આપવો પડે કે 'રૂપ અને રસનું'. સમાનાધિકરણ શબ્દ આ અર્થમાં ભાગ્યે જ વપરાય છે. બીજો અર્થ બહુવ્રીહિસમાસ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે - (સમાનં અધિકરણં યસ્ય સઃ) જે બે ધર્મો એક જ અધિકરણમાં એક સાથે રહેતાં હોય તે બે ધર્મ પરસ્પર એકબીજાના સમાનાધિકરણ કહેવાય. દા.ત. રૂપ એ રસનું સમાનાધિકરણ છે અને રસ એ રૂપનું સમાનાધિકરણ છે.

વ્યધિકરણ → જે બે ધર્મોના અધિકરણ ભિન્ન ભિન્ન હોય તે બે ધર્મોને પરસ્પર વ્યધિકરણ કહેવાય. અહીં બહુવ્રીહિ સમાસ વિભિન્નં અધિકરણં યસ્ય સઃ આ રીતે કરવો.

ટૂંકમાં કોઈપણ બે જાતિ જો પરસ્પર સમાનાધિકરણ હોય તો વ્યાપ્યવ્યાપક હોવી જ જોઈએ. અર્થાત્ પરસ્પર પરાડપરભાવ હોવો જોઈએ.

વ્યાપ્ય-વ્યાપક

જે ધર્મ બીજા ધર્મનો અવશ્ય સમાનાધિકરણ હોય તે ધર્મ વ્યાપ્ય કહેવાય. દા.ત. ઘટત્વ એ દ્રવ્યત્વનું અવશ્ય સમાનાધિકરણ હોય છે. (કારણ કે જે ઘડા હોય છે તે દ્રવ્યમાંથી જ બનેલા હોય છે.)

પ્રશ્ન → વ્યાપક કોને કહેવાય ?

જવાબ → કોઈ એકધર્મ બીજાધર્મનો અવશ્ય સમાનાધિકરણ હોય તો તે બીજોધર્મ વ્યાપક કહેવાય. દા.ત. ઘટત્વધર્મ એ હંમેશા બીજા દ્રવ્યત્વ ધર્મનો અવશ્ય સમાનાધિકરણ હોવાથી બીજોધર્મ દ્રવ્યત્વ એ ઘટત્વનો વ્યાપક કહેવાય. અહીં ઘણા ઉદાહરણો ઉપલબ્ધ થાય છે.

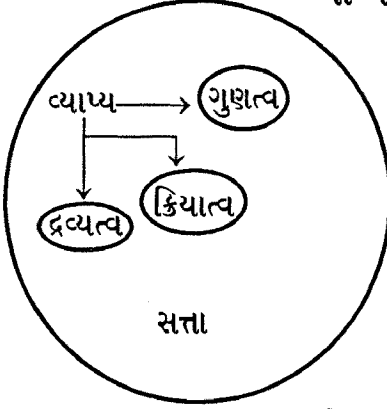
વ્યાપક	વ્યાપ્ય
સત્ત્વ	દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ
દ્રવ્યત્વ	પૃથ્વીત્વ, જલત્વ
પૃથ્વીત્વ	પાષાણત્વ, મૃત્ત્વ
મૃત્ત્વ	ઘટત્વ
ગુણત્વ	રૂપત્વ, રસત્વ
રૂપત્વ	શ્યામત્વ, નીલત્વ

વ્યાપકનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત હોય છે. જ્યારે વ્યાપ્યનું ક્ષેત્ર એના કરતાં સંકુચિત હોય છે. પણ વ્યાપ્યનું વર્તુળ હંમેશા વ્યાપકના વર્તુળમાં સમાઈ જતું હોય છે.

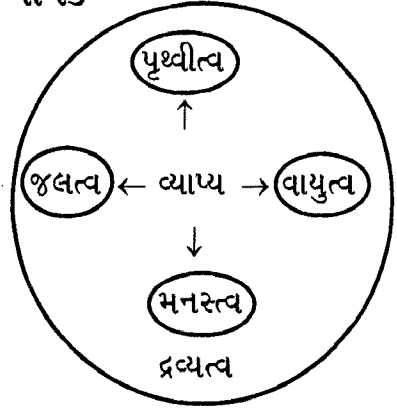
ઉદાહરણ જુઓ પૃષ્ઠ ૧૪૨.

***** ૧૪૧

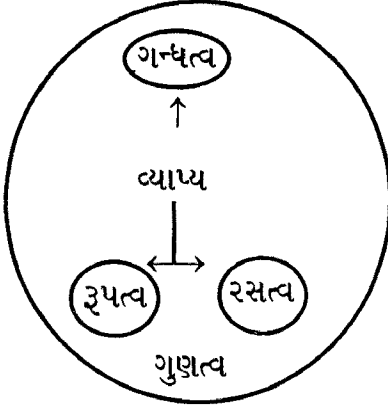
વ્યાપ્ય-વ્યાપક



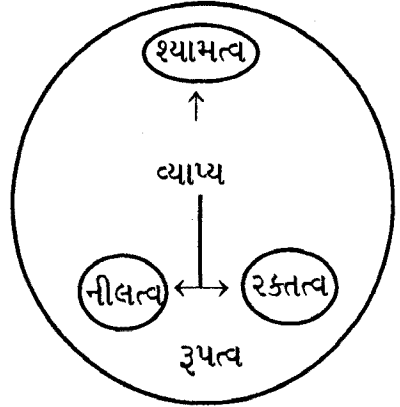
વ્યાપક સત્ત્વ (સત્તા) જાતિ



વ્યાપક દ્રવ્યત્વ જાતિ

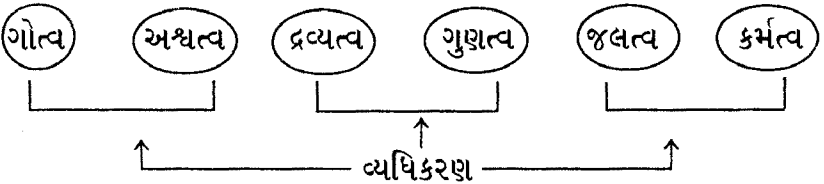


વ્યાપક ગુણત્વ જાતિ



વ્યાપક રૂપત્વ જાતિ

જે બે જાતિઓ પરસ્પર વ્યધિકરણ હોય તેનાં પોતપોતાનાં વર્તુળ (ક્ષેત્ર) જુદાં જુદાં જ બને છે. દા.ત.



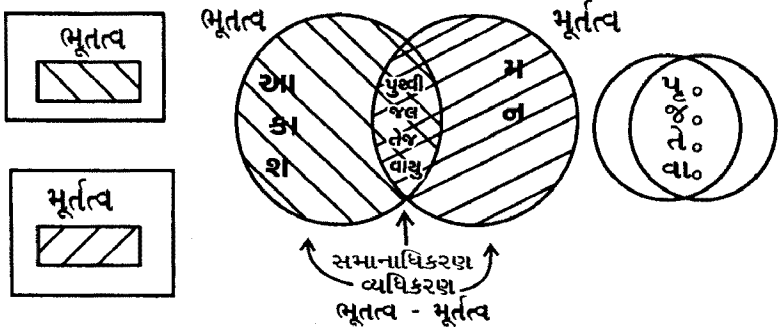
જે જાતિઓ વ્યધિકરણ હોય તેમાં ક્યારેય વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવ ના હોય.

કેટલાકધર્મો સમવ્યાપક પણ હોય છે. તેને સમવ્યાપ્ત અથવા સમવ્યાપ્ય પણ કહેવાય છે. દા.ત. તમોનાશકત્વ અને પ્રકાશકત્વ. જે જે ધર્મોમાં તમોનાશકત્વ હોય છે તે તે બધા ધર્મોમાં પ્રકાશકત્વ પણ હોય છે. અને જે જે દ્રવ્યમાં પ્રકાશકત્વ હોય છે તે તે દ્રવ્યમાં તમોનાશકત્વ હોય છે. આમ તમોનાશકત્વ એ અવશ્ય પ્રકાશકત્વનું સમાનાધિકરણ હોય છે. માટે એક બીજાના વ્યાપ્ય - વ્યાપક / સમવ્યાપક / સમવ્યાપ્ત છે.

પ્રશ્ન → સાંકર્યદોષ ક્યાં લાગે ?

જવાબ → જે બે ત્વપ્રત્યયવાળા પદોથી વાચ્ય ધર્મો પરસ્પર સમાનાધિકરણ હોવા છતાં બેમાંથી એકેય એક-બીજાના વ્યાપ્ય-વ્યાપક ના હોય તે બે ધર્મો સંકીર્ણ ધર્મો કહેવાય. તેમાં રહેલી આ સંકીર્ણતાને જ સાંકર્ય કહે છે. જાતિ હંમેશા અસંકીર્ણસ્વરૂપ જ હોય છે. એથી સાંકર્યદોષ એ પ્રતિબન્ધક બનીને ધર્મને જાતિ બનતો અટકાવે છે. દા.ત. ભૂતત્વ-મૂર્તત્વ. પૃથ્વી - પાણી - તેજ - વાયુ - આકાશ આ પાંચ ભૂત કહેવાય છે. તેથી તેમાં ભૂતત્વ રહેલ છે. પૃથ્વી - જલ - તેજ - વાયુ - મન આ પાંચ મૂર્ત છે. તેથી તેમાં મૂર્તત્વ રહે છે. ભૂતત્વ અને મૂર્તત્વ પૃથ્વી - પાણી - તેજ - વાયુમાં સમાનાધિકરણ છે. પરન્તુ ભૂતત્વ એ આકાશમાં છે મનમાં નથી. તેમ મૂર્તત્વ મનમાં રહે છે આકાશમાં નહિ. એટલે આકાશદ્રવ્યની અપેક્ષાએ ભૂતત્વ એ મૂર્તત્વનું અસમાનાધિકરણ છે અને મૂર્તત્વ, મનની અપેક્ષાએ ભૂતત્વનું અસમાનાધિકરણ છે. જે બે ધર્મો પરસ્પર સમાનાધિકરણ હોય અને વ્યધિકરણ પણ હોય ત્યાં સાંકર્ય કહેવાય.

પરસ્પરસમાનાધિકરણધર્મયોઃ ક્વચિત્ અસમાનાધિકરણ્યં સાંકર્યમ્ સંકીર્ણ ધર્મોના વર્તુળો ગોત્વ - અશ્વત્વની જેમ સર્વથા સ્વતન્ત્ર નથી, અને પૃથ્વીત્વ એકધર્મનું વર્તુળ જેમ દ્રવ્યત્વના વર્તુળમાં સમ્પૂર્ણપણે સમાઈ જાય છે તેવું પણ નથી. પણ એક બીજાને કાપતા હોય છે.



જાતિલક્ષણ → જે ધર્મ નિત્ય હોય અને અનેક આશ્રયમાં સમવાય સમ્બન્ધથી રહેનારો હોય પણ એક જ હોય તેને જાતિ કહે છે. દા.ત. ઘટત્વ એ નિત્ય છે, એક જ છે, છતાંયે અનેક ઘટમાં સમવાય સમ્બન્ધથી રહે છે. સંસ્કૃતભાષામાં....નિત્યત્વે સતિ અનેકસમવેતત્વમ્ જાતિત્વમ્

જાતિનુંકાર્ય → અનુગમ અર્થાત્ કોઈ એક ધર્મ અનેક આશ્રયોમાં અનુવર્તમાન - અનુસરતો રહે. અર્થાત્ પોતાના આશ્રયરૂપે અનેકનો એક સરખો બોધ કરાવે તેને અનુવૃત્તિ કહેવાય.

દા.ત. ઘટત્વ સઘળાંયે ઘડાઓમાં અનુવર્તમાન છે. એથી એમ કહી શકાય ‘સઘળાય ઘટોમાં ઘટત્વની અનુવૃત્તિ છે.’ અનુવૃત્તિની બુદ્ધિ એટલે કે ‘આ પણ ઘટ છે તે પણ ઘટ છે’ આવી અનેક વસ્તુમાં એકાકાર પ્રતીતિ થાય તેને અનુવૃત્તિ બુદ્ધિ કહેવાય. આ અનુવૃત્તિ બુદ્ધિને અનુગતબુદ્ધિ પણ કહે છે. દ્રવ્યત્વની પૃથ્વી - જલાદિ અનેક આશ્રયોમાં અનુવૃત્તિ રહે છે. એક જ ધર્મ અનેક આશ્રયોમાં અનુવર્તમાન હોય તેને અનુગત કહેવાય છે.

અનુગત = અનુવૃત્તિમાન્ = અનેકમાં અનુવર્તમાન.

વ્યાવૃત્તિ :- કોઈ એક ધર્મ અનેક ઠેકાણે ના રહેતાં માત્ર કોઈ એકજ સ્થાનમાં રહી જાય તેને વ્યાવૃત્તિ કહેવાય.

વ્યાવૃત્ત = વ્યાવર્તમાન = નિવૃત્તિ = નિવર્તમાન

અર્થાત્ અનેક ઠેકાણેથી નિવૃત્ત થવું. વ્યાવૃત્તિ = ભેદ, કોઈ એક ધર્મના કારણે તેનો આશ્રય બીજી વસ્તુઓ કરતાં ભિન્ન તરી આવે તે ધર્મને વ્યાવર્તક કહેવાય. દા.ત. કોઈ ઘડો કાણો છે. કોઈક કાળો છે. કોઈક લાલ છે. આમ શ્યામરૂપાદિને આશ્રયીને ‘આ બધા ઘડા એક બીજાથી વ્યાવૃત્ત છે’ એમ કહેવાય. અથવા “શ્યામત્વધર્મ એ શ્યામેતર બધાપદાર્થોમાંથી વ્યાવૃત્ત છે. “શ્યામઘટમાં શ્યામેતર સકળ ઘટની વ્યાવૃત્તિ છે” એમ કહેવાય.

સાદૃશ્ય :- બે કે તેથી વધુ વસ્તુનું સરખાપણું તે. તેને સમાનતા પણ કહે છે. કોઈ એક વસ્તુમાં જેટલા ધર્મો હોય તેમાંથી બે-ચાર કે ઘણા ધર્મો બીજી વસ્તુમાં હોય તેનું નામ સાદૃશ્ય. સંસ્કૃત ભાષામાં આમ બોલાય કે તદ્ભિન્નત્વે સતિ તદ્ગતભૂયોધર્મવત્ત્વમ્ = સાદૃશ્યમ્ । દા.ત. એક ઘડો મોટો છે. બીજો ઘડો નાનો છે. તો બન્નેમાં પરિમાણ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી બન્ને ઘડા ભિન્ન છે. એટલે કે તેમાં તદ્ભિન્નત્વ છે. પણ એક પરિમાણસિવાય રૂપ-રસ-ગન્ધ-આકાર

વગેરે અનેકધર્મો સરખા છે. માટે તે બન્ને ઘડામાં એકબીજાનું સાદૃશ્ય છે.

★ સાધર્મ્ય અને સાદૃશ્યમાં ભેદ. ★

સાધર્મ્ય એટલે સમાનધર્મવાળાપણું. આ સમાનધર્મ એક હોય તો પણ ચાલે. દા.ત. જીવ અને પુદ્ગલ એકબીજાથી અત્યન્ત જુદા છે. એટલે એ બેમાં કોઈ સાદૃશ્ય નથી પણ બન્નેમાં દ્રવ્યત્વ, ગુણવત્ત્વ વગેરે બે - ચાર ધર્મો સરખા છે. તેથી 'તે બે વચ્ચે દ્રવ્યત્વાદિને આગળ કરીને સાધર્મ્ય છે' એમ કહેવાય. જ્યારે બન્નેમાં ઘણા ધર્મ સમાન હોય ત્યારે સાદૃશ્ય કહેવાય.

વૈધર્મ્ય → વિભિન્નધર્મવાળાપણું અર્થાત્ બે વસ્તુમાં રહેલ જુદા જુદા ધર્મોને જ વૈધર્મ્ય કહેવાય.

પ્રશ્ન → વૈધર્મ્ય અને વૈસાદૃશ્યમાં ભેદ શું ?

જવાબ → કોઈ એકાદ ધર્મ વસ્તુમાં જુદો પડતો હોય ત્યાં વૈધર્મ્ય છે એમ જણાવી શકાય પણ વૈસાદૃશ્ય તો ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે ઘણા ધર્મોથી જુદાપણું હોય. દા.ત. શ્યામ અને રક્તઘટમાં માત્ર રૂપસિવાય બાકીનું બધું સરખું છે. તો ત્યાં વૈસાદૃશ્ય ન કહેવાય પણ વૈધર્મ્ય કહેવાય.

★ વ્યાપ્યવૃત્તિત્વ - અવ્યાપ્યવૃત્તિત્વ ★

જે ધર્મ પોતાના આશ્રયમાં એકે - એક અંશને વ્યાપીને રહેલો હોય તેને વ્યાપ્યવૃત્તિ કહેવાય. આ વ્યાપ્યવૃત્તિત્વ એટલે કે 'વ્યાપીને રહેવાપણું' જાણવું. દા.ત. શ્વેતવસ્ત્રમાં શ્વેતરૂપ, વસ્ત્રમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલ હોવાથી (સર્વાવયવાવચ્છિન્ન) શ્વેતરૂપને શ્વેતવસ્ત્રમાં વ્યાપ્યવૃત્તિ કહેવાય.

અવ્યાપ્યવૃત્તિ → જે ધર્મ પોતાના આશ્રયમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહે નહિ પણ કોઈક અંશમાં રહે અને કોઈક અંશમાં ન રહે આવા ધર્મને અવ્યાપ્યવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. વૃક્ષમાં કપિસંયોગ હોય તો તે કાંઈ થડ - બખોલ - મૂળ કે દરેક શાખામાં હોતો નથી. પરન્તુ કોઈ એક - બે ડાળીમાં જ હોય છે. માટે કપિસંયોગ એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ ધર્મ છે. ન્યાયમતે આત્મા વિભુ છે. પરન્તુ સુખ-દુઃખ - જ્ઞાન - ઈચ્છા વગેરે ધર્મો તો શરીર જેટલા જ અંશમાં ઉત્પન્ન થાય છે માટે સુખાદિ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. સંસ્કૃતમાં આમ કહેવાય અવ્યાપ્યવૃત્તિત્વ = સ્વાભાવસામાનાધિકરણ્યમ્ અર્થાત્ પોતાના જ અભાવને સમાનાધિકરણ હોય તેવો ધર્મ. વ્યાપ્યવૃત્તિત્વ = સ્વાભાવવ્યધિકરણત્વમ્ અર્થાત્ પોતાના અભાવના અધિકરણથી ભિન્ન અધિકરણમાં જ રહેવાપણું.

***** ૧૪૫

૩૧

વિશેષણ - ઉપલક્ષણ

વિશેષણ → જે ધર્મ પોતાના ધર્મને અન્યપદાર્થોથી ભિન્ન જણાવે તેને વિશેષણ કહેવાય. દા.ત. 'જૈન સાધુ' એમ કહીએ તો સાધુઓ તો અનેકપ્રકારના હોય છે. પણ જૈનશબ્દ એ સાધુના વિશેષણ તરીકે વપરાયો એટલે જ રજોહરણાદિ લિંગવાળા સાધુઓ બીજા સંપ્રદાયના સાધુઓથી અલગરૂપે ઓળખાઈ જાય છે. હવે કાળો કાગડો એમ કહ્યું હોય તો કાગડા તો બધા કાળા જ હોય છે. એટલે 'કાળો' શબ્દના પ્રયોગથી કોઈની બાદબાકી થતી નથી અથવા અમુક ગુપનો કે અમુક પ્રદેશનો કાગડો એ રીતે પણ અન્યકાગડાઓથી અલગ જણાવાતો નથી. કાગડો કહીએ કે કાળો કાગડો કહીએ તેમાં એકસરખો જ શાબ્દબોધ થાય છે. વિશેષણ તો તેને કહેવાય કે જે વિશિષ્ટના બોધમાં કંઈક વધારો કરે. વિશેષણ = વ્યાવર્તક. વિશેષ્યની અન્યથી વ્યાવૃત્તિ (ભેદ) બુદ્ધિ કરાવે તે વિશેષણ કહેવાય.

ઉપલક્ષણ → આ પણ એક પ્રકારનો વ્યાવર્તક ધર્મ જ છે. એનાથી પણ વિશેષ્યની વ્યાવૃત્તિ અર્થાત્ સ્વતન્ત્ર ઓળખાણ કરાવામાં આવે છે. દા.ત. દૂરથી કોઈ પૂછે કે 'ઉપાશ્રય ક્યાં છે?' બીજાએ કહ્યું 'પેલી ધજાઓ બાંધી છે તે'. સાંભળનાર વ્યક્તિ ધજાઓ ક્યાં બાંધી છે - તે જોઈને ઉપાશ્રયને અન્યમકાનો કરતાં અલગ ઓળખી લે છે. વિશેષણ અને ઉપલક્ષણમાં તફાવત એટલો જ છે કે વિશેષણ એ વિશિષ્ટની સાથે લગભગ કાયમ સંકળાયેલુ રહીને વ્યાવર્તક બને છે. જ્યારે ઉપલક્ષણ હાજર હોય પણ ખરું અને ન પણ હોય. તો યે વ્યાવર્તક બને. દા.ત. ઉપાશ્રયના દ્વાર પર પથ્થરનો કળશ ગોઠવાયેલો હોય. અને તે દેખાડીને એમ કહ્યું હોય કે જો પેલો પથ્થરના કળશવાળો છે તે. તો અહીં પથ્થરનો કળશ કાયમ ઉપાશ્રયની બહાર જડેલ હોવાથી જ્યારે જ્યારે તે સાંભળનાર વ્યક્તિ ઉપાશ્રયની નજીક આવશે ત્યારે ઉપાશ્રયને કળશ દ્વારા ઓળખી કાઢશે. પરન્તુ કાપડની બાંધેલ ધજા - પતાકાઓ તો કોઈ મહોત્સવ વખતે બાંધી હોય, પછી છોડી દીધી હોય તો સાંભળનાર વ્યક્તિ ફરીવાર જ્યારે આવશે ત્યારે 'ધજાઓ અહીં બાંધી હતી' એમ યાદ કરીને ઉપાશ્રયને ઓળખશે. પણ તે વખતે ધજાઓ કાંઈ ત્યાં બાંધેલી છે નહીં. આ રીતે ધજાઓ હાજર હોય ત્યારે અને ગેરહાજર હોય ત્યારે પણ ઉપાશ્રયને જણાવી દે છે.

ઉપલક્ષણના બીજા ઉદાહરણો → કુરુક્ષેત્ર, ધીની બરણી વગેરે. વિશેષણ

અને ઉપલક્ષણમાં બીજો પણ તફાવત છે. પાણીવાળો ઘડો લાવવાનું કહ્યું હોય તો ત્યારે ભીનો ઘડો ઊંધો પડ્યો હોય ત્યારે લાવનાર એક વ્યક્તિ પાણી વગરનો ભીનો ઘડો લાવે છે. તો અહીં ભીનો ખાલી ઘડો લાવનાર પાણીને ઉપલક્ષણ સમજતો હતો. તેથી એમ માને છે કે મારે ખાલી ભીનો ઘડો જ લઈ જવાનો છે, પણ પાણી લઈ જવાનું નથી. જ્યારે બીજી વ્યક્તિ પાણીને વિશેષણ સમજતો હોવાથી તે એમ માને છે કે મારે એકલો ઘડો નહિ પણ સાથે પાણી પણ લઈ જવાનું છે. તો અહીં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જે ધર્મ વિશેષણતરીકે વિવક્ષિત હોય તે ધર્મભૂત વિશેષણમાં આનયન વિ. સૂચિત ક્રિયાનો પણ અન્વય થાય છે. પણ જે ધર્મ ઉપલક્ષણતરીકે વિવક્ષિત હોય તે ધર્મરૂપી ઉપલક્ષણમાં વક્તાએ દર્શાવેલ આનયન (લાવવું) વગેરે ક્રિયાનો અન્વય થતો નથી. વક્તાને ક્યો ધર્મ ક્યારે વિશેષણતરીકે અથવા ક્યારે ક્યાં ઉપલક્ષણ તરીકે અભિપ્રેત છે તે બધું ચાલુ પ્રકરણ (પ્રસંગ) વગેરે દ્વારા સ્વયં સમજી લેવાનું હોય. સંસ્કૃતભાષામાં આમ કહી શકાય કે -

૧ વિદ્યમાનત્વે સતિ વ્યાવર્તકત્વમ્ વિશેષણત્વમ્

૨ વિદ્યમાનાવિદ્યમાનત્વે સતિ વ્યાવર્તકત્વમ્ ઉપલક્ષણત્વમ્

અથવા અવિદ્યમાનત્વે સત્યપિ વ્યાવર્તકત્વમ્ ઉપલક્ષણત્વમ્

ઉપલક્ષણનો બીજો પ્રકાર → કોઈ વ્યક્તિને તરસ લાગી હોય અને પાણી મંગાવે તો પાણીને લાવનાર કાંઈ બોબામાં પાણી લાવતો નથી પણ ગ્લાસમાં લાવે છે. જો કે કહેનારે ગ્લાસ લાવવાનું કહ્યું પણ નથી. છતાં પણ પાણી લાવનાર વ્યક્તિ સમજી જાય છે કે ‘પાણી લાવવાનું કહ્યું તેથી ગ્લાસ લાવવાનો જ હોય’ આ રીતે જે પદથી પોતાના અર્થના બોધ સાથે તેની સાથે સંકળાયેલ બીજા પણ અર્થનો બોધ થઈ જાય તે પદને ઉપલક્ષણ કહે છે.

સ્વબોધકત્વે સતિ સ્વેતરબોધકત્વમ્ ઉપલક્ષણત્વમ્ શાસ્ત્રની ટીકાઓમાં કેટલીયે જગ્યાએ મૂળસૂત્રના કોઈ કોઈ પદને ઉપલક્ષણ તરીકે દેખાડીને તે પદનો અર્થ અને તેની સાથે બીજો પણ સૂચિત અર્થ કે જે પ્રસ્તુતપદાર્થમાં સંલગ્ન છે તેને પણ દર્શાવાય છે. દા.ત. દીક્ષાના મુદૂર્તે રજોહરણ અર્પણ કર્યું. અહીં મુહપત્તિનું અર્પણ પણ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવાનું રહે છે. ‘સાધુએ ક્ષમા રાખવી જોઈએ.’ - અહીં ઉપલક્ષણથી સાધ્વીની વાત પણ સમજી લેવાની હોય છે. ‘નટ નાયતો જોવાય નહીં’-અહીં નટડીના નાયને જોવાનો નિષેધ પણ સમજી લેવાનો હોય છે.

જેના લીધે કાર્ય થતું અટકી જાય અથવા જ્ઞાન થતું અટકી જાય તેને ન્યાયની ભાષામાં દોષ કહેવાય છે. આ દોષ ૪ પ્રકારે છે.

૧. અન્યોન્યાશ્રય ૨. ચક્ક ૩. આત્માશ્રય ૪. અનવસ્થા

૧. અન્યોન્યાશ્રયદોષ → દાબીને બન્ધ કરવાનું તાળું ઓરડાને મારી દીધા પછી યાદ આવ્યું કે 'ચાવી તો અન્દર રહી ગઈ અને ઘરમાં તો કોઈપણ નથી.' તો હવે શું થશે ? તાળુ ખૂલે તો જ અન્દરથી ચાવી મળે અને ચાવી મળે તો તાળું ખૂલે - આ રીતે બન્ને એકબીજા પર અવલમ્બિત થઈ જવાથી દ્વારોદ્ઘાટનનું કાર્ય સ્થગિત થઈ જાય છે. તેવી રીતે ગામમાં પ્રવેશ કરતાં 'ઉપાશ્રય ક્યાં આવ્યો ?' એ પ્રશ્નનો જવાબ મળ્યો કે 'દેરાસરની બાજુમાં'. ફરીથી પ્રશ્ન કર્યો કે દેરાસર ક્યાં આવ્યું ? જવાબ મળ્યો ઉપાશ્રયની બાજુમાં. હવે અહીં જો પોતે દેરાસર જોયું હોય તો જ ઉપાશ્રય મળી શકે. અને ઉપાશ્રયનું ઠેકાણું જણાય તો જ દેરાસરના ઠેકાણાનું જ્ઞાન થાય. પણ પોતે બન્નેમાંથી એકેયને જોયા નથી. એટલે બેમાંથી એકેયના સ્થાનની ખબર પડવાની નથી. અહીં અન્યોન્યાશ્રયદોષના લીધે ઉપાશ્રયનું જ્ઞાન થતું અટકી ગયું. આ અન્યોન્યાશ્રયદોષ પરસ્પર બે વસ્તુ સાથે જ હોય છે. પરન્તુ પ્રવાહપતિત બે વસ્તુમાં આ દોષ એ દોષરૂપે નથી રહેતો. જેમકે ગોટલામાંથી આંબો અને આંબામાંથી ગોટલો, મરઘીમાંથી ઈંદુ અને ઈંડામાંથી મરઘી-આવો ક્રમ પ્રવાહરૂપે અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે. એજ રીતે ગોટલા પર આંબાની અને આંબાપર ગોટલાની ઉત્પત્તિ અવલમ્બિત છે. પરન્તુ દરેક વ્યક્તિઓ અલગ-અલગ હોવાથી કોઈ કાર્ય કે જ્ઞાન અટકી પડવાનો દોષ નથી.

૨. ચક્ક → કોઈ મંદિર બન્ધ હતું. ભગવાનના દર્શન કરવા છે. પૂજારી પાસે ચાવી માંગી. તેણે કહ્યું શેઠને આપી છે. શેઠ પાસે ચાવી માંગી તો તેણે કહ્યું મુનીમને આપી છે. મુનીમને પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું કે શેઠાણીને આપી છે. શેઠાણી પાસે માંગી તો તેણે કહ્યું પૂજારીને આપી છે. પૂજારીને પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું કે શેઠને આપી છે. આ રીતે ચક્રની જેમ ફર્યા જ કરશે પણ ચાવી નહીં મળે. આ ચક્કદોષ થયો.

ત્રણ કે ત્રણથી વધુ વ્યક્તિઓમાં એક બીજાપર, બીજો ત્રીજાપર, ત્રીજો

પહેલાંપર અવલમ્બિત થઈ જાય તેને ચકક દોષ કહેવાય. માત્ર બે જ વ્યક્તિ એકબીજાપર અવલમ્બિત હોય તો અન્યોન્યાશ્રય કહેવાય

૩. આત્માશ્રયદોષ → કોઈપણ કાર્યભૂત વ્યક્તિને પોતાનું જ કારણ માનીએ તો કાર્ય ક્યારેય ઉત્પન્ન થાય જ નહિ. દા.ત. અગ્નિની ઉત્પત્તિમાં સ્વયં પોતે જ જો કારણ હોય તો એ અગ્નિ ક્યારેય ઉત્પન્ન થાય નહિ. કેમકે પૂર્વક્ષણમાં કારણની વિદ્યમાનતા હોય તો જ ઉત્તરક્ષણમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય- એવો નિયમ છે. તેથી ઉત્તરક્ષણમાં ઉત્પન્ન થનારો અગ્નિ પૂર્વક્ષણમાં કેવી રીતે વિદ્યમાન (હાજર) હોઈ શકે ? માટે તે સ્થળે કાર્યોત્પત્તિ અસંભવિત છે. આમ વસ્તુને સ્વોત્પત્તિમાં સ્વયં જ કારણ માનવા જતાં આત્માશ્રય દોષ લાગે છે. અર્થાત્ પોતાની ઉત્પત્તિ પોતાના ઉપર જ અવલમ્બિત થઈ જાય છે.

૪. અનવસ્થા → કોઈ કાર્યની ઉત્પત્તિની કલ્પનામાં પ્રમાણસિદ્ધ ન હોય તેવા એક પછી એક અનંત પદાર્થની કલ્પના કરવી પડે તે અનવસ્થાદોષ છે. દા.ત. નૈયાયિકો 'ઘટવદ્ ભૂતલમ્' માં સંયોગને સંસર્ગ માને છે. અને 'ઘટસંયોગવદ્ ભૂતલમ્' બુદ્ધિમાં સમવાયને સંસર્ગ માને છે પરન્તુ 'ઘટસંયોગસમવાયવદ્ ભૂતલમ્' માં બીજા કોઈ સમવાયની કલ્પના કરતા નથી. કારણકે જો બીજા સમવાયની કલ્પના કરે તો 'દ્વિતીયસમવાયવદ્ ભૂતલમ્' આવી બુદ્ધિમાં તૃતીય સમવાયની કલ્પના કરવી પડે. આ રીતે ચતુર્થ - પંચમ આદિ અનેક સમવાયની કલ્પના કરવી પડે તો પછી 'ઘટવદ્ ભૂતલમ્' એવી બુદ્ધિ પણ નહિ થઈ શકે. કારણકે સમવાયની કલ્પનાનો અન્ત નથી. તે અનવસ્થાદોષને કારણે નૈયાયિકોએ સમવાયને જ સ્વતઃ સમ્બન્ધ કલ્પી લીધો. સ્વતઃ સમ્બન્ધ એટલે 'ઘટસંયોગ સમવાયવદ્ ભૂતલમ્' માં સમવાય પોતે જ ભૂતલ સાથે પોતાના સમ્બન્ધરૂપે કામ કરે છે - બીજો નહીં.

નેત્રમાં પિળીયાનો રોગ થયો હોય ત્યારે બધું પીળું-પીળું દેખાય છે - એમાં એ રોગ જ દોષરૂપ છે. મસ્તકમાં ચક્કર આવતા હોય ત્યારે બધું ફરતું દેખાય છે ત્યાં ચક્કર એ દોષ છે. ઈપમાં રજતનો ભ્રમ થાય છે એમાં ચકચકાટ એ દોષ છે. સાચું જ્ઞાન રોકનાર અને ભ્રમ પેદા કરનાર આવા દોષોની કોઈ સીમા નથી. આ બધું મોહનીય અને જ્ઞાનાવરણ કર્મનું તોફાન છે.

કોઈપણ પ્રકારની કલ્પના તે સાચી કે ખોટી ઠરાવવા સાચો (કે ખોટો) કોઈ વાંધો ઉઠાવવો તે તર્ક કહેવાય. અનિષ્ટપ્રસંગનં તર્ક: ।

કોઈપણ વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં અનિષ્ટનો નિર્દેશ કરવો તેને અનિષ્ટ આપાદાન કહેવાય. તેને અનિષ્ટપ્રસંજન પણ કહેવાય. દા.ત. કોઈ એક મરેલા માણસવિશે નથી મર્યો એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો બીજાઓ તરત વાંધો ઉઠાવે કે 'જો એ ના મર્યો હોય તો તેનું હૃદય કેમ ધબકતું નથી ? શ્વાસોશ્વાસ કેમ ચાલતા નથી ?' આ રીતે હૃદયનું ધબકવું, શ્વાસોશ્વાસનું ચાલવું તે મડાદામાં આરોપિત કરવામાં આવે છે. કારણ કે મડાદામાં આ બેની સત્તા અનિષ્ટ છે. તદુપરાંત કોઈ એમ કહે કે "ત્યાં ધૂમ ભલે હોય, અગ્નિ ત્યાં ના હોય તો શું વાંધો ?" તો વાંધો એ છે કે જો ત્યાં અગ્નિ ના હોય તો ધૂમમાં સર્વજનપ્રસિદ્ધ અગ્નિજન્યતાનો લોપ થઈ જશે. કારણ કે અગ્નિની ગેરહાજરીમાં ધૂમ થવો તે વ્યતિરેકવ્યભિચાર થયો. કારણરૂપે અભિમત બધાં કારણોની (સામગ્રીની) હાજરીમાં કાર્ય ઉત્પન્ન ના થાય તો 'અન્વય વ્યભિચાર' કહેવામાં આવે છે. માનેલા કારણોની ગેરહાજરીમાં પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય તો વ્યતિરેક વ્યભિચાર લાગુ પડે. ત્યાં કાર્ય-કારણભાવ સ્થાપી ન શકાય. જો કાર્ય - કારણભાવ સ્થપાયેલો હોય તો આની હાજરીથી તૂટી જાય.

પ્રશ્ન → લાઘવતર્ક કોને કહેવાય ?

જવાબ → જ્યારે કોઈ કાર્ય ઓછામાં ઓછા કારણથી અથવા તો કોઈ ટૂંકી પદ્ધતિથી ઉત્પન્ન થતું હોય ત્યારે બિનજરૂરી વધારાના કારણોની કલ્પના કરવી કે લાંબી લાંબી પદ્ધતિની કલ્પના કરવી તેને ગૌરવ કહેવાય. આ કલ્પનાથી થતું ગૌરવ એ દોષરૂપ છે. બિનજરૂરી કારણોની કલ્પના ન કરવામાં અથવા ટૂંકી કાર્યપદ્ધતિ અપનાવવામાં લાઘવ છે. દરેક લોકો લાઘવપ્રિય જ હોય છે. તેથી કોઈ એક કલ્પનામાં બીજી કલ્પનાથી કઈ રીતે લાઘવ થાય, બિનજરૂરી કલ્પનાનો બોજ હલકો થાય તે દર્શાવવું તેનું નામ લાઘવતર્ક છે.

દા.ત. ધૂમાડા પ્રત્યે ભાસ્વરઅગ્નિને કારણ માનવામાં ગૌરવ છે. કારણકે કારણતા અંશમાં ભાસ્વરતાનો કાંઈ ફાળો નથી. છતાં પણ દર્શાવેલ કારણમાં ભાસ્વરતાનો પણ કંઈક ફાળો હોય તેમ જણાઈ રહ્યું છે. આ ગૌરવ દોષરૂપ છે.

તેથી લાઘવ કરવા અગ્નિને જ કારણ માનવું જોઈએ. ભાસ્વર એવા અગ્નિને કારણ માનવું ન જોઈએ. કારણકે અગ્નિ ભાસ્વર હોય કે ના હોય એમાં ધૂમનું કાંઈ બગડી જતું નથી. હા, અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે લાઘવતર્કથી લાઘવ એવું કરવું જોઈએ કે નકામી કલ્પનાનો ભાર ઓછો થાય. પરન્તુ એવું લાઘવ ના કરવું કે જેનાથી પ્રસિદ્ધવ્યવહારનો લોપ થાય. દા.ત. ઘડાની ઉત્પત્તિમાં દંડ - ચક્ર - કુલાલ આદિને કારણ માનવા કરતાં ઘડો સ્વયં જ ભલેને ઉત્પન્ન થઈ જતો-આવી લાઘવકલ્પના ના કરાય. કારણકે તેનાથી સુનિશ્ચિત લોકવ્યવહાર, કાર્ય - કારણભાવ જ ભાંગી પડે છે. આ લાઘવ દોષરૂપ છે.

વિપરીતશંકાનિવારકતર્કરહિત્ત્વમ્ - અપ્રયોજકત્વમ્

અપ્રયોજકત્વ → જે કલ્પનાથી વિપરીત કોઈ કલ્પનાની શંકા પ્રતિપક્ષી તરફથી રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે જો એ શંકા નાબૂદ કરનાર કોઈ તર્ક ન મળે તો પ્રથમ કલ્પના ઢળી પડે છે. અર્થાત્ તે પોતાના વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં સમર્થ થઈ નથી શકતી. આ રીતે વિપરીતશંકાનાશક કોઈ તર્ક ના હોવો તેને અપ્રયોજકતા દોષ કહેવાય. દા.ત. કોઈ એવી કલ્પનાની રજૂઆત કરે કે જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ધૂમ હોય. આ કલ્પનાની સામે પ્રતિપક્ષી એવી શંકા કરે કે “જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ધૂમ ના હોય તો શું વાંધો ?” તો આવી વિપરીત કલ્પનાનું નિવારણ કરવા માટે કોઈ તર્ક રજૂ કરી શકાય તેમ નથી. કારણકે અયોગોલક (તપેલા લોખંડના ગોળામા)માં અગ્નિ હોવા છતાં ધૂમ હોતો નથી એ અનુભૂતિ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ધૂમાડો હોય એવી પોકારેલી બાંગ નિષ્ફલ જાય છે. આથી અગ્નિને હેતુ બનાવી થતી ધૂમની સિદ્ધિ અટકી જાય છે.

પ્રયોજકત્વમ્ → પરમ્પરાએ કે સાક્ષાત્ કાર્યસિદ્ધિમાં અનુકૂળ બને તે પ્રયોજક. દા.ત. ધૂમ હોવા છતાં જો અગ્નિ ના હોય તો ધૂમમાં અગ્નિજન્યતાનો લોપ થાય. આવો તર્ક ‘જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય’ આ વ્યાપ્તિને પુષ્ટ કરે છે. વ્યાપ્તિની પુષ્ટિ થવાથી ધૂમહેતુથી અગ્નિનું અનુમાન નિષ્કંટક બને છે. આ રીતે પરંપરાએ અનુમાનમાં તર્ક સહાયક બનતો હોવાથી તેને પ્રયોજકતર્ક કહેવામાં આવે છે.

સાક્ષાત્ પરમ્પરયા વા કાર્યસિદ્ધૌ અનુકૂલત્વમ્ પ્રયોજકત્વમ્

પ્રસંગે - અતિપ્રસંગ, આપત્તિ, અનુપપત્તિ, યુક્તિ અને તર્ક આ બધા

***** ૧૫૧

બન્નેને સરખા બળવાન માનવામાં આવે છે.

હેત્વાભાસમાં વિશેષ → જે હેતુ ઉપાધિગ્રસ્ત હોય તેને વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ કહે છે. દા.ત. મિત્રા નામનું પક્ષી છે. જ્યારે એને પ્રસૂતિનો કાળ નજીક આવ્યો ત્યારે એણે ગર્ભમાં (ઈંડામાં) રહેલ બચ્ચાને શ્યામ રંગે રંગનાર કોઈ વનસ્પતિ ખાધી. તેનાથી એનું જન્મેલું બચ્ચું શ્યામ હતું. એવી રીતે દરેક પ્રસૂતિકાળસમીપે તે ઔષધ ખાવાના ફલસ્વરૂપે ૩-૪ બચ્ચાં કાળાં જન્મ્યાં. હવે ફરીથી પ્રસૂતિનો કાળ નજીક આવ્યો. પણ આ વખતે તેણે પેલી ઔષધિ ખાધી નહિ. જે બચ્ચું નવું ઉત્પન્ન થવાનું છે તેને પક્ષ બનાવીને કોઈ આવો પ્રયોગ કરે કે ‘સ શ્યામઃ મિત્રાતનયત્વાત્ ।’ અહીં મિત્રાતનયત્વ હેતુ એ પક્ષવૃત્તિ છે. પૂર્વજાત બચ્ચામાં પણ મિત્રાતનયત્વ અને શ્યામવર્ણ હોવાથી હેતુ એ સપક્ષવૃત્તિ છે. વિપક્ષ એટલે બગલા-હંસાદિમાં હેતુ મિત્રાતનયત્વ નથી. એથી હેતુ વિપક્ષવૃત્તિ છે. બાધ પણ નથી. કારણકે બચ્ચું હજી ઈંડામાંથી બહાર જ નથી નીકળ્યું. તેથી શ્યામરૂપાભાવનો નિર્ણય થયો ન હોવાથી બાધ પણ ન ઘટે. અને સત્પ્રતિપક્ષ પણ નથી. છતાં પણ જો અહીં એવી શંકા કરવામાં આવે કે ‘મિત્રાતનયત્વ ભલે હોય શ્યામરૂપ ન હોય તો શું વાંધો?’ આનો કોઈ ઉત્તર નથી. એટલે શ્યામત્વની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. અહીં વ્યાપ્તિ સિદ્ધ ન હોવાથી હેતુમાં વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધિ દોષ આ રીતે લાગશે કે જે બચ્ચાઓમાં શ્યામત્વ રહેલું છે ત્યાં જેમ મિત્રાતનયત્વ વૃત્તિ છે એમ ઔષધિપાકજન્યત્વ પણ વૃત્તિ છે. ખરેખર તો ઔષધિપાકજન્યત્વમાં જ શ્યામત્વની વ્યાપ્તિ છે, પણ મિત્રાતનયત્વમાં નથી. તેમ છતાં પણ મિત્રાતનયત્વ અને ઔષધિપાકજન્યત્વ બન્ને ધર્મ પૂર્વજાત શિશુઓમાં સહવૃત્તિ હોવાને કારણે ઔષધિપાકજન્યત્વ માં રહેલો (શ્યામત્વનિરૂપિત) વ્યાપ્તિરૂપ ધર્મ એ સહવૃત્તિ મિત્રાતનયત્વમાં ભાસે છે. એટલે મિત્રાતનયત્વ ઉપધેય થયું. ઔષધિપાકજન્યત્વ એ ઉપાધિ થઈ. ઉપધેયમાં ઉપાધિનો ધર્મ ભાસે છે.

પ્રશ્ન → હેતુ-દોષની બાબતમાં કયો ધર્મ ઉપાધિ બને ?

જવાબ → સાધ્યનો વ્યાપક હોય અને સાધનનો વ્યાપક ન હોય તે. દા.ત. શ્યામત્વરૂપ સાધ્ય જે જે પૂર્વ બચ્ચાઓમાં છે તે તે બચ્ચાઓમાં ઔષધિપાકજન્યત્વ છે. પરન્તુ જે બચ્ચામાં મિત્રાતનયત્વ હોય ત્યાં ત્યાં ઔષધિપાકજન્યત્વ હોય એવો કોઈ નિયમ નથી. કારણકે નવજાત શિશુમાં મિત્રાતનયત્વ તો છે પરન્તુ

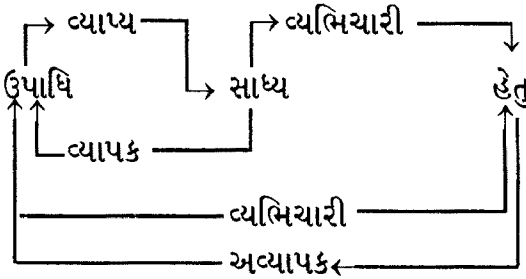
***** ૧૫૩

ઔષધિપાકજન્યત્વ નથી. આ રીતે ઔષધિપાક-જન્યત્વ એ સાધ્યનું વ્યાપક છે. પણ હેતુનું વ્યાપક નથી. એટલું સમજી રાખવાનું કે ઉપાધિ જેમ સાધ્યવ્યાપક હોય તેમ સાધ્યવ્યાપ્ય પણ હોય અર્થાત્ સમનિયત હોય.

લક્ષણ → સાધ્યવ્યાપકત્વે સતિ સાધનાવ્યાપકત્વં ઉપાધિત્વમ્

પ્રશ્ન → ઉપાધિ કેમ હેતુદૂષક બને ?

જવાબ → ઉપાધિ સાધ્યની વ્યાપક હોય છે, પણ હેતુની વ્યાપક ના હોય. અર્થાત્ સાધ્ય એ ઉપાધિનું વ્યાપ્ય હોય છે. પણ સાધન ઉપાધિનું વ્યાપ્ય નથી હોતું.



હેતુ એ ઉપાધિનો વ્યાપ્ય નહિ પણ વ્યભિચારી હોય તો હેતુ સાધ્યનો પણ વ્યભિચારી છે તેમ સિદ્ધ થઈ જાય છે. કારણકે સાધ્ય તો ઉપાધિનું વ્યાપ્ય છે. જે હેતુ વ્યક્તિ વ્યાપકપદાર્થની વ્યભિચારી હોય તે તેના વ્યાપ્યની પણ અવશ્ય વ્યભિચારી હોય એવો નિયમ છે. દા.ત. દ્રવ્યત્વની વ્યભિચારી જાતિ છે સત્તા. કારણ કે તે દ્રવ્યત્વ ના હોય ત્યાં ગુણ - કર્મમાં પણ રહે છે. તેથી સત્તા દ્રવ્યત્વની વ્યાપ્ય ઘટત્વજાતિની તો અવશ્ય વ્યભિચારી હોય કારણકે ઘટત્વનું વર્તુળ તો દ્રવ્યત્વના વર્તુળમાં અંતર્ગત છે. આ રીતે ઉપાધિ એ હેતુને વ્યભિચારી જાહેર કરીને અનુમાન થતું અટકાવી દે છે.

‘કુતર્ક’ એવી બિમારી છે જે સદ્બોધને વિકૃત કરી નાખે છે, કદાચહને જન્મ આપીને ઉપશમત્વાવને ફટકો મારનાર છે, અતીન્દ્રિય-અર્થ દર્શાવનાર સદાગમ ઉપરની શ્રદ્ધાને તોડી નાખવાનું નુકસાન કરનાર છે, ‘હું બહુ જ્ઞાની છું’ એવા મિથ્યા અભિમાનના કુગ્ગાને કુલાવનાર છે. ખરેખર કુતર્ક એ પવિત્ર અન્તઃકરણને અનેક રીતે પીડા ઉપજાવનાર વાસ્તવિક શત્રુ છે. (યોગદંષ્ટિ. શ્લો. ૮૭)

પરિશેષ

પ્રથમ ખંડમાં પ્રમાણવિશે ઘણું કહેવાયું છે. કેટલાક જ્ઞાનો અપ્રમાણભૂત હોય છે - દા. ત. સંશય, ભ્રમ, અનધ્યવસાય.

સંશય :- જ્યારે એક જ વ્યક્તિ વિશે સંભવિત અને અસંભવિત એવા બે (વિરોધી) ધર્મોનું પ્રકાર રૂપે ભાન થાય તે જ્ઞાનને સંશય કહેવાય. દા.ત. દૂર રહેલી વ્યક્તિને જોઈને 'માણસ ઊભો છે કે ઠુંડું' આવું જ્ઞાન. મનુષ્યત્વ અને ઠુંડાપણું (=સ્થાણુત્વ) આવા બે વિરુદ્ધ ધર્મો એક વ્યક્તિમાં ન સમ્ભવતા હોવા છતાં ભાસે છે તેથી 'માણસ જ છે' / 'ઠુંડું જ છે' આવો પાકો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી તે વ્યક્તિનું જ્ઞાન સંશયાત્મક જ રહેશે.

ભ્રમ :- ભ્રમની વ્યાખ્યા તો પહેલા આવી જ ગઈ છે. વસ્તુમાં ન હોય તેવા ધર્મનું તેમાં નિશ્ચિતપણે ભાન થાય તો તે ભ્રમજ્ઞાન કહેવાય. દા.ત. છીપમાં રજતત્વનું, રજજુમાં સર્પત્વનું વગેરે. જૈનો અને નૈયાયિકો ભ્રમને અન્યથાખ્યાતિ કહે છે - એટલે કે એકસ્વરૂપવાળી વસ્તુનું અન્યસ્વરૂપે ભાન થવાનું માને છે. અન્યત્ર રહેલા સત્ રજતત્વનું અન્યત્ર એટલે કે છીપમાં ભાન માને છે. બૌદ્ધોના મતે ભ્રમ અસત્ખ્યાતિ કહેવાય છે. છીપમાં રજતત્વ સાવ અસત્ કાલ્પનિક છે અને ભાસે છે. મીમાંસકોમાં કેટલાક વિવેકાખ્યાતિ માને છે. વિવેક = ભેદ. છીપ અને રજતમાં ભેદ છે પણ દોષના કારણે ઢંકાઈ જાય છે - ભાસતો નથી. એમના મતે વાસ્તવમાં કોઈ જ્ઞાન ખોટું નથી હોતું - બધા સાચા જ હોય છે. વેદાન્તમતમાં ભ્રમને અનિવર્યનીયખ્યાતિ કહેવાય છે. કહી ન શકાય કે એ ભાસતું રજત સાચું છે કે ખોટું - એનું નામ અનિવર્યનીય.

અનધ્યવસાય :- જૈન દર્શનમાં, ચાલતી વખતે ક્યાંક ઘાસ અડી જાય તો ય ખાસ ખબર ના પડે એવું બહુ જ મંદકક્ષાનું નહીંવત્ જ્ઞાન થાય તેને અનધ્યવસાય કહે છે. આ પ્રત્યક્ષનો એક પ્રકાર છે.

અનુવ્યવસાય :- નૈયાયિક વગેરે દર્શનોમાં પહેલા વસ્તુનું જ્ઞાન થાય પછી એ જ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય તેને અનુવ્યવસાય કહે છે.

જૈનો - વેદાન્તીઓ વગેરે જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માને છે. જ્ઞાનનું જ્ઞાન અનુવ્યવસાયથી નહીં પણ પોતાની મેળે જ થાય - અર્થાત્ જ્ઞાન જેમ વિષયપ્રકાશક હોય તેમ પોતે જ સ્વ-પ્રકાશક પણ હોય. જ્યારે નૈયાયિકો - કેટલાક મીમાંસક વગેરે જ્ઞાનને અનુવ્યવસાય વગેરેથી પ્રકાશ્ય માને છે નહીં કે સ્વતઃ-એટલે તેમના મતે જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ નહીં પણ પરપ્રકાશ્ય છે.

પ્રમાણ જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્ય ધર્મ હોય છે. જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીથી જ પ્રામાણ્યનું જ્ઞાન થાય તેને સ્વતઃપ્રામાણ્યગ્રહ કહેવાય. જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાંત કોઈ સંવાદી જ્ઞાન વગેરે અતિરિક્ત સામગ્રીથી પ્રામાણ્યનું જ્ઞાન થાય તો તે પરતઃ પ્રામાણ્યગ્રહ કહેવાય છે. ધ્યાનમાં લો કે સ્વપ્રકાશવાદ અને સ્વતઃ પ્રામાણ્યવાદ બે જુદા જુદા છે.



* શ્રદ્ધાંજલી *

હજારો ગુમરાહ બનેલા,
સદાચારથી દૂર થયેલા,
જમાનાની ચેપી હવાથી
અનેક માનસિક બિમારીઓના
ભોગ બનેલા,
કુતર્કોનો ભોગ બનેલા
યુવાનોને,
સન્માર્ગ ઉપર
ખેંચી લાવનારા
મુક્તિમાર્ગે દોરી જનારા
પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રી
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના
ચરણોમાં ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલી
સાદર સમર્પણ

